

Aldo Rossi
Arhitektura grada

Prijevod: Sanja Bingula
Predgovor: Ivan Mucko

BIBLIOTEKA PSEFIZMA
NAKLADA DAGGK

BIBLIOTEKA PSEFIZMA
 NAKLADA DRUŠTVA ARHITEKATA GRAĐEVINARA I GEODETA KARLOVAC
 Banjavčićeva 8, Karlovac

Naslov izvornika:

Aldo Rossi
 L'architettura della città
 Marsilio Editori, Padova 1966.

Englesko izdanie:
 The Architecture of the City
 Oppositions Books, MIT Press, Cambridge, Massachusetts 1982.

Za izdavača: Mirjana Goršić
 Voditelj Nakladništva UHA-e: Tomislav Premerl

Glavni i odgovorni urednik: Krešimir Rogina

Urednički odbor: Snježana Jakopović, Mirta Jušić, Ana Marinković,

Zvonko Maković, Tomislav Premerl, Janko Velnić

Prijevod s engleskog: Sanja Bingula

Redakcija: Ivan Mucko

Lektura i korektura: Vesna Arsovski

Recenzenti: Zvonko Maković, Tomislav Premerl

Oblikovanje i ovitak: PSEFIZMA

Priprema: Pintar design

Tisk: Tišarka KASANIĆ

Zagreb, travanj 1999.

Objavljuvanje ove knjige potpomogao je Talijanski institut za kulturu u Zagrebu.
La pubblicazione del libro è stata realizzata grazie all'aiuto dell'Istituto Italiano di Cultura di Zagabria.

Generalni pokrovitelj izdanja: TERMO - PANEL k.d., Preradovićeva 19, Zagreb.

Copyright © 1982. The Institute for Architecture and Urban Studies and
 The Massachusetts Institute of Technology
 Hrvatsko izdanie - copyright © 1999. PSEFIZMA Sanja Bingula, Ivan Mucko, Krešimir Rogina.

Sva prava pridržana. Niti jedan dio ove knjige ne smije se umnožavati i prenositi u bilo kojem obliku, elektroničkim ili mehaničkim sredstvima, uključujući fotokopiranje, presnimavanje ili bilo kakvo informacijsko pohranjivanje, bez prethodne pisane dozvole nositelja autorskih prava putem nakladnika.

Knjiga se izvan Republike Hrvatske ne smije prodavati bez odobrenja nakladnika.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
 Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb

UDK 72.01
 711.4 .01

ROSSI, Aldo
 Arhitektura grada / Aldo Rossi ;
 prijevod Sanja Bingula ; predgovor Ivan
 Mucko. - Karlovac : Naklada Društva
 arhitekata građevinara i geodeta Karlovac,
 1999. - 304 str. ; ilustr. ; 20 cm. -
 (Biblioteka Psefizma)

Prevedeno prema: The architecture of the
 city ; izv. stv. nasl.: L'architettura
 della città.

ISBN 953-97338-2-0

990419029

Na ovitku: Aldo Rossi, Kompozicija, 1979.

AKHITEKTONSKI FAKULTET U ZAGREBU
 STUDIJSKI ARHIV
 SIGN 497105 BROJ 12533
 18.02.2005

Sadržaj

Predgovor hrvatskom izdanju

7

Uvod:

URBANI ARTEFAKTI I TEORIJA GRADA

15

Poglavlje 1:

STRUKTURA URBANIH ARTEFAKATA

27

Poglavlje 2:

PRIMARNI ELEMENTI I KONCEPT PODRUČJA

79

Poglavlje 3:

INDIVIDUALNOST URBANIH ARTEFAKATA;
 ARHITEKTURA

139

Poglavlje 4:

EVOLUCIJA URBANIH ARTEFAKATA

195

Dodatak

Predgovor drugom talijanskom izdanju

237

Uvod u portugalsko izdanje

243

Komentar uz njemačko izdanje

257

Uvod u američko izdanje

261

Bilješke

271

Kazalo imena

291

Biografski podaci

297

foto: Ž. Kovačić

Predgovor hrvatskom izdanju

Arhitektura grada Alda Rossija prvi je puta objavljena u Padovi 1966. U knjizi su iznesena teoretska polazišta za jedno novo viđenje grada i arhitekture, koje je tada, polovinom šezdesetih godina, drastično odudaralo od dominantnih strujanja. Knjiga je tijekom godina stekla status jednog od temeljnih tekstova o suvremenoj arhitekturi, a njeno objavljivanje u hrvatskom prijevodu dio je napora da se širem krugu čitatelja učine dostupnim djela koja formiraju okosnicu suvremene arhitektonske teorije.

Razmotrimo ovom prilikom neke od tema koje je Rossi inauguirao, teme koje su na jedan poseban način povezane i sa hrvatskim prostorom i kulturom.

Tokyo, Kyoto, Paris, London..... Trieste..... Berlin.....

nabroja Peter Falk na početku filma "Wings of desire", promatrajući približavanje aviona berlinskom aerodromu. U tom nizu gradova ocrtana je Wendersova "globalna prostorija" iz čijih se koordinata jasno očitava bit postmodernističkog svjetonazora. Egzotični, istovremeno i mistični i visokotehnološki istok dopunjuje se prisjećanjem na sjaj evropskih "metropola svjetla". Niz se neočekivano nastavlja Trstom, nama dobro poznatim gradom na slijepom kraju Italije. Za većinu Hrvata Trst simbolizira vrata zapada, mjesto gdje su se možda prvi i posljednji put susreli sa glamuroznim odbljescima kontradiktornog populističkog elitizma suvremenog društva. Za Wendersa je Trst nešto drugo, simbol melankolije, grad između istoka i zapada, grad velike prošlosti, hibernirane sadašnjosti i neizvjesne budućnosti. Ambivalentni Trst uvod je za glavnu metaforu: Berlin, a ostatak filma bit će posvećen ovom prekrasnom, nestvarnom, zidom podijeljenom gradu koji je

istovremeno i tragična žrtva i jedan od "posljednjih urbanih junaka" u povijesti 20. stoljeća. Obratimo pažnju na neka pitanja koje je Berlin postavio, a vezana su za teoriju koju razmatra "arhitektura grada". Dominantna ideja u urbanizmu 20. stoljeća posvetila se identificiranju i uklanjanju različitih prepreka koje sprečavaju razvoj suvremenog grada. Analitičkim metodama gradovi su opisivani i klasificirani prema geometrijskim, prometnim, zemljopisnim, funkcionalnim i drugim karakteristikama. Smatralo se da će spoznaje koje rezultiraju iz tih klasifikacija i njihovog uporednog, simultanog analiziranja, dovesti do tvorbe najracionalnijih urbanističkih rješenja. No nikakve dotada razvijene teorije nisu mogle klasificirati i opisati podijeljeni Berlin. Njegov oblik i struktura jednostavno nisu bili u okvirima standardnog analitičkog repertoara. U razdoblju podjele grada nestale su sve one topografske, funkcionalne, prometne i druge prednosti koje su omogućile njegov nastanak i razvoj, a teritorijalna ograničenost i Zid pojavili su se, upravo suprotno, kao pogubno ograničenje. U takvoj bi se situaciji moglo očekivati da će ograničenja dovesti do stagnacije ili čak kolapsa grada. U Berlinu se dogodilo suprotno, tako da je on u razdoblju sedamdesetih i osamdesetih godina postao svojevrsna svjetska prijestolnica različitih alternativnih svjetonazora. U početku je taj fenomen bio ograničen na rock glazbu (Bowie, Nick Cave, Pink Floyd, U2, itd.), da bi se kasnije proširio na sva područja kulture. Arhitektura se ubrzo uključila u ovaj proces. U podijeljenom Berlinu nastajale su nove, originalne arhitekture koje su funkcionalne isključivo u toj specifičnoj situaciji. Isprva su to bile različite "čeke", improvizirane promatračnice i kontrolne točke. No ubrzo je Berlin postao svjetska arhitektonska prijestolnica, u kojoj će se kroz projekt Internatinalle Bau Ausstellung (IBA), koji je započet osamdesetih godina, potvrditi čitav niz novih međunarodnih zvijezda (OMA, Peter Eisenmann, Norman Foster, Dominique Perrault, itd.).

"Architettura della città" u više će se poglavљa baviti Berlinom "prije Zida", analizirajući urbane i arhitektonске tipologije koje je grad razvijao u pojedinim povijesnim razdobljima. Citirajući Berlin kao uzor i primjer, Rossi je 1966. anticipirao i buduće događaje, koji su zapravo potvrđili neke temeljne teze njegove knjige. Jedna od najvažnijih je iskazana potreba da se prekine sa funkcionalističkom tradicijom modernog urbanizma. Bit grada nije u tome da ostvari besprijekorni izgrađeni okvir za funkcije koji će se na njegovom području odvijati, a Berlin, koji je u funkcionalnom pogledu dugo bio potpuna besmislica, jedna je od najvažnijih potvrda ove teze. Ideju grada Rossi je prvi pomaknuo u područje transcedentnog, inzistirajući na nužnosti analize kako fizičkih tako i povijesnih procesa koji se u gradu odvijaju.

Venecija, Poreč, Rovinj, Osor, Nin..... Zadar..... Dubrovnik.....

niz je gradova u kojima je gostovao "Teatro del mondo", ploveće kazalište koje je Rossi izgradio za prevratnički "postmodernistički" venecijanski bienalle 1980. godine. Kao i Berlin na kraju Wendersovog niza, tako i Dubrovnik na kraju puta kojim je prošao "Teatro" predstavlja primjer grada koji će dokazati svoju trajnost u kompleksnim povijesnim mijenama i uvjetima. Priznat kao djelo svjetske kulturne baštine i kao takav uveden na svjetsku listu zaštićenih spomenika Dubrovnik je, unatoč brojnim apelima i upozorenjima, 1991. godine bezobzirno napadnut i rušen, da bi nakon toga godinama preživljavao kao izolirani, prijetnjom bombardiranja ugroženi otok. Opstanak grada može se objasniti pozivanjem na jedan od koncepata koji je Rossi iznio u arhitekturi grada: koncept trajnosti. Grad i njegova arhitektura postaju, prema tome konceptu, simbolima koji potvrđuju opstojnost čovjeka i zajednice u prostoru i vremenu. Dubrovnik je kroz svoju arhitekturu postao transcedentni entitet koji nije osjetljiv na povremena ugrožavanja vlastite fizičke supstance. Slično se može

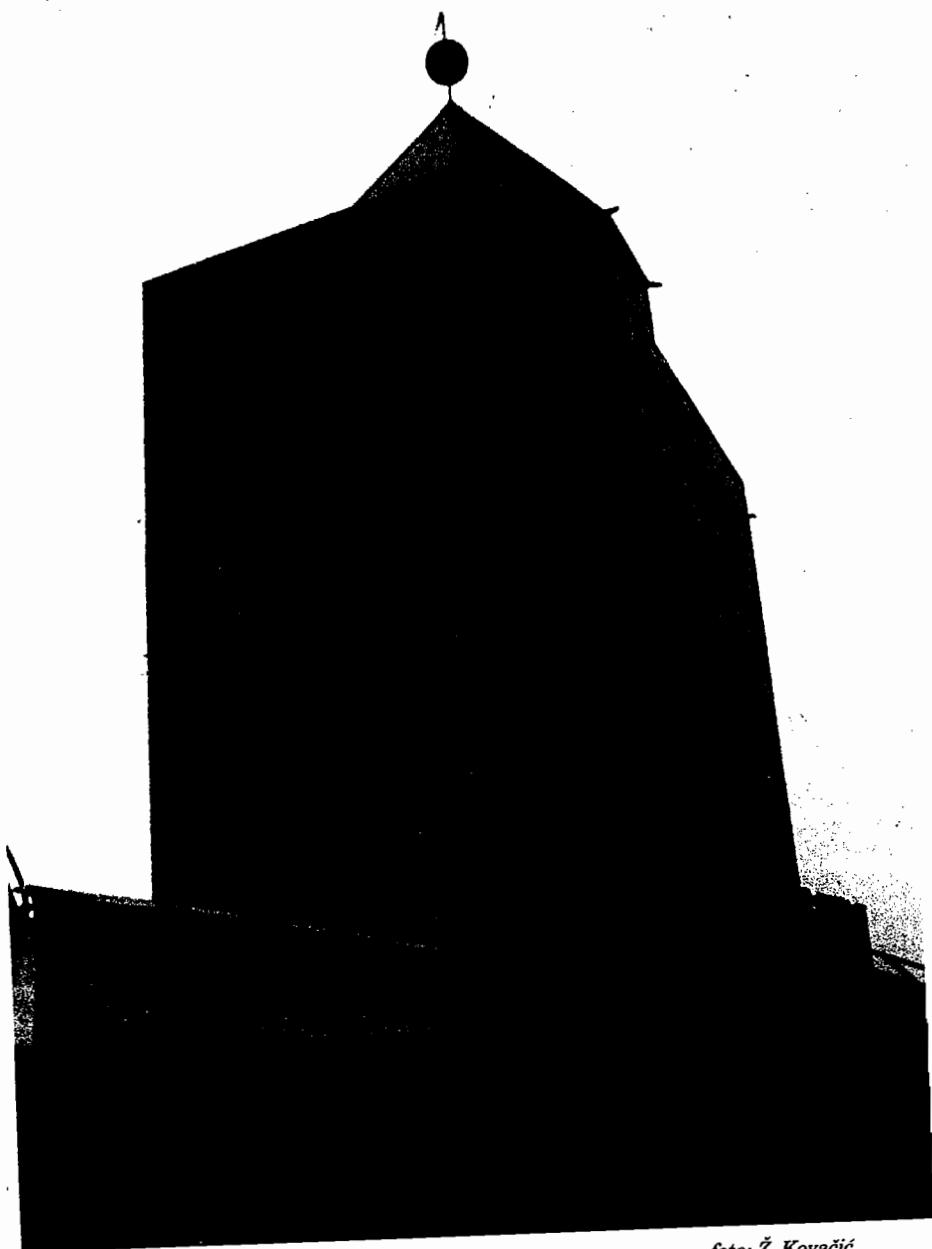
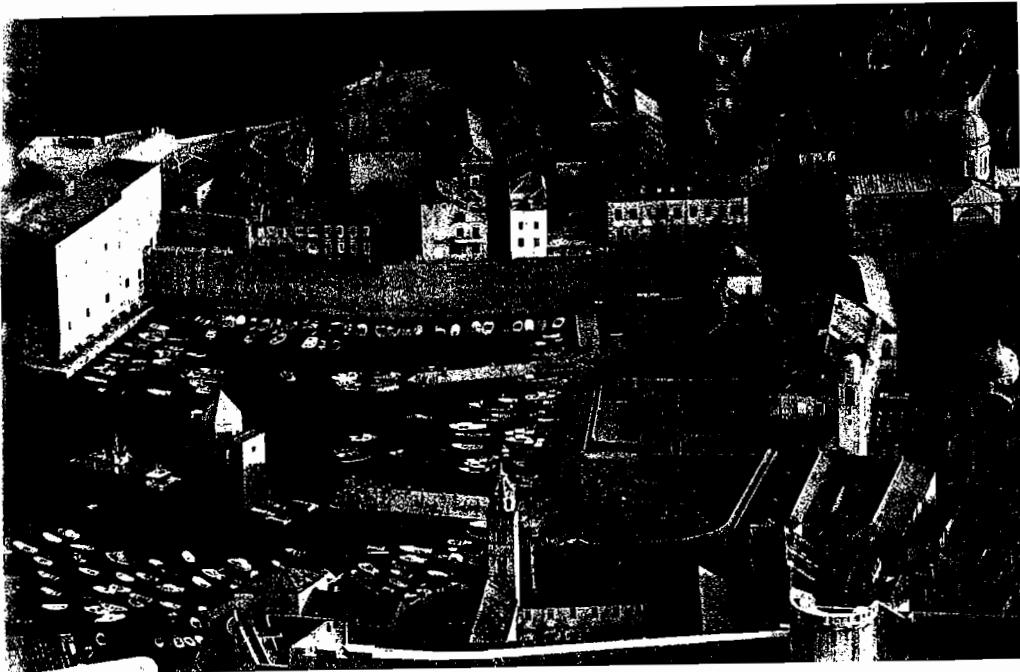

foto: Ž. Kovačić

reći i za druge hrvatske gradove čija je snaga trajnosti takva da je ne mogu ugroziti recentni barbarizmi, bilo da se radi o urbanistički neplaniranim i arhitektonski neodmjerenum uradcima ili akcijama "uređivanja" javnih prostora. Pouka Trsta, Berlina, Zagreba, Dubrovnika je nedvosmislena: arhitektura je nepobjediva.

Gostovanje Rossijevo teatra na istočnoj jadranskoj obali potvrdilo je posebnu vezu koja postoji između njegova djela i hrvatskog kulturnog prostora. Proces pretvorbe Dioklecijanove palače u grad Split Rossi je prepoznao i navodio kao jedan od ključnih primjera i dokaza posebnih kapaciteta arhitekture koja omogućuje velike, čak i nepredvidive, preobrazbe funkcija i oblika unutar jedne iste arhitektonske strukture. Hrvatska arhitektonska baština, koja je često zaobilazeća u različitim povijesnim pregledima, na ovaj je način još jednom integrirana u europski kulturni krug.

Fotografije uz ovaj tekst snimio je arhitekt Željko Kovačić za vrijeme gostovanja Teatra u Ninu. Njihova nadrealistička izražajnost pokazuje kapacitet ove naizgled skromne arhitekture koja je u stanju dopuniti i obilježiti identitet svakog prostora i svake situacije. "Teatro dell mondo" djelo je u kome su iskušane i isprepletene sve teme koje se pojavljuju u Rossijevoj teoriji. U predgovoru drugom talijanskom izdanju *Arhitekture grada* analiziran je Canalettov capriccio koji prikazuje jednu izmišljenu vedutu Venecije. Na toj su slici poznati i stvarni venecijanski motivi: kanali, mostovi, brodovi i čamci, prikazani uz neizvedeni Palladijev projekt za Ponte Rialto i Palladiovu kuću koja je stvarno izgrađena u Vicenzi. Tim slobodnim postupkom Canaletto je stvorio sliku koja je na jedan način stvarnija od same Venecije jer nastoji prikazati ono što je u gradu nevidljivo, njegov duh, njegovu moguću, a ne samo stvarnu pojavnost. U projektu za "Teatro dell mondo" Rossi se poslužio metodom koja je slična Canalettovom postupku. Iz oblikovnog repertoara venecijanske arhitekture iščitao je

pojedine forme koje su analogne oblicima arhitekture grada Venecije, makar i nisu fizički nazočne. Mala građevina plovećeg teatra uključila se u panoramu Venecije dvojako: intenzivnom oblikovnom analogijom sugerirano je da je ona njezin integralni, povjesno generirani element, dok je s druge strane jednostavnom geometrijom i drvenom oblogom jasno davala do znanja da je tek privremena pojava u poznatoj veduti. Teatro je usidren ispred Punta della Dogana, na samom ulazu u Canal Grande, na mjestu na kojem, prema Rossijevim riječima "prestaje arhitektura a počinje svijet mašte". "Teatro del mondo" je svojom pojavom učinio jednu dopunu povjesnog oblika Venecije koja je otvorila mogućnost ostvarivanja spoznaje grada na novoj razini. Ta nova ideja o Veneciji koju Teatar sugerira kod gledatelja zapravo je potpunija od spoznaje koju imamo o stvarnoj Veneciji. Arhitektonski artefakt generira spoznaju o gradu na transcedentnoj razini, sugerirajući nam da je Venecija ukupnost stvarnosti, povijesti i budućnosti grada. Venecija tako postaje entitet koji istovremeno uključuje sjećanje na ono što je grad bio, razumijevanje onoga što on jest i slutnju onoga što će grad možda u budućnosti biti. Ta transcedentna vizija omogućena je arhitekturom, medijem koji oblikuje izgrađene artefakte u skladu sa estetskom namjerom.

Ivan Mucko

*Gravura Ponte del Diavolo na St. Gotthard
Pass, Švicarska, R. Dikenmanna, iz 19. st.
Priroda i čovjekova građevina.*

Uvod

URBANI ARTEFAKTI I TEORIJA GRADA

Grad koji je predmetom ove knjige mora se shvatiti kao arhitektura. Pod arhitekturom podrazumijevam ne samo vidljivu sliku grada i zbroj njegovih različitih arhitektura, nego i arhitekturu kao izgradnju, izgradnju grada tijekom vremena. Vjerujem da takvo gledište, objektivno govoreći, tvori najsveobuhvatniji način analize grada; ono se odnosi na krajnju i odlučujuću činjenicu u životu zajednice - stvaranje životnog okruženja.

Upotrebljavam pojam arhitekture u pozitivnom i pragmatičnom smislu, kao kreaciju neodvojivu od civiliziranog života i društva u kojem nastaje. Po svojoj prirodi arhitektura je kolektivna. Gradeći kuće da bi za sebe osigurali povoljnije okruženje i oblikovali umjetnu klimu, prvi su ljudi ujedno gradili s estetskom namjerom. Arhitektura je nastala zajedno s prvim tragovima grada; ukorijenjena je duboko u oblikovanje civilizacije i trajan je, sveopći i neophodan artefakt.

Estetska namjera i stvaranje boljeg životnog okruženja dvije su trajne karakteristike arhitekture. One se pojavljuju u svim značajnjim nastojanjima da se grad objasni kao ljudska kreacija. Ali s obzirom na to da arhitektura daje društvu konkretni oblik da je blisko povezana s njim i s prirodom, temeljno se razlikuje od svake druge umjetnosti ili znanosti. To je temelj empirijske studije grada, onakvog kakav se razvio iz prvih naselja. S vremenom grad raste; poprima svijest i sjećanje. Tijekom izgradnje njegove izvorne teme ostaju prisutne, ali ih u isto vrijeme grad svojom prilagodbom i razvojem modifcira i razvija. Firenca je stvaran grad, ali njen oblik i memorija posjeduju trajne vrijednosti koje predstavljaju i druga iskustva. Istovremeno sveobuhvatnost tih drugih iskustava nije dovoljna da bi objasnila precizni oblik, tip objekta koji je Firenca.

Suprotnost između univerzalnog i pojedinačnog, između individualnog i kolektivnog proizlazi iz grada i njegove izgradnje, njegove arhitekture. Ta suprotnost jedno je od glavnih stajališta s kojih će se u ovoj knjizi proučavati grad. Pojavljuje se na različite načine: u odnosu javnog i privatnog, javnih i privatnih zgrada, u odnosu između racionalnog oblikovanja urbane arhitekture i vrijednosti *locusa* ili mesta.

Istovremeno moje zanimanje za kvantitativne probleme i njihovu povezanost s kvalitativnim jedan je od razloga nastajanja ove knjige. Moje studije grada uvijek su naglašavale teškoće u uspostavljanju sveobuhvatne sinteze i nastojanja da se kvantitativne procjene izvode direktno iz analitičkog materijala. I zaista, iako se čini da se svaka urbanistička intervencija mora oslanjati na opće kriterije planiranja, svaki je dio grada poput osobitog mesta, *locus solus*. Iako se o urbanističkim intervencijama ne može racionalno odlučivati samo na temelju mjesnih situacija, bitno je uočiti da je posebnost tih situacija činjenica koja ih u velikoj mjeri određuje.

Urbanističke studije nikad ne pridaju dovoljno važnosti istraživanjima koja se bave pojedinim urbanim artefaktima. Ignoriranje upravo tih vidova stvarnosti koji su najindividualniji, najosobitiji, najnepravilniji ali i najzanimljiviji dovodi do stvaranja teorija koje su koliko umjetne toliko i nekorisne. Imajući to na umu, nastao sam ustanoviti *analitičku metodu* pogodnu za kvantitativno vrednovanje i sakupljanje građe koja bi se proučavala po jedinstvenim kriterijima. Ta metoda, predstavljena kao teorija urbanih artefakata, potiče od prepoznavanja samog grada kao artefakta i iz načelne podjele grada na pojedinačne zgrade na jednoj i stambene četvrti na drugoj strani.* Podjela grada prem tim načelima već je mnogo puta bila predložena, no nikad nije smještena u takav određen kontekst.

Arhitektura, potvrđujući se ukusima i stavovima generacija, javnim događajima i osobnim tragedijama, novim i starim činjenicama, čvrsta je pozornica ljudskih događaja. Kolektivno i privatno, društvo i pojedinac u gradu se uravnotežuju i suprotstavljaju jedno drugome. Grad čini mnoštvo ljudi koji traže opći poredak u skladu s vlastitim osobitim okruženjem.

Promjene u stanovanju i na zemlji na kojoj kuće ostavljaju svoj otisak postaju znakovima tog svakodnevnog života. Treba samo pogledati slojeve grada koje nam arheolozi pokazuju; oni se javljaju kao iskonsko i vječno tkivo života, nepromjenjivi uzorak. Svatko tko se sjeća europskih gradova nakon bombardiranja tijekom posljednjeg rata zadržava sliku rasporenih kuća gdje su, među ruševinama, djelići poznatih mjesta, sa svojim bojama izbjegljelih tapeta, ovješenim rubljem, lajućim psima - neuredna intima mjesta. Uvijek možemo prepoznati kuću našeg djetinjstva, čudno postaranu, prisutnu u trajanju grada.

Slike, duborezi, fotografije tih rasporenih gradova zapisi su te vizije. Uništenje i rušenje, oduzimanje vlasništva i brze promjene namjene, kao rezultat spekulacija i zastarjevanja najprepoznatljiviji su znakovi urbane dinamike. Ali unatoč tome, te slike prizivaju prekinutu sudbinu pojedinca, njegovog često žalosnog i teškog sudjelovanja u kolektivnoj sudsibini. Čini se da je tu viziju u svojoj cjelokupnosti odražavala kvaliteta trajnosti urbanističkih monumenata. Monumenti, znakovi kolektivne volje izraženi kroz principe arhitekture, nude se kao primarni elementi, čvrste točke u urbanističkoj dinamici.

*Talijanski *fatto urbano* dolazi od francuskog *faite urbaine*. Niti talijanski niti engleski prijevod "urbani artefakt" (koristio ga je i Sir John Summerson u eseju iz 1963. pod naslovom "Urbanistički oblici", vidi bilj. 7, poglavje 1) ne prenosi u potpunosti odgovarajuće značenje izvornika, koji podrazumijeva ne samo fizičko tijelo u gradu nego cijelu njegovu povijest, geografiju, strukturu i povezanost s općim životom grada. To je značenje koje se podrazumijeva kroz cijelu knjigu.

- Ur.

Zakoni stvarnosti i njegovih modifikacija tvore strukturu ljudskog stvaralaštva. Svrha je ove studije organizirati i poredati glavne probleme urbane znanosti. Studija tih problema u njihovoj cjelokupnosti, sa svim njihovim implikacijama, vraća urbanu znanost širem kompleksu humanističkih znanosti i to u takvom obziru koji mi omogućuje da vjerujem da urbana znanost ima vlastitu autonomiju (iako će tijekom ove studije često dovoditi u pitanje prirodu te autonomije i njegovih granica kao znanosti). Grad možemo proučavati s različitih gledišta, ali autonoman postaje samo uzmemu li ga kao temeljnu datost, kao konstrukciju i kao arhitekturu; samo ako analiziramo urbane artefakte zbog njih samih, kao konačni rezultat složene operacije, uzimajući u obzir sve činjenice u toj operaciji koje se ne mogu obuhvatiti povijesku arhitekture, sociologijom, ili drugim znanostima. Urbana znanost shvaćena u tom smislu može u svojoj sveobuhvatnosti tvoriti jedno od glavnih poglavlja u povijesti kulture.

Među različitim metodama primijenjenim u ovoj studiji grada najvažnija je usporedna. S obzirom na to da ćemo grad promatrati usporedno, naglašavam važnost povijesne metode ali istovremeno tvrdim da grad ne možemo proučavati samo s povijesnog gledišta. Umjesto toga moramo pažljivo razraditi trajne elemente grada ili *trajnosti* kako ne bismo povijest grada vidjeli jedino kao njihovu funkciju. Vjerujem da se trajni elementi povremeno mogu smatrati patološkima. Značenje trajnih elemenata u studiji grada može se usporediti sa značenjem koje čvrste strukture imaju u lingvistici; to je posebno očito, jer je studija grada analoga lingvistici, ponajprije u postojanosti i složenosti svojih procesa transformacije.

Točke koje je specificirao Ferdinand de Saussure¹ za razvoj lingvistike mogu se prevesti u program razvoja urbane znanosti: opis i povijest postojećih gradova, istraživanje silnica koje na trajan i univerzalan način djeluju na sve urbane artefakte i, prirodno,

razgraničavanje i određivanje područja studije. Ja sam se, međutim, umjesto sustavnim razvojem programa tog tipa odlučio poglavito baviti povijesnim problemima i metodama opisivanja urbanih artefakata, odnosima između mjesnih čimbenika i izgradnje urbanih artefakata, te prepoznavanjem glavnih silnica djelovanja - tj. silnica koje dijeluju na trajan i općenit način.

Posljednji dio ove knjige nastoji dotaknuti politički problem grada; politički problem shvaćen kao problem izbora kojim se grad ostvaruje kroz svoju vlastitu ideju grada. Uvjeren sam da bi mnogo više studija trebalo biti posvećeno povijesti ideje grada, tj. povijesti idealnih gradova i urbanističkih utopija. Koliko je meni poznato, pothvati na tom području su rijetki i nepotpuni, premda na području povijesti arhitekture i povijesti političkih ideja postoje neke djelomične studije. Zapravo, proces utjecaja, promjene i često protuslovlja među urbanim artefaktima je stalan, a grad i prijedlozi idealnih rješenja ga čine konkretnim. Tvrdim da je povijest arhitekture i izgrađenih urbanih artefakata uvijek povijest arhitekture vladajućih klasa; treba vidjeti unutar kojih su granica i s kojim konkretnim uspjehom razdoblja revolucija nametnula alternativne prijedloge organizacije grada.

Na početku studije grada suočavamo se s dva vrlo različita gledišta, koja se najbolje vide u primjerima grčkog grada, gdje je aristotelovska analiza urbane stvarnosti suprotstavljena onoj Platonove republike. Ta suprotnost otvara važna metodološka pitanja. Sklon sam vjerovati da je aristotelovsko planiranje, utoliko što je ono zapravo bilo studija artefakata, otvorilo put proučavanju grada, urbanističkoj geografiji i urbanoj arhitekturi. No neka iskustva nedvojbeno ostaju neobjašnjena ukoliko se ne poslužimo obim razinama analize. Sigurno je da su ideje isključivo prostornog tipa s vremenom značajno promijenile, oblikom i izravnim ili neizravnim uplitanjem, vremenom i modalitetima urbane dinamike.

U razradi urbanističke teorije nailazimo na velik broj impresivnih referentnih studija, no njih je neophodno sakupiti, iskoristiti njihove prijedloge izgradnje opće okosnice odnosa, i na kraju to znanje primjeniti na specifičnu teoriju urbanog. Ne naglašavajući takav sveukupni okvir odnosa za povijest studije grada, možemo primjetiti da postoje dva glavna sustava: jedan koji grad promatra kao proizvod generativno-funkcionalnih sustava njegove arhitekture i urbanog prostora i drugi koji ga smatra prostornom strukturom. Kod prvoga grad proizlazi iz analize političkog, socijalnog i ekonomskog sustava i tretira se s gledišta tih disciplina; drugi više pripada arhitekturi i geografiji. Premda počinjem s drugim gledištem, navodim i značajne činjenice prvog.

U ovom ću se djelu pozivati na autore iz različitih područja koji su razradili teze koje smatram temeljnima (naravno, ne bez određenih kvalifikacija).

Malo je djela koje smatram vrijednima, imamo li u vidu ogromnu količinu dostupne građe: u svakom slučaju, dopustite mi da primjetim da je bespredmetno navoditi autora ukoliko on ili knjiga nemaju važnu ulogu u nekoj analizi, ili ukoliko gledište bitnije ne pridonosi istraživanju. Stoga više volim raspravljati o djelima onih autora koji su bitni za ovaku studiju. Teorije nekih od tih autora ujedno su i hipoteze moje studije. Gdje god pokušamo udariti temelje autonomnoj teoriji urbanog, njihovi su doprinosi nezaobilazni.

Ima i takvih doprinosa koje bih rado razmatrao, no oni ne spadaju u raspon ove rasprave, npr. istančana intuicija Fustel de Coulangesa i Theodora Mommsena.² U slučaju prvog mislim prvenstveno na važnost koju on pridaje institucijama kao istinski trajnim elementima povjesnog života, i odnosu između mita i institucije. Mitovi dolaze i odlaze, polako prelazeći s jednog mesta na drugo; svaka generacija prepričava ih različito i dodaje nove elemente

naslijedu iz prošlosti; ali iza te promjenjive stvarnosti postoji trajna stvarnost koja nekako uspijeva izbjegći djelovanju vremena. Pravi se temelji te stvarnosti moraju prepoznati u vjerskoj tradiciji. Odnosi čovjeka i bogova u drevnom gradu, kultovi koje im je posvetio, imena kojima ih je zazivao, pokloni i žrtve njima prinesene bile su vezane s neprekrsivim zakonima. Pojedinac nad njima nije imao moći.

Vjerujem da su važnost rituala u njegovoj kolektivnoj prirodi i biti njegova karaktera kao elementa očuvanja mita ključ razumijevanja značenja monumenata i, štoviše, implikacija osnivanja grada i prijenosa ideja u urbanom kontekstu. Pridajem posebnu važnost monumentima, premda njihov značaj u urbanističkoj dinamici može povremeno biti varljiv. Taj rad treba nastaviti, a da bi se to moglo, bit će neophodno istražiti odnos između monumenta, rituala i mitoloških elemenata duž smjernica koje je naveo Fustel de Coulanges. Jer ako je ritual trajan i konzervirajući element mita, tada je to i monument, s obzirom na to da istovremeno svjedoči o mitu i omogućava ritual.

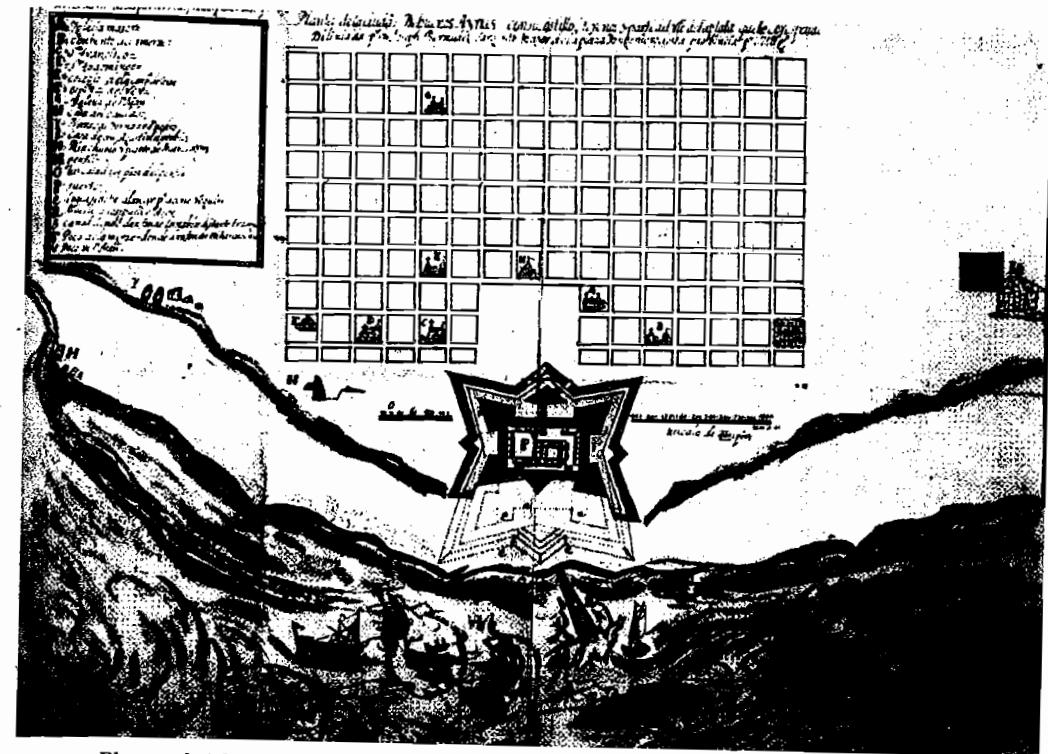
Takva bi studija trebala još jednom početi s grčkim gradom, koji nudi mnoštvo značajnih uvida u značenje urbane strukture, a koji u svojim počecima ima nedjeljive odnose postojanja i ponašanja ljudi. Istraživanja moderne antropologije postavljaju o socijalnoj strukturi primitivnih sela nove probleme koji su referentni za studiju urbanističkog planiranja. Ta istraživanja zahtijevaju proučavanje urbanih artefakata u skladu s njihovim suštinskim temama. Postojanje tih tema je temelj za studiju urbanih artefakata i zahtijeva znanje o većem broju artefakata i njihovoj integraciji u prostoru i vremenu - preciznije, zahtjeva pojašnjavanje onih snaga koje na trajan i općenit način djeluju u svim urbanim artefaktima.

Promotrimo odnos između stvarnog urbanog artefakta i utopijske ideje grada. Općenito se taj odnos proučava unutar ograničenog

raždoblja povijesti, unutar skromnog okvira i s rezultatima koji su obično upitni. Koje su granice unutar kojih možemo integrirati takve ograničene analize u veći okvir trajnih i univerzalnih snaga koje djeluju u gradu? Polemike nastale između utopijskog i znanstvenog socijalizma tijekom druge polovice 19. stoljeća predstavljaju važnu stručnu građu, ali ne možemo razmatrati isključivo njihov politički vid; ta se građa mora staviti u odnos sa stvarnim urbanim artefakatima. Isto se mora učiniti sa svim urbanim artefakatima u punom njihovom rasponu. Ono što vidimo u stvarnosti primjena je i produženje samo djelimičnih zaključaka o povijesti grada. Općenito govoreći najteži povjesni problemi grada rješavaju se dijeljenjem povijesti na razdoblja, a pritom se zanemaruje ili ne razumije univerzalan i trajan karakter snaga urbane dinamike; upravo ovdje važnost usporedne metode postaje očita.

Opsjednuti određenim sociološkim karakteristikama industrijskog grada, urbanisti su potisnuli niz izuzetno važnih artefakata koji mogu obogatiti urbanu znanost izvornim i nužnim doprinosima. Mislim, na primjer, na naselja i kolonijalne gradove koje su osnovali Evropljani nakon otkrića Amerike. Malo je radova na tu temu; Gilberto Freyre npr. raspravlja o utjecaju nekih urbanističkih i građevnih tipologija koje su Portugalci donijeli u Brazil i njihovoj strukturalnoj povezanosti s tipom društva nastalog u Brazilu.³ Odnos između ruralnih i latifundističkih obitelji u portugalskoj kolonizaciji Brazila bio je povezan s teokracijom koju su osmisili isusovci i koja je, zajedno s utjecajem Španjolske i Francuske, bila izuzetno važna u oblikovanju južnoameričkog grada. Takvo istraživanje smatram vrlo značajnim za studiju urbanih utopija i izgradnju grada.

Ova je knjiga podijeljena u četiri dijela: u prvom ću razmatrati probleme opisa i klasifikacije, time i probleme tipologije; u drugom strukturu grada sagledanu kroz njegove različite elemente; u trećem

Plan grada i dvorca Buenos Airesa na Rio de la Plata, 1708.

*Santiago de Compostela,
Španjolska. "Rueiro" ili seoska
cesta koja iz grada vodi prema
selu.*

arhitekturu grada i *locus* na kojem je ona upisana, dakle povijest urbanizma i u četvrtom, temeljna pitanja urbanističke dinamike i problem politike kao izbora.

Slika grada, njegova arhitektura, prožima sve te probleme i daje vrijednost čitavom nastanjenom i izgrađenom području. Ona se neizostavno pojavljuje jer je duboko ukorijenjena u ljudsko stanje. Kao što je napisao Pierre Vidal de la Blache, "pustopoljina, šume, kultivirana polja, nekultivirana područja, povezana su u nerazdvojnu cjelinu, čiju uspomenu čovjek nosi sa sobom."⁴ Ta nerazdvojna cjelina istovremeno je i *prirodna* i *umjetna* domovina čovjeka, a navodi na definiciju prirodnog koja je primjenjiva i na arhitekturu. Mislim na definiciju Francesca Milizije o biti arhitekture kao imitaciji prirode: "Iako arhitektura u stvarnosti nema uzora u prirodi, ona ima drugi uzor, izведен iz čovjekova prirodnog napora pri izgradnji prve kuće."⁵

Imajući na umu tu definiciju, vjerujem da teorijska urbanistička shema predstavljena u ovoj knjizi može potaknuti mnogostruki razvoj, i da taj razvoj može zadobiti nepredviđenu snagu i smjer. Jer sam uvjeren da napredak koji se tiče znanja o gradu može biti stvaran i učinkovit samo ako ne nastojimo svesti grad na bilo koji od njegovih djelomičnih vidova, gubeći time uvid u njegovo šire značenje. Moje određenje urbane teorije moralo bi se procjenjivati unutar tog okvira. Ono je rezultat dugog istraživanja i u većoj je mjeri namijenjeno poticanju rasprave o svom vlastitom razvoju i istraživanju nego što bi trebalo jednostavno nastupati kao potvrda rezultata.

Poglavlje 1

STRUKTURA URBANIH ARTEFAKATA

Individualnost urbanih artefakata

Naš će se opis grada baviti prvenstveno njegovim oblikom. Taj oblik ovisi o stvarnim činjenicama koje se također odnose na prava iskustva: Atena, Rim, Pariz. Arhitektura grada sažima oblik grada, a iz tog oblika možemo sagledati njegove probleme.

Pod arhitekturom grada podrazumijevamo dvije različite stvari: prvo, grad vidim kao golem predmet stvoren ljudskom rukom, djelo graditeljskih tehnika i arhitekture, velik i složen, koji raste tijekom vremena i drugo, pojedine ograničene, ali ipak bitne vidove grada i urbanih artefakata, koje, kao i sam grad, karakterizira njihova vlastita povijest, a time i njihov vlastiti oblik. U oba slučaja jasno je da arhitektura predstavlja samo jedan vid mnogo složenije stvarnosti, veće strukture. Ali istovremeno, kao krajnja dokazivačina te stvarnosti, arhitektura tvori najkonkretniju moguću poziciju s koje se problem može sagledavati.

Ovo ćemo bolje shvatiti pogledamo li specifične urbane artefakte, jer će se tada pred nama smjesta otvoriti niz očitih problema. Primjetiti ćemo i probleme koji su manje očiti: oni uključuju kvalitetu i jedinstvenost svakog urbanog artefakta.

U gotovo svim evropskim gradovima postoje velike palače, kompleksi zgrada ili aglomeracije koje tvore čitave dijelove grada i čija funkcija danas više nije ona izvorna. Kad posjetimo monument tog tipa, npr. Palazzo della Ragione u Padovi, uvijek nas iznenadi niz pitanja koje se u vezi s njim pojavljuju. Posebno smo zatečeni višestrukošću funkcija koje takve zgrade mogu sadržavati tijekom vremena, te činjenicom da su te funkcije u potpunosti neovisne o obliku.

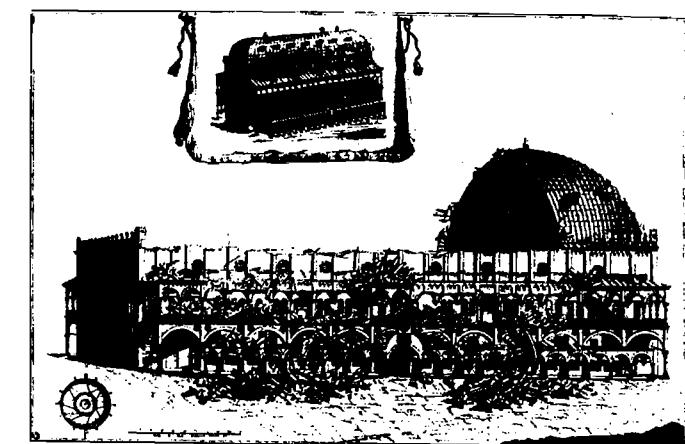
Palazzo della Ragione, Padova, Italija.

Palazzo della Ragione, Padova, Italija

Palazzo della Ragione, Padova, Italija

Palazzo della Ragione, Padova, Italija. Gore: Giorgio Fossati: "Crtež ostataka salona della Ragione uništenog nevremenom 17. kolovoza 1956.". Dolje: tlocrt prizemlja kakvo postoji od 1425., prema rekonstrukciji A. Moschettija. Zidovi iz 13. stoljeća su crni.

Istovremeno, upravo nas se oblik doima; mi ga živimo i doživljavamo, a on zauzvrat strukturira grad.

Gdje počinje individualnost takve zgrade i o čemu ona ovisi? Jasno da ovisi više o njenom obliku nego o njenoj građi, premda i građa igra značajnu ulogu. Individualnost zgrade ovisi i o njenoj povijesti kao složenom entitetu koji se razvio u vremenu i prostoru. Ukoliko je npr. arhitektonska konstrukcija koju proučavamo izgrađena nedavno, shvaćamo da neće imati jednaku vrijednost. U takvom će slučaju prosudbi biti podvrgnuta sama arhitektura i mi ćemo raspravljati o njenom stilu ili obliku, ali nam ona neće moći ponuditi bogatstvo vlastite povijesti koje karakterizira urbane artefakte.

Kod urbanog artefakta neke izvorene vrijednosti i funkcije ostaju, druge se potpuno mijenjaju; neki stilistički oblici dominiraju, drugi su manje očiti. Promatramo one vrijednosti koje ostaju - mislim tu i na duhovne vrijednosti - pokušavamo utvrditi imaju li te vrijednosti ikakve veze s pojavnosću zgrade, te jesu li to jedine empirijske činjenice koje se odnose na naš problem. U tom trenutku možemo raspravljati o svom poimanju zgrade, o svom najopćenitijem sjećanju na zgradu kao na proizvod jedne zajednice i o odnosu prema toj zajednici koji nam zgrada omogućuje.

Događa se i da pri posjetu palači kao što je ona u Padovi ili pri putovanju kroz neki grad doživljavamo različita iskustva, različite dojmove. Ima ljudi koji neko mjesto ne vole, jer ih podsjeća ne neki zloslutan trenutak u životu; drugi mjestu pripisuju značajke dobre kobi. Sva ta iskustva, njihov zbroj, čine grad.

Upravo u tom smislu moramo prosuđivati *kvalitetu* prostora - pojam koji može biti izuzetno težak za naš moderan senzibilitet. U tom su smislu stari narodi posvećivali mjesto, a to prepostavlja tip puno dublje analize od one simplicističke koju nude neka psihološka

tumačenja oslanjajući se samo na čitljivost oblika.

Kao što sam rekao, trebamo razmotriti samo jedan konkretni urbani artefakt i pojavit će se čitav niz pitanja. Opća je karakteristika urbanih artefakata da nas uvijek vraćaju na svoje glavne teme: individualnost, *locus*, oblikovanje, sjećanje. Oko svakog urbanog artefakta postoji osobit tip potpunijeg i drugačijeg znanja od nama uobičajenog. Preostaje nam da istražimo koliko je stvarnog u tom kompleksu znanja.

Ponavljam da je stvarnost kojom se ovdje bavim stvarnost arhitekture grada koja sažima ukupan karakter urbanih artefakata, uključujući i njihovo porijeklo. Štoviše, opis oblika uzima u obzir sve empirijske činjenice koje smo već spominjali, a koje se mogu kvantificirati strogim promatranjem. To je djelomično ono što podrazumijevamo pod urbanističkom morfolologijom: opis oblika urbanog artefakta. S druge strane, taj je opis samo jedan trenutak, jedan instrument. Približava nas znanju o strukturi ali mu nije identičan.

Premda su se svi koji su proučavali grad kratko zadržali na razmatranju strukture urbanih artefakata, mnogi su prepoznali da nakon elemenata koje možemo nabrojati ostaje *âme de la cité*, drugim riječima *kvalitetu* urbanih artefakata. Francuski su se geografi npr. usredotočili na razvoj važnog opisnog sustava, ali ga nisu iskoristili da bi osvojili to krajnje uporište; nakon što su naveli da je grad konstituiran kao cjelina, te da je ta cjelina njegov *raison d'être*, ostavili su neistraženim značenje strukture koja im se načas ukazala. No drugačije nisu ni mogli s obzirom na premise od kojih su krenuli: sve te studije nisu uspjele analizirati stvarnu kvalitetu specifičnih urbanih artefakata.

Urbani artefakt kao umjetničko djelo

Kasnije ću proučiti glavne smjernice ovih studija, ali je prvo potrebno predstaviti jednu temeljnu misao i nekoliko autora čija su djela bila vodilja ovom istraživanju.

Čim se dotaknemo pitanja individualnosti i strukture specifičnog urbanog artefakta, javlja se niz problema koji su, u svojoj cjelokupnosti, sustav koji nam omogućava analizu umjetničkog djela. S obzirom na to da je namjera sadašnjeg istraživanja utvrditi i prepoznati prirodu urbanog artefakta, uvodno ćemo ustvrditi da *ima nešto u prirodi urbanih artefakata što ih čini vrlo sličnima - i ne samo metaforički - umjetničkom djelu*. Oni jesu materijalne konstrukcije, ali su i nešto drugačiji: premda uvjetovani, oni i uvjetuju.¹

Vid "umjetnosti" u urbanim artefaktima usko je povezan s njihovom kvalitetom, njihovom jedinstvenošću, te stoga i njihovom analizom i definicijom. To je izuzetno složen predmet, a urbanistički su artefakti složeni sami po sebi, čak i izvan svojih psiholoških aspekata i mada ih je moguće analizirati, teško ih je definirati. Priroda tog problema oduvijek mi je bila posebno zanimljiva i uvjeren sam da se izravno tiče arhitekture grada.

Uzmemo li bilo koji urbani artefakt - zgradu, ulicu, četvrt - i pokušamo li ga opisati, javljaju se iste poteškoće koje smo već ranije susreli u svezi s Palazzo della Ragione u Padovi. Neke su od tih poteškoća nastale iz dvoosmislenosti jezika, pa se djelomično mogu i prevladati, ali uvjek će postojati tip iskustva prepoznatljiv samo onima koji su prošli određenom zgradom, ulicom ili četvrti.

Tako će pojam koji neka osoba ima o urbanom artefaktu biti uvjek drugačiji od pojma onoga koji "živi" taj isti artefakt. Ova

razmatranja, međutim, mogu dati druge granice našem zadatku; a moguće je da se naš zadatak sastoji prvenstveno u određivanju urbanog artefakta s gledišta njegova nastanka: drugim riječima, u definiranju i klasificiranju ulice, grada, ulicu u gradu, njene lokacije, njene funkcije, njene arhitekture, zatim mogućeg sustava ulica u gradu, itd.

Pri toj se analizi moramo poslužiti urbanom geografijom, urbanističkom topografijom, arhitekturom, a po potrebi i drugim disciplinama. U sljedećim odlomcima pokušat ćemo provesti analiziru duž tih smjernica. To znači da u općenitom smislu možemo ustanoviti logičnu geografiju bilo kojeg grada, te je primjenjivati poglavito na probleme jezika, opisa i klasifikacije. Tako možemo dotaknuti i temeljno pitanje tipologije, koje još nije bilo predmetom ozbiljnog sustavnog rada na području urbanizma. Postojeće klasifikacije prepune su nepotvrđenih pretpostavki, koje neizbjeko vode do besmislenog uopćavanja.

Korištenjem disciplina urbane geografije, urbane topografije i arhitekture približavamo se široj, konkretnijoj i potpunijoj analizi urbanih artefakata. Grad se smatra ljudskim postignućem *par excellence*, možda je i to povezano s onim stvarima koje se mogu dokučiti samo stvarnim doživljavanjem danog urbanog artefakta. Ovaj koncept grada, točnije urbanih artefakata, kao umjetničkog djela uvjek se pojavljivao u studijama grada. Možemo ga naći i u obliku prilično različitih intuitivnih zaključaka i opisa umjetnika svih razdoblja te u mnogim manifestacijama društvenog i vjerskog života. Dapače uvjek je postojala povezanost društvenih i vjerskih rituala s određenim mjestom, događajem i oblikom u gradu.

Pitanje grada kao umjetničkog djela, međutim, pokazuje se eksplicitno i znanstveno prije svega u odnosu prema koncepciji prirode kolektivnih artefakata što, smaram, ne može zanemariti

ni jedno urbanističko istraživanje. Kako su kolektivni urbani artefakti povezani s umjetničkim djelima? Svim velikim manifestacijama društvenog života i umjetničkom djelu zajednička je činjenica da se rađaju u nesvjesnom životu. Taj je život kolektivan kod prvog, a individualan kod drugog; ali to je samo sekundarna razlika, jer je jedno proizvod javnosti, a drugo za javnost: javnost je zajednički nazivnik.

Razlažući problem na taj način, Claude Lévi-Strauss² doveo je studiju grada do područja bogatog neočekivanim zapletima. Primjetio je da grad, više no bilo koje drugo umjetničko djelo, postiže ravnotežu između prirodnih i umjetnih elemenata; grad je i objekt prirode i subjekt kulture. Maurice Halbwachs³ je postuliranjem da su imaginacija i zajedničko sjećanje tipične karakteristike urbanih artefakata razvio tu analizu.

Studije grada koje opisuju njegovu strukturalnu složenost imaju neočekivanu i malo poznatu prethodnicu u djelu Carla Cattanea. Cattaneo nije nikada eksplicitno razmatrao pitanje umjetničke prirode urbanih artefakata. U njegovom razmišljanju postoji veza između umjetnosti i znanosti koje su shvaćene kao dva konkretna vida razvoja ljudskog uma. Kasnije ću razmatrati odnos urbanih artefakata i njegovog koncepta grada kao idealnog principa povijesti. Cattaneo nikad nije načinio razliku između grada i sela, jer smatra da su sva naseljena mjesta djelo ljudskih ruku: "Svako se područje od divljine razlikuje u tome što je ono zapravo ogromno spremište ljudskog napora i rada....Ova zemlja dakle nije djelo prirode; to je djelo naših ruku, naša umjetna domovina."⁴

Grad i regija, poljoprivredno zemljište i šuma postaju ljudskim djelom, jer predstavljaju ogromne riznice rada naših ruku. Pa iako su oni naša "umjetna domovina" i izgrađeni objekti, istovremeno svjedoče i o vrijednostima; oni su sjećanje i trajnost. Grad jest u

svojoj povijesti. Odnos između mesta, čovjeka i umjetničkog djela - odnos koji je krajnja, odlučujuća činjenica koja oblikuje i usmjerava urbanu evoluciju prema estetskom rezultatu - omogućuje nam složeni način proučavanja grada.

U obzir moramo uzeti i način na koji se ljudi snalaze unutar grada, evoluciju i oblikovanje njihovog smisla za prostor. Mislim da je taj vid najvažnija osobina nekih nedavno objavljenih američkih radova, posebice onih Kevina Lynch-a.⁵ Evolucija smisla za prostor odnosi se na konceptualizaciju prostora u velikoj se mjeri i može temeljiti na antropološkim studijama i urbanističkim karakteristikama. Promatranja tog tipa vršio je i Maximilien Sorre, koristeći upravo takvu građu, osobito rad Marcela Maussa o podudarnosti imena grupa i mjesta kod Eskima.⁶ Za sada će ovaj argument služiti samo kao uvod u našu studiju; više će koristiti ako mu se vratimo nakon što razmotrimo nekoliko drugih vidova urbanog artefakta - grada, tj. velikog, sveobuhvatnog prikaza ljudskog stanja.

Ovaj ću prikaz tumačiti na podlozi njegove najčvršće i najznačajnije pozornice: arhitekture. Ponekad se pitam zašto se arhitektura ne analizira u smislu svoje duboke vrijednosti ljudskog djela koje oblikuje stvarnost i građevni materijal u skladu s estetskom koncepcijom. U tom smislu arhitektura nije samo mjesto ljudskog postojanja nego je i sama dio tog postojanja, a predstavlja ju grad i njegovi monumenti, četvrti, prebivališta i svi urbani artefakti koji izviru iz naseljenog prostora. S tog je gledišta nekolicina teoretičara pokušala analizirati urbanu strukturu, osjetiti čvrste točke, prava strukturalna čvorišta grada, one točke od kojih počinje djelovanje razuma.

Postavit ću sada *hipotezu grada kao ljudskom rukom načinjenog predmeta*, kao djela arhitekture ili graditeljskih tehnika koje raste tijekom vremena. To je jedna od najbitnijih početnih hipoteza.⁷

Čini se da korisne odgovore na mnoštvo nejasnoća još uvijek možemo naći u djelu Camilla Sittea koji je u svojoj potrazi za zakonima izgradnje grada, koji nisu bili ograničeni samo na tehnička razmatranja, u potpunosti uzeo u obzir "ljepotu" urbanog prizora, njegovog oblika: "Na raspolaganju imamo tri glavne metode planiranja grada i nekoliko izvedenih tipova. Tri glavne metode su ortogonalni sustav, radikalni i trokutni sustav. Podtipovi su uglavnom njihovi hibridi. Umjetnički govoreći, ni jedan od njih nije zanimljiv, jer u njihovim venama ne teče ni jedna kap umjetničke krvi. Sva tri bave se isključivo rasporedom uzoraka ulica i stoga je njihova namjena od samog početka posve tehničke prirode. Mreža ulica uvijek služi jedino komunikaciji, nikad umjetnosti; ona se nikad ne može osjetilno doživjeti, nikad, osim u nacrtu, uhvatiti kao cjelina. U našim dosadašnjim raspravama upravo iz tog razloga nismo spominjali mreže ulica. One nas umjetnički ne zanimaju, jer ih se ne može doživjeti u njihovoj cjelovitosti. Samo ono što možemo obuhvatiti pogledom, što možemo vidjeti, od umjetničke je važnosti: npr. pojedina ulica ili pojedini trg."⁸

Sitteovo upozorenje važno je zbog svog empirizma i čini mi se da nas vodi natrag do spomenutih američkih iskustava Kevina Lynch-a, gdje se umjetnička vrijednost može vidjeti kao funkcija sposobnosti davanja konkretnog oblika simbolu. Sitteova lekcija neupitno pomaže sprečavanju mnogih zabuna. Ona nas upućuje na tehniku urbane izgradnje, gdje još uvijek postoji stvarni trenutak oblikovanja jednog trga a potom i princip koji omogućava logički prijenos te tehnike radi poučavanje tog oblikovanja. Ali kao modeli nekako uvijek služe pojedina ulica ili određeni trg.

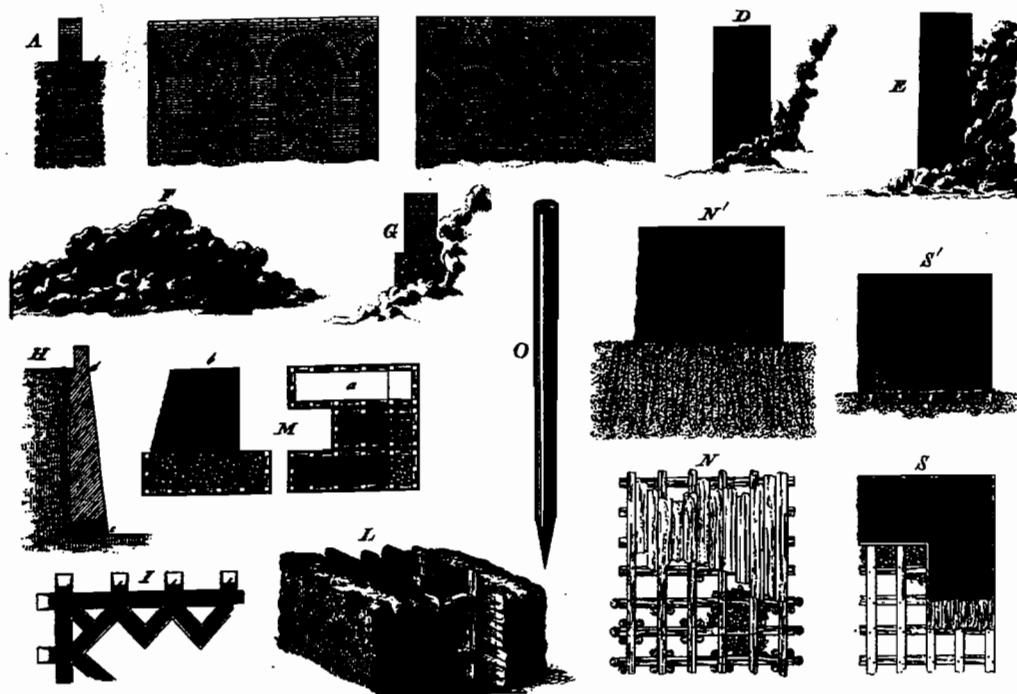
S druge strane, Sitteova lekcija donosi i potpuno pogrešnu predodžbu, jer svodi grad kao umjetničko djelo na jednu manje ili više čitljivu umjetničku epizodu, umjesto da ga predstavi kao

konkretno, sveukupno iskustvo. Vjerujemo da je istina zapravo obrnuta, da je cjelina puno važnija od pojedinačnih dijelova, te da samo urbani artefakt u svojoj cjelovitosti, od sistema ulica do pojedinosti koje se primjećuju u šetnji ulicom, određuje tu posebnu cjelinu. Prirodno je takvu potpunu arhitekturu istražiti preko njenih dijelova.

Moramo početi s pitanjem koje otvara put problemu klasifikacije - pitanjem tipologije zgrada i njihovog odnosa prema gradu. Na tom se odnosu temelji hipoteza ovog rada, te će ga analizirati s više različitih gledišta, uvijek uzimajući u obzir zgrade kao trenutke i dijelove cjeline koja je grad. Ta je pozicija bila jasna arhitektonskim teoretičarima prosvjetiteljstva. U svojim predavanjima na Politehničkoj školi Durand je zapisao: "Kao što su zidovi, stupovi i drugo, elementi zgrade, tako su zgrade elementi grada."⁹

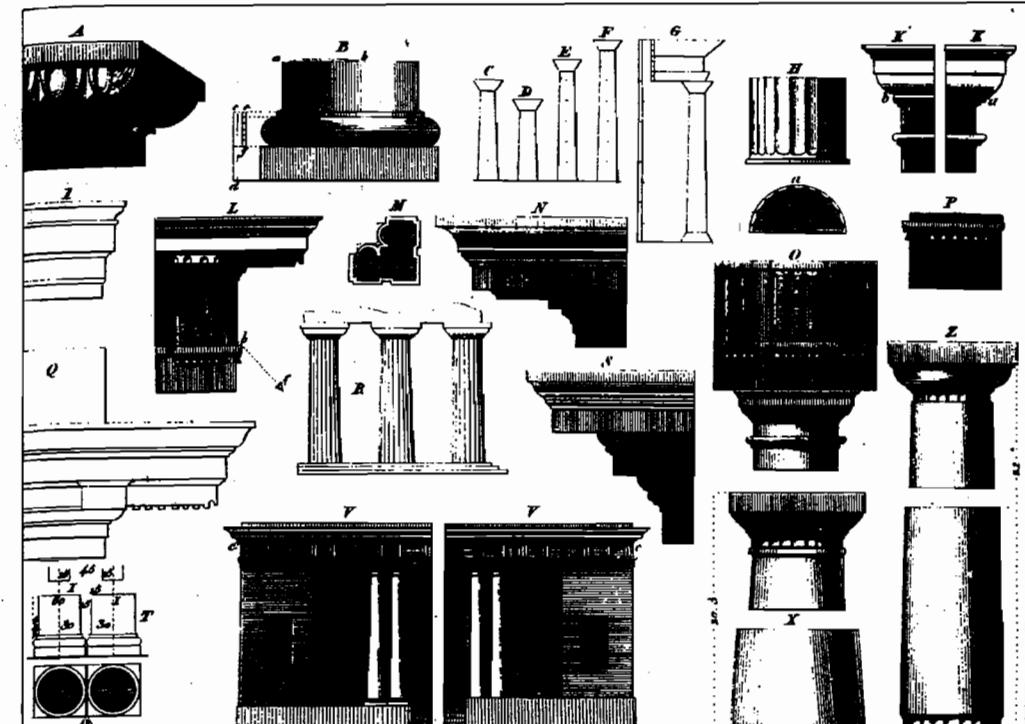
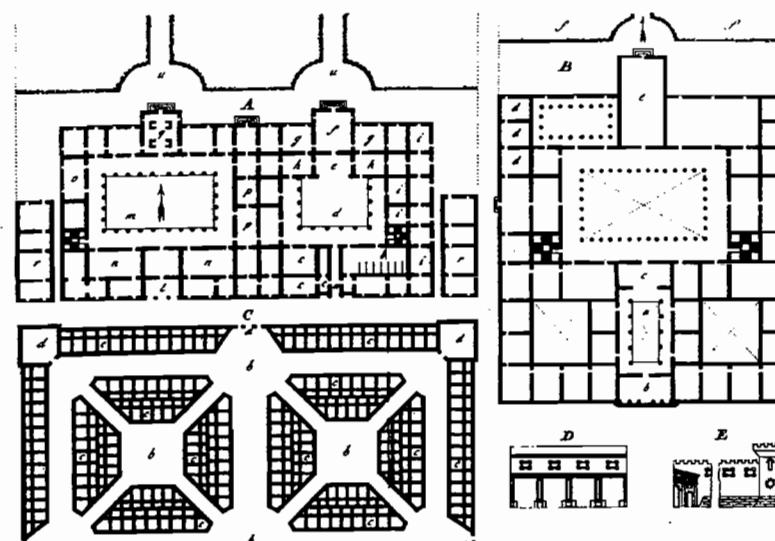
Tipološka pitanja

Grad se kao prvorazredna ljudska tvorevina, sastoji od arhitekture i drugih djela koja tvore istinska sredstva pretvorbe prirode. Ljudi brončanog doba prilagođavali su krajolik društvenim potrebama izgradnjom umjetnih otoka od opeke, kopanjem bunara, odvodnih kanala i vodenih tokova. Prve kuće zaklanjale su svoje stanovnike od vanjskog okoliša i osiguravale klimu kojom je čovjek mogao upravljati; razvojem urbane jezgre taj se tip kontrole proširio na stvaranje i proširenje mikroklima. Već su neolitska sela nudila prve pretvorbe svijeta u skladu s čovjekovim potrebama. "Umjetna domovina" stara je kao čovjek.

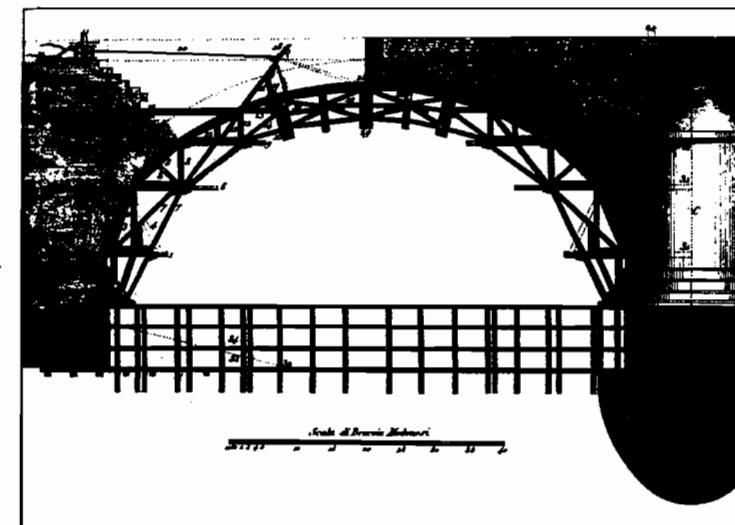

Različite vrste temelja.
"Principj di Architettura
Civile", Francesco
Milizia, 1832.

Natkrivanje dvorišta i
obzidana tržnica.
A) tlocrt grčke kuće.
B) tlocrt rimske kuće.
C) tlocrt Scipiona
Maffei koji prikazuje
polovinu tržnice u
Veroni.
D) pogled na dućane na
tržnici (na nacrtu
označeni s "C").
E) vanjski pogled na zid
koji okružuje tržnicu.
"Principj di
Architettura Civile",
Francesco Milizia, 1832.

Dorski red, Iz "Principj
di Architettura Civile",
Francesco Milizia,
1832.

Drvena oplata za izgradnju
svodova. Iz "Principj di
Architettura Civile",
Francesco Milizia, 1832.

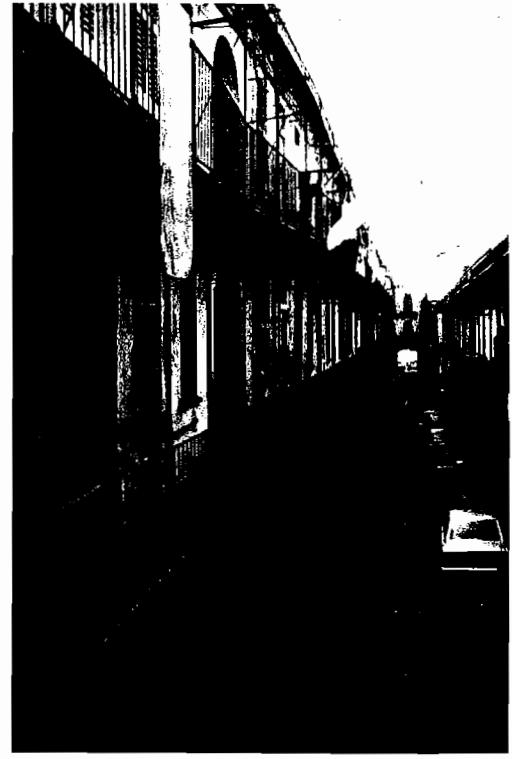
Corral de Valvanera, Sevilja, Španjolska.

Corral de Valvanera, Sevilja, Španjolska.

"Aleja pralja" između Corso San Gottardo i kanala Naviglio, Milano.

Prvi oblici i tipovi stanovanja, kao i hramovi i složenje zgrade, konstituirali su se upravo u tom smislu transformacije. *Tip* se razvio prema životnim potrebama i težnjama ljestvici; određeni tip bio je povezan s određenim oblikom i načinom života, premda se njegov konkretni oblik prilično razlikovao od društva do društva. Pojam tipa tako je postao temelj arhitekture, činjenica koju su potvrđile i praksa i traktati o arhitekturi.

Stoga je jasna važnost tipoloških pitanja koja su bila dijelom povijesti arhitekture, te su se spontano pojavljivala pri nailasku na urbanističke probleme. Teoretičari poput Francesca Milizie nikad nisu definirali tip kao takav, ali su ga sljedećom tvrdnjom najavili: "Udobnost svake zgrade ovisi o tri glavne stavke: njenom položaju, obliku i organizaciji dijelova."¹⁰ Definirao bih pojam tipa kao nešto trajno i složeno, logički princip koji prethodi obliku i tvori ga.

Jedan od glavnih teoretičara arhitekture Quatremére de Quincy shvatio je važnost tih problema i majstorski definirao tip i model:

"Riječ 'tip' predstavlja ne toliko sliku stvari koju treba kopirati ili savršeno oponašati, koliko ideju elementa koji sam mora služiti kao pravilo modelu... Model je, shvaćen u smislu praktične izvedbe umjetnosti, predmet koji se mora ponavljati takav kakav jest; tip je, naprotiv, predmet prema kojem možemo zamisliti djela koja uopće nisu nalik jedna drugima. Sve je u modelu određeno i dano; sve je u tipu manje više neodređeno. Tako vidimo da oponašanje tipa ne uključuje ništa što osjećaji ili duh ne bi mogli prepoznati..."

Također vidimo da sve invencije, usprkos promjenama koje slijede tijekom povijesti, svoj elementarni princip uvijek zadržavaju jasnim i shvatljivim osjetilima i razumu. To je slično vrsti jezgre oko koje se okupljaju i isprepliću razvoji i varijacije oblika kojima je predmet podložan. Stoga se kroz povijest do naših dana održalo tisuće tipova,

a jedan je od glavnih zadataka znanosti i filozofije traženje počela i primarnih uzroka da bi se shvatila njihova svrha. Evo što trebamo zvati 'tipom' u arhitekturi, kao i u svakoj drugoj grani ljudskih invencija i institucija... Ovu smo raspravu započeli kako bismo vratili vrijednost jasno razumljivoj riječi *tip* - u mnogobrojnim djelima metaforički korištenoj - i da bismo pokazali da je razumljiva, te da grijese oni koji se na nju ne obaziru upravo zato što nije model ili ju krivo prikazuju namećući joj strogost modela, što implicira uvjete identične kopije."¹¹

U prvom dijelu odlomka autor odbacuje mogućnost tipa kao nečeg što se može oponašati ili kopirati, jer u tom slučaju ne bi bilo, kao što tvrdi u drugom dijelu, "stvaranja modela"- tj. ne bi postojalo stvaranje arhitekture. U drugom dijelu tvrdi da u arhitekturi (bez obzira na to je li ~~model ili oblik~~) postoji element koji igra svoju vlastitu ulogu te da on nije nešto po čemu se ravna arhitektonski predmet već nešto što je unatoč tome prisutno u modelu. To je *pravilo*, princip koji strukturira arhitekturu.

Zapravo se može reći da je taj princip konstanta. Takav argument prepostavlja da je arhitektonski artefakt zamišljen kao struktura i da je ta struktura vidljiva i prepoznatljiva u samom artefaktu. Kao konstantu, taj princip, kojeg možemo nazvati tipičnim elementom ili jednostavno tipom, možemo pronaći u svim arhitektonskim artefaktima. Tada je on i kulturni element i kao takav može se istražiti u različitim arhitektonskim artefaktima; tipologija na taj način postaje analitički trenutak arhitekture lako prepoznatljiv na razini urbanih artefakata.

Tako se tipologija predstavlja kao studija tipova elemenata koji se ne mogu dalje raščlanjivati, elemenata grada kao i elemenata arhitekture. Pitanje monocentričnih gradova ili npr. zgrada koje nisu ili jesu centralne, specifično je tipološko; ni jedan tip ne može

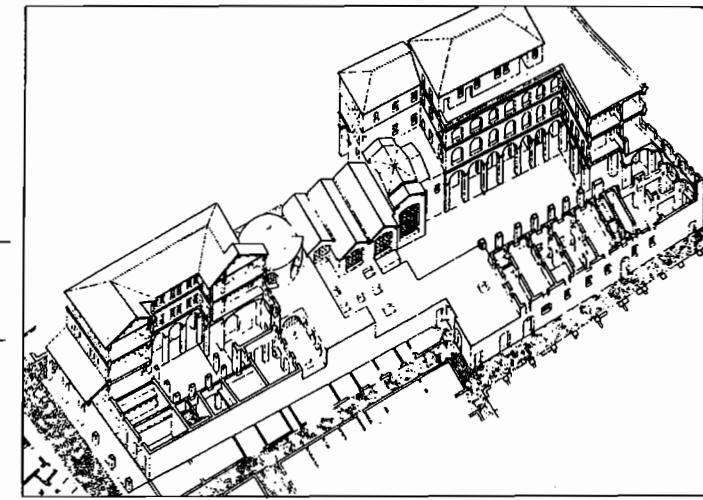
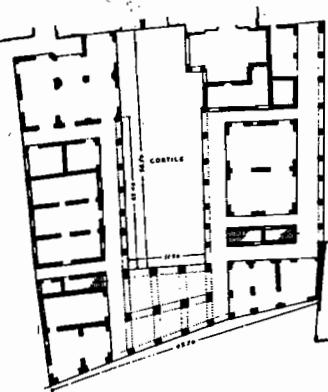
se poistovjetiti sa samo jednim oblikom čak i ako se svi arhitektonski oblici mogu svesti na tipove. Proces svodenja neophodna je logička operacija i nemoguće je o problemima oblika govoriti bez te pretpostavke. U tom su smislu sve arhitektonske teorije i tipološke teorije, a u stvarnom je oblikovanju teško razlikovati ta dva momenta.

Tip je, dakle, konstanta i neophodnost; no čak i ako je predodređen, on dijalektički reagira s tehnikom, funkcijom i stilom, kao i s kolektivnim karakterom i individualnim trenutkom arhitektonskog artefakta. Jasno je npr. da je centralni plan čvrst i konstantan tip u religijskoj arhitekturi; ali čak i tada svaki put kad se odabere centralni plan dijalektičke teme sudjeluju u igri s arhitekturom crkve, njezinim funkcijama, građevnim tehnikama i s kolektivom koji je dio života te crkve. Sklon sam vjerovati da se tipovi stanovanja nisu promjenili od antike do danas, što ne znači da se nije promjenio sam način života ni da novi načini nisu mogući. Kuća s lodom stara je shema; hodnik kojim se prilazi sobama neophodan je u nacrtu i prisutan u mnogobrojnim gradskim kućama. Ali postoje i brojne inačice te teme među pojedinačnim kućama u različitim razdobljima.

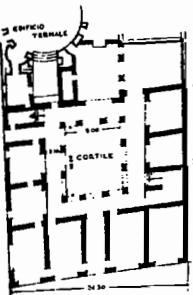
Na kraju možemo reći da je tip sama ideja arhitekture, ono što je najbliže njenom bitku. Usprkos promjenama, tip se uvijek nametao "osjećajima i razumu" kao princip arhitekture i grada.

Dosad se nitko problemom tipologije nije bavio sustavno i s neophodnom širinom, no danas se njime počinju baviti škole arhitekture, što, čini se, obećava. Uvjeren sam da se i sami arhitekti, ukoliko žele proširiti i utvrditi svoj vlastiti rad, moraju baviti argumentima te prirode.¹² Tipologija je element koji igra svoju vlastitu ulogu u konstituiranju oblika; ona je konstanta. Problem je razlučiti načine unutar kojih djeluje, te njezinu efektivnu vrijednost.

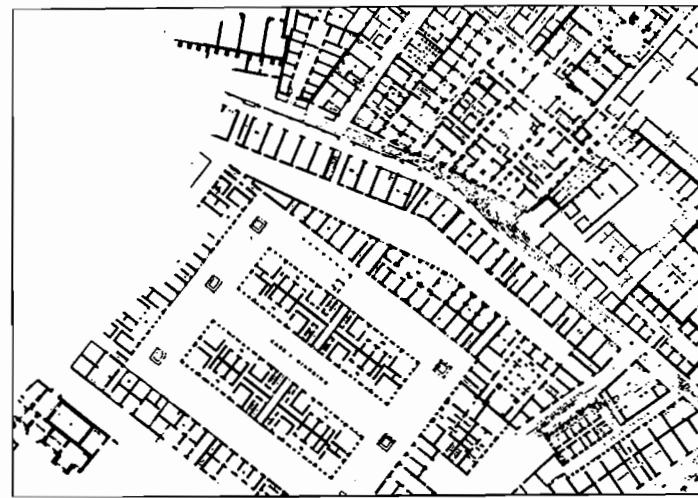
Istina je da se mali broj studija tog područja, uz nekoliko iznimaka i časnih pokušaja popravka propusta, dotaknuo tog problema s dovoljno pažnje. Uvijek su ga izbjegavale ili potiskivale, odjednom se odlučivši baviti nečim drugim - naime, *funkcijom*. S obzirom na to da je problem funkcije od primarne važnosti u području našeg istraživanja, pokušat ću prikazati na koji se način javlja u studijama grada i urbanih artefakata općenito i kako se razvijao. Recimo odmah da se on, tj. problem funkcije, može raspraviti samo ako smo prvo proučili probleme opisa i klasifikacije, koji su snjime povezane. Postojeće klasifikacije većinom, naime, nisu uspjele doći dalje od problema funkcije.

Insula s kućom Aurighi i Serapide i kupalištem u sredini, Ostia Antica, Rim. Aksonometrijski crtež Itala Gismondija.

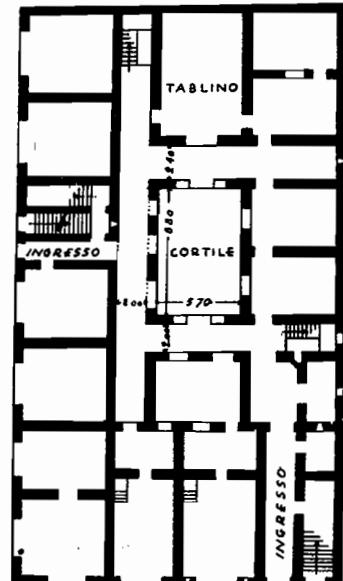
Nacrt kuće Aurighi, gore, i Serapide, dolje, Ostia Antica, Rim, prema rekonstrukciji Itala Gismondija, 1940.

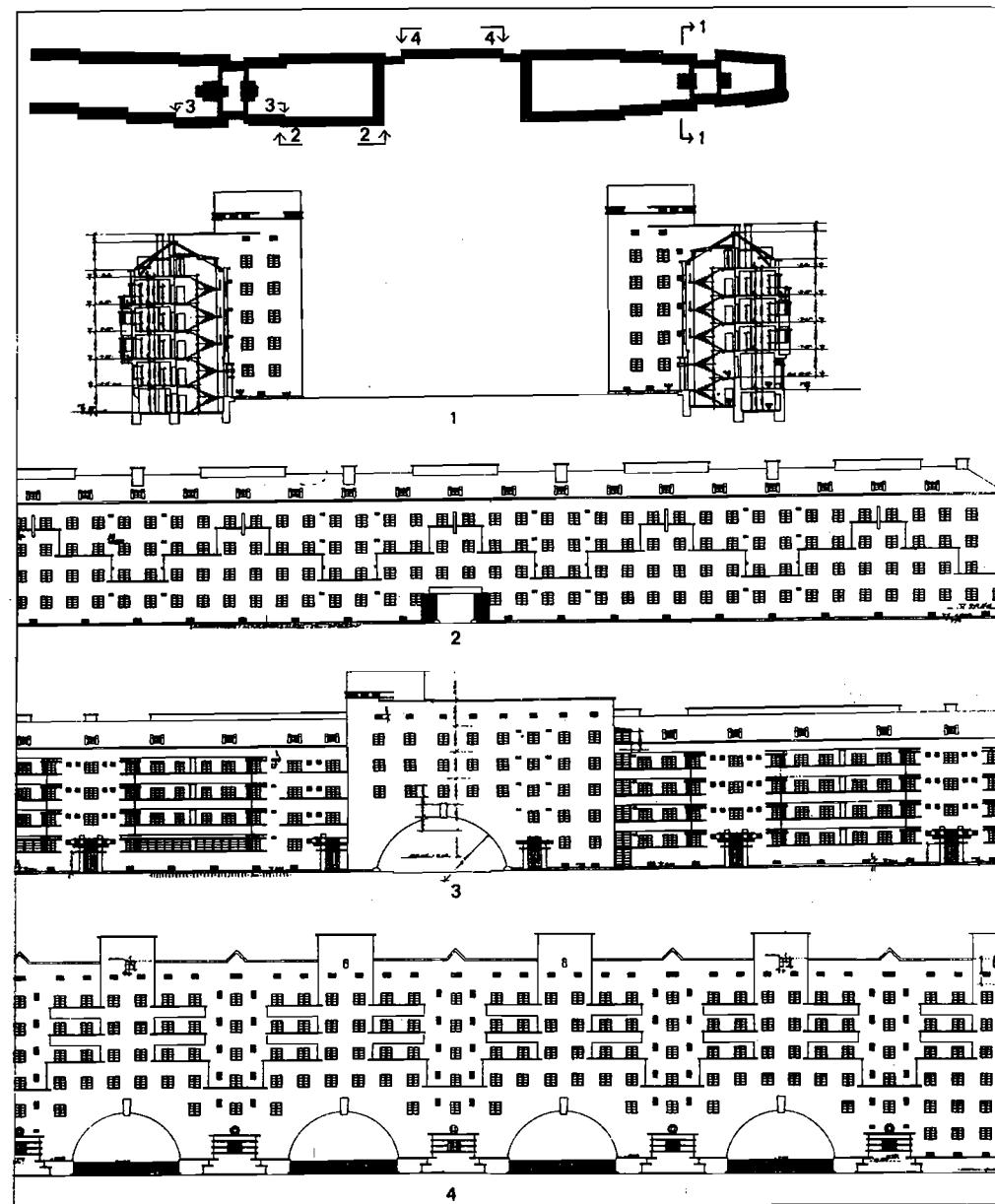
Područje Ostia Antica, Rim, uključujući kuće Aurighi i Serapide, prema rekonstrukciji Itala Gismondija, 1940.

Unutarnje dvorište kuće Diana, Ostia Antica, Rim. Prikaz Itala Gismondija.

Kuća Diana, Ostia antica, Rim. Nacrt kako ga je rekonstruirao Italo Gismondi, 1940.

Presjeci i pročelja različitih
orientacija Heiligenstädter
Strasse Nos. 82-90. Karl
Marx-Hof, Beč. Karl Ehn.

Karl Marx-Hof, Beč, započeto 1927.

Kritika naivnog funkcionalizma

Naznačili smo glavna pitanja koja se javljaju u svezi s urbanim artefaktom – između ostalih individualnost, *locus*, sjećanje, oblikovanje. Funkciju nismo spominjali. Vjerujem da svako objašnjenje urbanih artefakata u svjetlu funkcije mora biti odbačeno ukoliko treba razjasniti strukturu i oblikovanje tih artefakata. Kasnije ćemo dati nekoliko primjera važnih urbanih artefakata čija se funkcija mijenjala tijekom vremena ili onih koji čak i nemaju određenu funkciju. Stoga je jedna od teza ove studije, u nastojanju da potvrdi vrijednost arhitekture u analizi grada, nijekanje mogućnosti objašnjenja urbanih artefakata kroz funkciju. Držim naprotiv da je takvo daleko od toga da razjašnjava urbane artefakte da je regresivno, jer nas sprečava u proučavanju oblika i upoznavanju svijeta arhitekture u skladu s njenim istinskim zakonima.

Važno je, međutim, čim prije ustvrditi da to nema za nužnu posljedicu odbacivanje koncepta funkcije u njenom najužem značenju, tj. kao algebru vrijednosti koje mogu biti funkcije jedne drugih, niti se time poriče da se između funkcija i oblika mogu pokušati utvrditi složenije veza od linearnih veza uzroka i posljedica (koje pobija sama stvarnost). Da budemo određeniji, odbacujemo konцепцију funkcionalizma koju diktira ingeniozni empirizam koji smatra da *funkcije mogu odrediti oblik* i u sebi samima konstituirati urbane artefakte i arhitekturu.

Tako zamišljena funkcija, fiziološka po prirodi, može se usporediti s tjelesnim organom čija funkcija opravdava njegovo oblikovanje i razvoj i čije promjene funkcija za sobom povlače promjene oblika. U tom svjetlu funkcionalizam i organičnost, dvije glavne struje koje su ovladale modernom arhitekturom, otkrivaju svoje zajedničke korijene i razlog svoje slabosti i temeljne nejasnoće. Kroz njih je oblik liшен svojih najsloženijih derivacija: tip je sveden na

jednostavan prikaz organizacije, dijagram cirkulacijskih puteva, a arhitektura je bez autonomne vrijednosti. Tako se estetska namjera i nužnost koje karakteriziraju urbane artefakte i utvrđuju njihove složene veze ne mogu dalje analizirati.

Premda doktrina funkcionalizma ima ranije izvore, jasno ju je formalno objavio i primijenio Bronislaw Malinowski, koji se eksplicitno poziva na čovječje djelo, predmet, kuću: "Uzmite obitavanje čovjeka... ovdje se ponovo mora uzeti u obzir cjelovita funkcija objekta pri proučavanju različitih faza njegove tehnološke izgradnje i elemenata njegove strukture."¹³ Takav nas uvod brzo dovodi do razmatranja isključivo svrha kojima služe predmeti koje je izradio čovjek. Pitanje "s kojom svrhom?" jednostavno je opravdanje koje sprečava analizu stvarnog.

U svakom arhitektonskom i urbanističkom razmišljanju kao datost se uzima prisutnost koncepta funkcije koja, osobito na području geografije, vodi funkcionalističkoj i organičkoj karakterizaciji velikog dijela moderne arhitekture. U studijama klasifikacije gradova funkcija ovlađava i preuzima prvenstvo nad urbanim krajolikom i oblikom. Iako mnogi autori sumnjuju u vrijednosti i točnosti tog tipa klasifikacije, slažu se da nema druge održive klasifikacije koja bi se mogla ponuditi kao alternativna. Stoga se Georges Chabot¹⁴, nakon što je izjavio da je nemoguće precizno definirati grad, jer uvijek postoji "ostatak" koji se ne može precizno opisati, okreće funkciji, iako odmah priznaje njenu neprikladnost.

Takvim je formulacijama grad kao aglomeracija objašnjen upravo na temelju funkcija koje njegovi stanovnici traže; funkcija grada postaje njegov *raison d'être* i u tom se obliku otkriva. U mnogim slučajevima studija morfologije svedena je na jednostavnu studiju funkcije. Jednom kad se utvrdi pojам funkcije, klasifikacije postaju očite: komercijalni gradovi, kulturni gradovi, industrijski gradovi, vojni gradovi itd.

Štoviše, čak je i u kontekstu ponešto općenite kritike koncepta funkcije mora istaknuti da već unutar tog sustava pripisivanih funkcija postoji teškoća u utvrđivanju uloge *komercijalne funkcije*. Koncept klasifikacije u skladu s funkcijom previše je površan; on pretpostavlja istovjetnu vrijednost za sve tipove funkcija, što jednostavno nije slučaj. Zapravo je sve očitija dominacija komercijalne funkcije.

Komercijalna funkcija je temelj "ekonomskog" objašnjenja grada koja je, počinjući klasičnom formulacijom koju je ponudio Max Weber¹⁵, prošla određen razvoj, čemu ćemo se kasnije vratiti. Dajući gradu klasifikaciju temeljenom na funkciji, logično je da se komercijalna funkcija i u oblikovanju i u razvoju grada javlja kao najuvjerljivije objašnjenje višestrukosti urbanih artefakata i da je vezana s ekonomskim teorijama grada.

Čim različite vrijednosti pripišemo različitim funkcijama, nijećemo valjanost naivnog funkcionalizma; zapravo koristeći taj smjer razmišljanja, vidimo da na kraju naivni funkcionalizam proturječi vlastitoj početnoj hipotezi. Štoviše, kad bi se urbani artefakti mogli konstantno preoblikovati i obnavljati samo utvrđivanjem novih funkcija, vrijednosti urbane strukture otkrivene kroz arhitekturu bile bi kontinuirane i lako dostupne. Trajnost zgrada i oblika ne bi imala značenje, a sama ideja prijenosa kulture, koje je grad element, bila bi upitna. Ni jedno od toga ne odgovara stvarnosti.

No naivna funkcionalistička teorija prilično je prikladna za elementarne klasifikacije i teško je vidjeti što bi je na toj razini moglo zamijeniti. Ona, naime, održava određeni poređak i daje nam jednostavnu instrumentalnu činjenicu - sve dok ne pokaže težnju da iz tog istog porekla izluči objašnjenja za složenije činjenice.

S druge strane, definicija tipa koju smo pokušali predložiti za urbane

artefakte i arhitekturu, definicija koja je prvi put artikulirana u doba prosvjetiteljstva, dopušta nam pristup točnoj klasifikaciji urbanih artefakata, i na kraju klasifikaciji temeljenoj na funkciji kad god je ova potonja vid opće definicije. Kad bismo, alternativno, započeli klasifikacijom temeljenom na funkciji, tip bi se morao tretirati na znatno drugačiji način; ukoliko ustrajemo na primarnosti funkcije, tip moramo shvatiti kao njen organizirajući model. No shvaćanje tipa, prema tome i urbanih artefakata i arhitekture, kao organizirajućeg principa određenih funkcija gotovo nam potpuno uskraćuje mogućnost odgovarajućeg spoznavanja stvarnosti. Čak i kad je klasifikacija zgrada i gradova u skladu s njihovom funkcijom dozvoljena kao uopćavanje određenih vrsta podataka, nezamislivo je svesti strukturu urbanih artefakata na problem organiziranja neke manje ili više važne funkcije. Upravo je to ozbiljno izobličenje u velikoj mjeri onemogućilo i još uvijek onemogućava svaki stvarni napredak u proučavanju grada.

Jer ako urbani artefakti postavljaju samo problem organizacije i klasifikacije, tada nemaju ni kontinuitet ni individualnost. Spomenici i arhitektura nemaju razloga za postojanje; oni nam ništa ne "govore". Takve pozicije jasno poprimaju ideoološki karakter kad pokušavaju objektivizirati i kvantificirati urbane artefakte; utilitarni po prirodi, ti su pogledi prihvaćeni kao da su proizvodi za potrošnju. Kasnije ćemo vidjeti određenije arhitektonske implikacije tog pojma.

Da zaključimo: spremni smo prihvatiti funkcionalnu klasifikaciju kao praktičan i dodatan kriterij, ekvivalent brojnim drugim kriterijima - npr. sastav društva, sustavi izgradnje, razvoj područja, itd. - s obzirom na to da nam takve klasifikacije donekle koriste; no svejedno je jasno da je njihova korisnost u tome što nam više govore o gledištu prihvaćenom za klasifikaciju nego o samom elementu. Imajući na umu te uvjete, možemo ih prihvatiti.

Problemi klasifikacije

U sažetku funkcionalističke teorije namjerno sam naglasio one vidove koji su je učinili prevladavajućom i široko prihvaćenom. Djelomičan razlog leži u tome što je funkcionalizam imao velik uspjeh u svijetu arhitekture i oni koji su se obrazovali u toj disciplini tijekom proteklih pedeset godina teško se od njega odvajaju. Trebalo bi ispitati na koji je on način zapravo odredio modernu arhitekturu i kako još i danas sputava njenu progresivnu evoluciju: ali to nije pitanje kojim se ovdje želim baviti.

Umjesto toga želio bih se usredotočiti na važnost drugih tumačenja s područja arhitekture i grada koja su temelji teze koju zagovaram. Neke od njih su socijalna geografija Jeana Tricarta, teorija postojanosti Marcela Poëtea i prosvjetiteljska teoriju, poglavito ona koju je zastupao Milizia. Sve me one zanimaju prvenstveno zato što se temelje na kontinuiranom iščitavanju grada i njegove arhitekture i značajne su za opću teoriju urbanih artefakata.

Za Tricarta¹⁶ je *društveni sadržaj* grada temelj za njegovo čitanje: studija društvenog sadržaja mora prethoditi opisu geografskih artefakata koji konačno urbanom krajoliku daju njegovo značenje. Društvene činjenice, u mjeri u kojoj se javljaju kao određen sadržaj, prethode oblicima i funkciji te ih, može se reći, obuhvaćaju.

Zadatak humane geografije je studija struktura grada u odnosu na oblik mjesta na kojem se pojavljuju; to čini neophodnom sociološku studiju mjesta. Ali prije nego što se proslijedi s analizom mjesta, potrebno je *a priori* utvrditi granice unutar kojih se mjesto može odrediti. Tricart stoga utvrđuje tri različita poretku ili mjerila:

1. mjerilo ulice, uključujući izgrađena područja i prazne prostore koji je okružuju
2. mjerilo četvrti, koje se sastoji od grupe arhitektonskih blokova zajedničkih karakteristika
3. mjerilo cijelog grada, promatranog kao grupu četvrti.

Princip koji ove kvantitete čini homogenima i povezuje ih je društveni sadržaj.

Na temelju Tricartove teze razvit је osobit tip urbane analize koja odgovara njegovim premisama i uzima topografsko gledište koje mi se čini prilično važnim. Ali bih prije toga želio zabilježiti temeljnju primjedbu mjerilu koje predlaže, tj. trima dijelovima na koje on dijeli grad. Možemo prihvati da urbane artefakte treba proučavati samo kroz pojam mjesta, ali ne možemo se složiti da se mjesta ponekad mogu objasniti na temelju različitih mjerila. Štoviše, čak i da prihvatimo da je zamisao korisna, bilo didaktički, bilo za praktično istraživanje, ona podrazumijeva i nešto neprihvatljivo, jer ne uzima u obzir *kvalitetu* urbanih artefakata.

Stoga, premda ne niječemo u potpunosti postojanje različitih mjerila studije, vjerujemo da je neshvatljivo misliti da se urbani artefakti na neki način mijenjaju zbog svoje veličine. Suprotna teza, kao i mnoge druge, implicira prihvatanje principa da se grad mijenja svojim širenjem ili da su urbani artefakti različiti sami po sebi zbog veličine u kojoj se proizvode. Kao što je ustvrdio Richard Ratcliff: "Razmatrati probleme lošeg lokacijskog rasporeda samo u kontekstu velegrada znači poticati raširenu ali pogrešnu prepostavku da se radi o problemima veličine. Vidjet ćemo da se problemi kojima ćemo se baviti javljaju u različitim stupnjevima intenziteta u selima, gradovima, većim gradovima, velegradovima, jer su dinamičke snage

urbanizma vitalne gdjegod su čovjek i stvari zbijeni, a urbani organizam podložan je istim prirodnim i društvenim zakonima neovisno o veličini. Pripisati probleme grada njegovoj veličini znači podrazumijevati da se rješenja nalaze u obrtanju procesa rasta, tj. u dekoncentraciji; no i pretpostavka i implikacija su upitne.”¹⁷

U mjerilu ulice jedan od temeljnih elemenata urbanog krajolika su naseljene nekretnine, dakle struktura urbanog vlasništva. Govorim o naseljenim nekretninama, a ne o kući stoga što je definicija daleko preciznija u različitim europskim jezicima. Termin “nekretnine” povezan je sa zemljišnim knjigama u kojima je kao glavna namjena zemljišta određena izgradnja. Naseljena se zemlja u velikoj mjeri koristi za stanovanje, ali možemo govoriti i o specijaliziranoj nekretnini i mješovitom tipu nekretnine, premda ta klasifikacija, iako korisna, nije dovoljna.

Da bismo klasificirali zemljište, možemo početi s nekim iz nacrta lako uočljivim razmatranjima. Tako imamo sljedeće:

1. blok kuća okruženih slobodnim prostorom
2. blok međusobno povezanih kuća koje gledaju na ulicu, tvoreći neprekinut zid usporedan sa samom ulicom
3. duboki blok kuća koji gotovo u potpunosti zauzima raspoloživi prostor
4. kuće zatvorenih dvorišta i malih unutarnjih gradnji.

Klasifikacija tog tipa može se smatrati opisnom, geometrijskom ili topografskom. Možemo je nastaviti i sakupiti druge klasifikacijske podatke povezane s tehničkom opremljenošću, stilističkim pojavnostima, odnosom između zelenih i izgrađenih površina, itd. Pitanja potaknuta tim podacima mogu nas dovesti do glavnih tema

koje se, grubo rečeno, bave

1. objektivnim činjenicama
2. utjecajem strukture nekretnina i ekonomskih podataka
3. povjesno-društvenim utjecajima.

Struktura nekretnina i ekomska pitanja od osobite su važnosti i usko su povezana s onim što nazivamo povjesno-društvenim utjecajima. Da bismo pokazali prednosti analize tog tipa, u drugom poglavlju ove knjige proučit ćemo probleme stanovanja i stambenih četvrti. Za sada ćemo nastaviti s predmetom strukture nekretnina i ekonomskih podataka, premda će ovaj drugi biti sažeto prikazan.

Oblik parcela zemljišta u gradu, njihovo oblikovanje i evolucija predstavljaju dugačku povijest urbanog vlasništva i društvenih slojeva blisko povezanih s gradom. Tricart je jasno izrekao da analiza suprotnosti u obliku parcela potvrđuje postojanje klasnih borbi. Modifikacije strukture nekretnina, koje možemo pratiti s apsolutnom preciznošću kroz povjesne katastarske karte, ukazuju na uspon gradske buržoazije i pojavu progresivne koncentracije kapitala.

Kriterij tog tipa primjenjen na grad s tako izuzetnim životnim ciklusom kao stari Rim nudi podatke paradigmatske jasnoće. Omogućava nam da pratimo evoluciju od poljoprivrednog grada do oblikovanja velikih javnih površina carskog doba i zatim prijelaz s atrijskih kuća iz doba Republike do oblikovanja velikih plebejskih *insula*. Ogromna zemljišta koja su tvorila *insul*, i izuzetna koncepcija kuće-četvrti preteče su koncepta modernog kapitalističkog grada i njegove prostorne podjele. Oni pomažu i razumijevanju njegovih disfunkcija i proturječja.

Nekretnine koje smo ranije razmatrali s topografskog gledišta, u društveno-ekonomskom kontekstu nude i druge mogućnosti klasifikacije. Možemo razlikovati sljedeće:

1. "predkapitalističku" kuću, koju je podigao vlasnik bez namjere dalnjeg iskorištavanja
2. "kapitalističku" kuću, koja je namijenjena iznajmljivanju i u svakom je pogledu podređena dobivanju dobiti. Prvotno je bila namijenjena bogatim ili siromašnima, ali u prvom slučaju klasni status kuće brzo pada radi društvenih promjena. Te su promjene statusa stvarale uništene zone, jedan od najtipičnijih problema modernog kapitalističkog grada, koji je kao takav predmet posebnog proučavanja u SAD-u, gdje su ti problemi očitiji nego u Italiji
3. "parakapitalistička" kuća, izgrađena za jednu obitelj s jednim katom za iznajmljivanje
4. "socijalistička" kuća, novi tip izgradnje koji se javlja u socijalističkim zemljama i naprednim demokratskim zemljama, gdje zemljišta više nisu u privatnom vlasništvu. Među najranijim europskim primjerima su i kuće koje je podigao grad Beč nakon 1.svjetskog rata.

Ako ovu analizu društvenog sadržaja pažljivo primijenimo na urbanističku topografiju, ona nam može pružiti prilično potpuno poznavanje nekog grada; takva se analiza odvija pomoću sukcesivne sinteze, iznoseći određene temeljne činjenice koje na kraju obuhvaćaju općenitije činjenice. Osim toga, kroz analizu društvenog sadržaja, formalni vid urbanih artefakata dobiva prilično uvjerljivo tumačenje, a javljaju se i neke teme značajne za urbanu strukturu.

Sa znanstvenog gledišta rad Marcela Poètea¹⁸ je nesumnjivo jedna od najmodernijih studija grada. Poète se bavi urbanim artefaktima u mjeri do koje oni ukazuju na stanje urbanog organizma; oni omogućuju precizne podatke koji se potvrđuju u postojećem gradu. Njihov *raison d'être* je njihov kontinuitet: dok se geografski, ekonomski i statistički podaci moraju uzeti u obzir zajedno s povjesnim činjenicama, poznavanje prošlosti stvara uvjete sadašnjosti i mjerilo budućnosti.

Takva saznanja omogućava nam proučavanja nacrta grada; on ima precizne oblikovne karakteristike: npr. oblik gradskih ulica može biti ravan, krivudav ili zavojit. Ali i opći oblik grada ima svoje vlastito značenje, a njegove su potrebe prirodno izražene u njegovim izgrađenim djelima koja, osim nekih očitih razlika, imaju i neporecivih sličnosti. Tako je u urbanoj arhitekturi između oblika stvari tijekom povijesti uspostavljena manje više jasno artikulirana veza. U kontekstu razlika između povijesnih razdoblja i civilizacija moguće je provjeriti određenu postojanost tema, a ta postojanost omogućava relativno jedinstvo urbanog izraza. Otuda se razvijaju odnosi između grada i geografskog područja, koji se učinkovito mogu analizirati kroz uloge ulice. Tako u Poeteovojoj analizi ulica dobiva veliko značenje; grad se rađa na utvrđenom mjestu, ali ulica mu daje život. Povezanost sudbine grada i prometnih arterija postaje temeljni princip razvoja.

U svojoj studiji odnosa ulice i grada Poète dolazi do važnih zaključaka. Za bilo koji grad trebalo bi biti moguće utvrditi klasifikaciju ulica koja bi se onda morala odraziti na karti geografskog područja. Ulice, bilo kulturne ili trgovačke, također bi se morale moći okarakterizirati prema prirodi promjena koje su uzrokovale. Tako Poète ponavlja opažanje grčkog geografa Straba o "gradovima sjenama" duž Flaminijanskog puta, čiji se razvoj objašnjava prije kao "posljedica toga što su se našli duž te ceste,

Karl Marx-Hof, Beč.

nego zbog neke njima svojstvene važnosti.”¹⁹

Poèteova analiza s ulice prelazi na urbanističko zemljишte, koje sadrži i prirodne i gradske artefakte i veže se s cijelovitom kompozicijom grada. U kompoziciji grada sve mora izražavati što je moguće vjernije osobit život kolektivnog organizma. Temelj tog organizma, tj. grada, je *postojanost nacrta*.

Pojam postojanosti važan je za Poèteovu teoriju; on upućuje na analizu Pierre Lavedana²⁰, jednu od najpotpunijih analiza kojima raspolažemo, karakterističnu po naizmjeničnom umetanju elemenata iz geografije i povijesti arhitekture. Kod Lavedana je pokretač plana postojanost i taj pokretač postaje glavni predmet urbanističkog istraživanja, jer se kroz razumijevanje tog plana može ponovo otkriti prostorno oblikovanje grada. Pokretač utjelovljuje pojam postojanosti koji se odražava u fizičkim strukturama grada, ulicama i urbanim monumentima.

Doprinosi Poètea i Lavedana, zajedno s doprinosima geografa Chabota i Tricarta, među najznačajnijim su prilozima francuske škole teoriji grada.

Doprinos prosvjetiteljske misli sveobuhvatnoj teoriji urbanih artefakata zaslužuje zasebnu studiju. Jedan od ciljeva pisaca traktata iz 18. stoljeća bio je utvrditi principe arhitekture koji bi se mogli razviti iz logičkih temelja, u određenom smislu neovisno o oblikovanju, zbog čega je traktat dobio oblik niza propozicija izvedenih serijski, jedna iz druge. Drugo, oni su o elementu razmišljali uvijek kao o dijelu sustava, sustava grada; stoga je grad bio taj koji je pojedinačnim zgradama dao kriterije nužnosti i stvarnosti. Treće, oni su razlikovali oblik, kao krajnju manifestaciju strukture, od analitičkog vida strukture; tako je oblik imao vlastitu “klasičnu” postojanost koja se nije mogla svesti na logiku trenutka.

Nadugačko bi se moglo raspravljati o drugom argumentu, ali bi zato svakako bilo potrebno mnogo temeljitiće znanje. No jasno je da je taj argument primjenjiv na postojeći grad, te da postulira budući grad i neodvojivu vezu između konstitucije artefakta i njegovog okruženja. No već je Voltaire u svojoj analizi *grand siècle* ukazao na granice takve arhitekture: kako bi grad bio nezanimljiv kad bi zadatak svakog izgradenog djela bio samo utvrđivanje njegovog izravnog odnosa sa samim gradom²¹. Manifestaciju tih koncepata nalazimo u napoleonskim planovima i projektima, koji predstavljaju jedan od trenutaka najveće ravnoteže u urbanoj povijesti.

Teoriju Milizije možemo proučiti na temelju tih triju argumenata razvijenih tijekom prosvjetiteljstva²². Klasifikacija koju je predložio Milizia, arhitektonski eseist zaokupljen teorijama urbanih artefakata, bavi se i pojedinačnim zgradama i gradom u cjelini. On je urbanističke zgrade klasificirao kao privatne ili javne; prve su označavale stanovanje, a potonje su obuhvaćale neke "glavne elemente" koje će nazvati *primarnima*. Osim toga, on te grupacije predstavlja kao klase, što mu unutar njih omogućava uvođenje razlikovnih osobina, razlikujući svaki glavni element kao građevni tip unutar opće funkcije, ili bolje, opće ideje grada. Npr. vile i kuće su u prvoj klasi, dok su u drugoj klasi policijske zgrade, javne zgrade, skladišta, itd. Zgrade javnog korištenja dalje se razlikuju kao sveučilišta, knjižnice, itd.

Milizijina analiza se kao prvo odnosi na klase (privatno i javno), kao drugo na smještaj elemenata u gradu i kao treće na oblik i organizaciju pojedinačnih zgrada. "Zbog bolje dostupnosti, te zgrade za javno korištenje trebaju biti smještene blizu središta grada i organizirane oko velikog središnjeg trga."²³ Opći sustav je grad; razvoj njegovih elemenata je zatim povezan s razvojem prihvaćenog sustava grada.

Kakvu vrstu grada zamišlja Milizia? To je grad mišljen zajedno sa svojom arhitekturom: "Čak i bez ekstravagantnih zgrada, gradovi mogu biti lijepi i odisati žudnjom. Ali govoriti o lijepom gradu znači govoriti i o dobroj arhitekturi."²⁴ Tu bi tvrdnju, čini se, potpisale sve prosvjetiteljske rasprave o arhitekturi; lijep grad znači dobru arhitekturu i obratno.

Malo je vjerojatno da su prosvjetiteljski mislioci ikad razmišljali o toj tvrdnji, toliko je bila utkana u njihov način mišljenja. Znamo da je njihovo nerazumijevanje gotičkog grada bio rezultat njihove nesposobnosti prihvaćanja vrijednosti pojedinačnih elemenata, koji su tvorili urbani krajolik, bez uspostavljanja odnosa tih elemenata s nekim većim sustavom. Ako su se u nerazumijevanju značenja, a time i ljepote gotičkog grada pokazali kratkovidnima, time nisu svoj vlastiti sustav učinili netočnim. Ipak, mi danas ljepotu gotičkog grada nalazimo upravo u činjenici da predstavlja izuzetan urbani artefakt, čija je jedinstvenost jasno prepoznatljiva u njegovim komponentama. Istraživanjem dijelova grada spoznajemo njegovu ljepotu; i ona sudjeluje u sustavu. Nema ničeg pogrešnijeg od organske ili spontane definicije gotičkog grada.

No još je jedan vid modernog u Milizijinom gledištu. Nakon što je utvrdio pojam klase, on nastavlja klasifikacijom svakog građevnog tipa unutar općih smjernica i svaki karakterizira prema funkciji. Taj pojam funkcije, koju obrađuje neovisno o općim razmatranjima oblika, shvaćen je više kao svrha zgrade nego kao njena funkcija *per se*. Tako su u istoj klasi i zgrade s praktičnom svrhom i zgrade izgrađene za manje oplijive ili pragmatične funkcije; npr. zgrade javnog zdravstva ili sigurnosti u istoj su klasi kao gradnje izgrađene zbog svoje veličanstvenosti ili velebnosti.

Barem su tri argumenta u korist takvog gledišta. Najvažniji je prepoznavanje grada kao složene strukture u kojoj se mogu naći

dijelovi koji funkcioniraju kao umjetnička djela. Drugi se odnosi na vrijednost pripisanu općem tipološkom diskursu o urbanim artefaktima ili, drugim riječima, uviđanju da se vidovi grada, koji po prirodi traže složenje objašnjenje, mogu tehnički objasniti ukoliko se svedu na svoj tipološki bitak. Treći argument odnosi se na činjenicu da taj tipološki bitak ima "svoju ulogu" u ustroju modela.

Npr. u analizi monumenta Milizia uspostavlja tri kriterija: "da je usmjeren prema javnom dobru; da je prikladno lociran; i da je ustrojen prema zakonima uklapanja."²⁵ "S obzirom na običaje po kojima se ravna izgradnja monumenata, ništa se općenito ovdje više ne može reći osim da bi trebali biti smisleni i izražajni, jednostavnog ustroja, kratkih i jasnih inskripcija, tako da i letimičan pogled otkriva učinak radi kojeg su izgrađeni."²⁶ Drugim riječima, što se tiče prirode monumenta, čak i ako ne možemo ponuditi više od tautologije - monument je monument - ipak možemo utvrditi uvjete okruženja koji pokazuju njegove tipološke i kompozicijske karakteristike, bilo da precizno razjašnjavaju njegovu prirodu ili ne. Te su karakteristike većinom urbane prirode; no one su jednakomjerno i uvjeti arhitekture, tj. kompozicije.

Temeljno pitanje kojem ćemo se vratiti kasnije je sljedeće: principi i klasifikacije prosvjetiteljske konцепције bili bi opći vidovi arhitekture, ali je u svojim ostvarenjima i vrednovanju arhitektura prvenstveno uključivala pojedinačni rad i pojedinačnog arhitekta. Sam Milizia prezirao je graditelje koji su mijesali arhitektonske i društvene redove, kao i predlagачe objektivnih modela funkcionalne organizacije kakve je kasnije proizvodio romantizam, tvrdeći da "izvesti funkcionalnu organizaciju iz košnica znači otići u lov na kukce..."²⁷ Ovdje ponovo unutar jedne formulacije nalazimo dvije teme koje su postale iznimno važne u dalnjem razvoju arhitektonске misli i koje su već svojim dvojnim vidovima organičnosti i

funktionalizma najavile senzibilitet romantizma; apstraktni red organizacije i pozivanje na prirodu.

S obzirom na samu funkciju, Milizia je zapisao: "...zbog njene ogromne raznolikosti funkcionalna se organizacija ne može uvijek regulirati utvrđenim i postojanim zakonima i uslijed toga mora se uvijek oduprijeti uopćavanju. Najpoznatiji arhitekti, kad se žele baviti funkcionalnom organizacijom, u većini slučajeva umjesto pravila koja bi se mogla naučiti uglavnom stvaraju crteže i opise svojih zgrada."²⁸

Ovaj odlomak jasno pokazuje da je funkcija ovdje shvaćena kao odnos, a ne prikaz organizacije; zapravo je kao takva odbijena. Ali taj stav nije spriječio suvremenu potragu za pravilima koja bi mogla prenijeti principe arhitekture.

Složenost urbanih artefakata

Sada ću razmotriti neka pitanja koja se javljaju u različitim upravo iznesenim teorijama, s naglaskom na određenim točkama bitnim za sadašnju studiju. Prva teorija o kojoj smo govorili nastala je u francuskoj školi geografa; primjetio sam da se, premda je dala dobar opisni sustav, kratko zadržala na analizi ustroja grada. Posebno sam spomenuo djelo Chabota, za kojeg je grad cjelokupnost koja gradi samu sebe i u kojoj svi elementi sudjeluju u oblikovanju *âme de la cité*. Kako se ovo drugo opažanje može pomiriti s Chabotovom studijom funkcije? Odgovor, već implicitno izrečen, djelomično je sugeriran u Sorreovoj kritici Chabotove knjige. Sorre je napisao da za Chabota, u biti, "*jedino život objašnjava život*". To znači da ukoliko grad objašnjava sama sebe, klasifikacija prema funkcijama nije objašnjenje, nego prije opisni sustav. Drugim riječima: lako je

opravdati opis funkcije; poput svake druge studije urbanističke morfologije, ona je sredstvo. S obzirom na to da ona ne postavlja nikakav element kontinuiteta između *genre de vie* i urbanističke strukture, kako bi željeli sljedbenici naivnog funkcionalizma, korisna je koliko i bilo koji drugi element analize. Iz Chabotovih studija zadržat ćemo njegov koncept grada kao cjeline i njegov pristup razumijevanju te cjeline pomoću studije njenih različitih manifestacija i njenog ponašanja.

U predstavljanju Tricartovog djela pokušao sam ukazati na važnost studije grada koja kao polaznu točku uzima društveni sadržaj; vjerujem da studija društvenog sadržaja može na konkretan način rasvijetliti značenje urbane evolucije. Posebno sam naglasio vidove tog istraživanja koji se odnose na urbanističku topografiju, a time i na oblikovanje granica i vrijednost urbanog zemljišta koji su temeljni elementi grada; kasnije ćemo te vidove razmatrati s gledišta ekonomске teorije.

S obzirom na Lavedanovo djelo, možemo postaviti sljedeće pitanje: ako je struktura koju predlaže Lavedan stvarna, struktura oblikovana ulicama, monumentima i sličnim, na koji je način ona povezana s ovom studijom? Struktura, prema Lavedanovom shvaćanju, znači strukturu urbanih artefakata, i u tom smislu nalikuje Poetéovom pojmu postojanosti plana i plana kao pokretača. S obzirom na to da je taj pokretač po prirodi i stvaran i apstraktan, ne može se svrstati pod funkciju. Štoviše, budući da se svaka funkcija može artikulirati kroz oblik, a oblici pak potencijalno mogu postati urbani artefakti, može se reći da oblici teže sami svojoj artikulaciji kao urbani elementi. Stoga se, ako je oblik uopće artikuliran, može pretpostaviti da specifični urbani artefakt traje zajedno s njim i da upravo oblik opstaje u nizu preoblikovanja koja tvore urbani artefakt *par excellence*.

Već sam kritizirao klasifikacije naivnog funkcionalizma; ponavljam, prihvatljive su samo unutar udžbenika arhitekture, za koje su prikladne. Takve klasifikacije prepostavljaju da su svi urbani artefakti stvoreni radi statičnog služenja određenoj funkciji i da se njihov ustroj točno poklapa s funkcijom koju obnašaju u određenom trenutku. Ja, naprotiv držim, da grad opstaje u svojim transformacijama i da su složene ili jednostavne transformacije funkcija, kroz koje postupno prolazi, trenuci u realitetu njegove strukture. Funkcija ovdje znači složeni odnos između mnogih nizova činjenica. Odbijam linearna tumačenja uzroka i posljedica, jer ih sama stvarnost osporava. Ovaj se stav jasno razlikuje od stava "korištenja" ili "funkcionalne organizacije".

Također bih želio naglasiti svoju suzdržanost glede određenog nazivlja i čitanja grada i urbanih artefakata koji predstavljaju ozbiljnu prepreku urbanističkom istraživanju. Na mnoge je načine to nazivlje povezano s jedne strane s naivnim funkcionalizmom, a s druge s oblikom arhitektonskog romantizma. Tu mislim na dva pojma, *organički* i *racionalni*, koje je arhitektonsko nazivlje posudilo i koji nam, premda nesumnjive povjesne vrijednosti u razlikovanju stilova ili tipova arhitekture, ne mogu pomoći u objašnjavanju koncepata ili shvaćanju urbanih artefakata.

Pojam *organički* potječe iz biologije; u nekim drugim tekstovima naveo sam da je temelj funkcionalizma Friedricha Ratzela bila hipoteza koja je usporedila grad s organizmom, oblikom kojeg je načinila sama funkcija²⁹ Taje fiziološka hipoteza koliko sjajna toliko i neprimjenjiva na strukturu urbanih artefakata i arhitektonsko oblikovanje (premda je njena primjena u oblikovanju poseban predmet i zahtijeva smostalno razmatranje). Među najistaknutijim pojmovima tog organičkog jezika su *organizam*, *organički rast*, *urbano tkivo*. U nekim su ozbiljnim ekološkim studijama sugerirane paralele između grada i ljudskog organizma i procesa biološkog

svijeta, no ubrzo su napuštene. To nazivlje zapravo toliko prožima sve radeve koji se bave ovim područjem da se na prvi pogled čini da je ono blisko povezano s gradom koja se razmatra, te je samo uz poteškoće moguće izbjegći uporabu naziva *arhitektonski organizam* i zamijeniti ga prikladnijim izrazom *građevina*. Isto vrijedi i za riječ *tkivo*. Čini se čak da neki autori određuju modernu arhitekturu *tout court* kao organsku, a zahvaljujući svojoj sugestivnoj moći, to je nazivlje brzo prešlo iz studija³⁰ u profesiju i novinarstvo.

Jednako je neprecizno i nazivlje tzv. racionalističke varijante. Govoriti o racionalnom urbanizmu jednostavno je tautologija, s obzirom na to da je racionalizacija izbora prostora po definiciji uvjet urbanizma. Nesumnjiva je vrijednost "racionalističkih" definicija u tome što urbanizam smatraju disciplinom (upravo zbog svog racionalnog karaktera) i stoga nude daleko najkorisnije nazivlje. Srednjovjekovni grad nazvati organičkim otkriva potpuno nepoznavanje političkih, vjerskih i ekonomskih struktura grada tog doba, da ne spominjemo prostornu strukturu. No točno je ako kažemo da je plan Milet-a racionalan, premda je tvrdnja previše općenita da bi bila generička i ne daje nam stvarnu sliku plana Milet-a (osim što stvara i zabunu, jer racionalno miješa s običnim geometrijskim prikazom)

Oba ta vida Milizia je prikladno okarakterizirao u komentaru o funkcionalnoj organizaciji i košnicama, koji smo ranije naveli³¹ Stoga to nazivlje, premda bi nas njegova nesumnjiva poetska izražajnost mogla zanimati kao takva, nema nikakve veze s teorijom urbanih artefakata. To je zapravo zbumujući krug i bilo bi ga bolje potpuno napustiti.

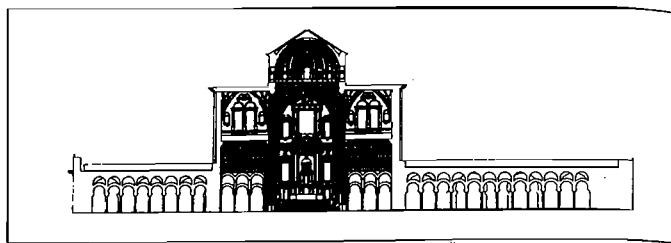
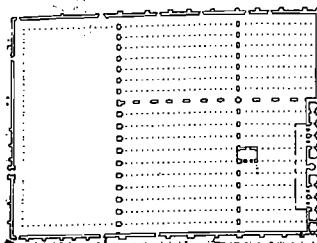
Urbani artefakti su, kao što smo rekli, složeni; to znači da se sastoje od dijelova, a svaki je dio drugačije vrijednosti. Stoga smo, govoreći o tipološkom bitku u arhitekturi, rekli da on "u modelu ima posebnu

ulogu"; drugim riječima, tipološki bitak je njegov sastavni element. Međutim, prije nego što se okušamo u tipološkom čitanju grada temeljenom na teoriji urbanih artefakata i njihove strukture, nužno je utvrditi neke precizne definicije.

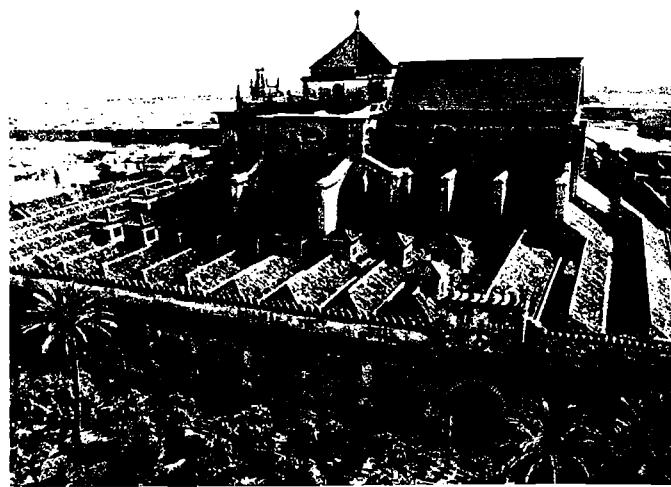
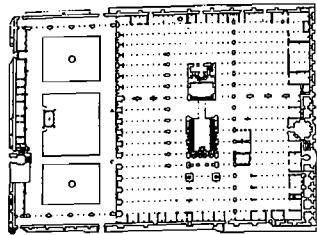
U čemu je složenost urbanih artefakata? Djelomičan odgovor već smo dali govoreći o teorijama Chabota i Poëtea. Možemo se složiti da njihove izjave u svezi s dušom grada i konceptom trajnosti nadilaze naivni funkcionalizam i približavaju se razumijevanju kvalitete urbanih artefakata. S druge strane, vrlo je malo pažnje posvećeno problemu kvalitete urbanih artefakata. On se pojavljuje uglavnom u povjesnim istraživanjima, iako već postoji napredak u prepoznavanju sličnosti prirode urbanih artefakata i prirode umjetničkog djela i, što je najvažnije, prepoznavanju njihovog kolektivnog karaktera kao ključnog elementa za razumijevanje urbanih artefakata.

Na temelju tih razmatranja moguće je u osnovnim crtama ponuditi tip čitanja urbanih struktura. Ali moramo započeti s dva opća niza pitanja. Prvo: s koje je točke gledišta moguće čitanje grada; na koliko se načina može razumjeti njegova struktura? Da li se za čitanje može reći da je interdisciplinarno i što to znači; da li su neke discipline važnije od drugih? Očito je da su ta pitanja usko povezana. Drugo: koje mogućnosti ima autonomna urbana znanost?

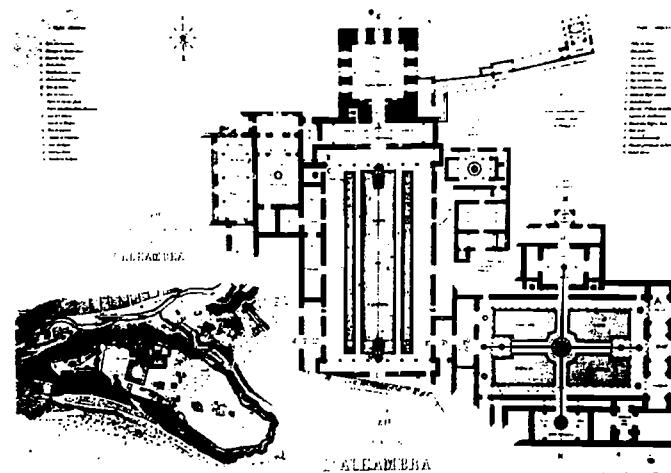
Od ta dva pitanja drugo je, jasno, odlučujuće. Zapravo, ako urbana znanost postoji, prva grupa pitanja nema puno značenja; ono što se danas često definira kao interdisciplinarno nije ništa drugo do problem specijalizacije i javlja se u svakom području znanja. Ali odgovor na drugo pitanje zahtijeva sagledavanje grada u cjelini u kojoj svi njegovi dijelovi sudjeluju u konstituiranju grada kao artefakta. Drugim riječima, na najopćenitijoj se razini mora shvatiti da grad predstavlja napredak ljudskog razuma i da je ljudska

Dio katedrale, prije arapska džamija, Kordoba, Španjolska.

Pogled na katedralu iz zraka, prije arapska džamija, Kordoba, Španjolska.

Nacrt Alhambre,
Granada, Španjolska.

kreacija *par excellence*. A ta tvrdnja dobiva značenje samo kad naglasimo temeljnju crtu, a to je da su grad i svaki urbani artefakt po prirodi kolektivno djelo. Često me pitaju zašto nam samo povjesničari daju potpunu sliku grada. Vjerujem da je odgovor u tome što se povjesničari bave urbanim artefaktom u njegovom totalitetu.

Monumenti i teorija trajnosti

Jasno je da je pogrešno razmišljati o urbanoj znanosti kao o povijesnoj znanosti, jer bismo u tom slučaju morali govoriti samo o urbanističkoj povijesti. Ono što želim reći je da se urbana povijest s gledišta urbane strukture čini korisnjom od bilo kojeg drugog oblika istraživanja grada. O tome koliko je povijest pridonijela urbanoj znanosti kasnije ću detaljnije raspravljati. S obzirom na to da je taj problem od posebne važnosti bilo bi korisno odmah iznijeti nekoliko primjedbi.

Prva se tiče teorije *trajnosti* kako su je postavili Poète i Lavedan. Ta je teorija donekle povezana s mojom početnom hipotezom o gradu kao predmetu koji je načinio čovjek. Moramo zapamtiti da, s gledišta teorije znanja, razlika između prošlosti i budućnosti, u velikoj mjeri odražava činjenicu da se prošlost djelimično proživljava u sadašnjosti, a to može biti značenje koje pridajemo trajnostima. To je prošlost koju još uvijek proživljavamo.

Poeteova teorija ne izjašnjava se izričito o tom pitanju, ali ću je ipak pokušati sažeti. Iako iznosi mnoštvo hipoteza, a među njima su i ekonomska razmatranja koja se odnose na razvoj grada, ona je u biti povjesna teorija usredotočena na pojavu "trajnosti". Te trajnosti iskazuju monumenti, fizički znakovi prošlosti, kao i osnovni

oblik i plan grada koji je odolio vremenu. Ovo posljednje najvažnije je Poëteovo otkriće. Gradovi teže očuvanju svojih osi razvitka, zadržavaju izvorni oblik i rastu u skladu sa smjernicom i značenjem svojih starijih artefakata, koji se često čine dalekim u odnosu na današnje. Ponekad ti artefakti opstaju praktično nepromijenjeni, obdareni trajnom vitalnošću; drugi put se iscrpljuju, a opstaje samo trajnost njihovog oblika, fizičkog znaka, *locusa*. Najznakovitije trajnosti su one koje daju ulica i plan. Postojanost plana očituje se na različitim razinama; on postaje diferenciran, često deformiran, u svojim atributima, ali u svojoj biti ostaje nepromijenjen. To je najvredniji dio Poëteove teorije; iako ne možemo reći da je teorija u potpunosti povjesna, ona je u biti nastala iz studije povijesti.

Na prvi se pogled može činiti da je sav kontinuitet urbanih artefakata apsorbiran u trajnostima. No u stvarnosti to nije slučaj, jer u gradu ne opstaju sve stvari; a ako i opstanu, njihovi su modaliteti promijenjeni da se često odupiru usporedbi. U tom smislu, da bismo objasnili urbani artefakt u skladu s teorijom trajnosti, prisiljeni grad promatrati izvan njega samoga, sve do današnjih aktivnosti koje ga mijenjaju. Povjesna je metoda u svojoj biti izdvajajuća. Ona teži ne samo razlikovanju trajnosti nego se u potpunosti usredotočuje na njih, jer samo one mogu pokazati što je grad jednom bio pokazujući na koji se način njegova povijest razlikuje od njegove sadašnjosti. Stoga se trajnosti u odnosu prema gradu mogu pojaviti kao izolirani i zastranjeni artefakti, koji karakteriziraju sustav jedino kao oblik prošlosti koji živimo i u sadašnjosti.

Trajnosti, u tom smislu, imaju dva vida: s jedne se strane mogu smatrati pokretačkim elementima, s druge patološkim. Artefakti nam pomažu da grad razumijemo u njegovoj cjelovitosti, ili se javljaju kao niz odvojenih elemenata koji se teško mogu povezati s urbanim sustavom. Da bismo bolje prikazali razlike između trajnih elemenata

koji su od vitalnog značaja i onih koji su patološki, ponovo ćemo za primjer uzeti Palazzo della Ragione u Padovi. Spomenuo sam njen trajni karakter, ali sada pod trajnošću ne mislim samo na to da nam taj monument može dočarati djelić prošlosti nego i to da je fizički oblik prošlosti poprimio različite funkcije i nastavio funkcionirati, uvjetujući urbanističko područje u kojem se nalazi i nastavljujući izgradnju važnog urbanističkog središta. Ta se zgrada djelomično još uvijek koristi; premda su svi uvjereni da je ona umjetničko djelo, njeno prizemlje još uvijek sasvim dobro funkcionira kao trgovina na malo. Time se potvrđuje njena vitalnost.

Primjer patološke trajnosti predstavlja Alhambra u Granadi. Tu više ne žive ni maurski ni kastiljanski kraljevi, i kad bismo prihvatali funkcionalističku klasifikaciju, morali bismo reći da je ta zgrada jednom predstavljala glavnu funkciju Granade. Očito je da u Granadi prošlost doživljavamo u sasvim drugom obliku nego u Padovi. Kao prvo, oblik prošlosti poprimio je drugačiju funkciju ali je još uvijek usko povezan s gradom; oblik je već izmijenjen, a možemo zamisliti i buduće preoblike. Kao drugo, on je praktično izdvojen u gradu; ništa mu se ne može dodati. On je ustvari *suštinsko* iskustvo koje se ne može više modificirati (u tom se smislu palača Charlesa V. u Granadi može smatrati izuzetkom, jer se baš zbog nedostatka te kvalitete mogla tako lako uništiti). No u oba slučaja urbani artefakti su dio grada koji se ne mogu potisnuti budući da ga konstituiraju.

Pri odabiru tih dvaju primjera postojani urbani artefakt odredio sam kao nešto nalik monumentu. Mogao sam govoriti o Duždevoj palači u Veneciji ili o kazalištu u Nîmesu ili Mezquiti u Kordobi, no argument bi ostao isti. Sklon sam vjerovati da je postojanost kod urbanog artefakta često uzrokom njegovog poistovjećivanja s monumentom, a da je monument taj koji u gradu traje i simbolički i fizički. Postojanost ili trajnost monumenta javlja se kao posljedica

njegove sposobnosti da tvori grad, njegovu povijest i umjetnost, njegovo postojanje i sjećanje.

Upravo smo učinili razliku između povjesne ili pokretačke trajnosti kao oblika prošlosti koji još uvijek živimo i patološke trajnosti kao nečeg izoliranog i zastranjenog. Patološki oblik je u velikoj mjeri nemoguće identificirati zbog posebnog konteksta, budući da se na kontekst može gledati ili kao na postojanost funkcije tijekom vremena ili kao na nešto izdvojeno iz urbane strukture, tj. kao nešto izvan tehnološkog i društvenog razvoja. Uobičajeno je shvaćanje da se kontekst prvenstveno odnosi na rezidencijalne dijelove grada, i u tom je smislu njihovo očuvanje u suprotnosti s pravom dinamikom grada; tzv. kontekstualno očuvanje odnosi se na grad u vremenu kao balzamirano tijelo sveca na sliku njegove povjesne ličnosti. U kontekstualnom očuvanju djeluje vrsta urbanističkog naturalizma koja neupitno može potaknuti pojavu sugestivnih slika - npr. posjet mrtvom gradu uvijek je nezaboravan doživljaj - no u takvim smo slučajevima prilično izvan one prošlosti koju još uvijek proživljavamo. Prirodno je stoga što uspostavljamo odnose uglavnom sa živim gradovima neprekinutog razvoja. Problemi mrtvih gradova samo se rubno dotiču urbanizma; oni su predmet povjesničara i arheologa. To je, u najboljem slučaju, apstrakcija koju tražimo da bi urbane artefakte sveli na arheološke.

Do sada smo govorili samo o monumentima koji su čvrsti elementi urbane strukture a imaju i istinsku estetsku namjeru. Hipoteza da je grad čovjekovo umjetničko djelo daje jednako pravo na ekspresiju kući ili bilo kojem manje značajnom djelu kao i monumentu. No možda nas to odvlači od teme; želio sam zapravo ustvrditi da dinamički procesi grada teže više razvoju nego očuvanju, a da se tijekom razvoja monumenti ne samo sačuvaju nego i stalno predstavljaju kao pokretački elementi razvoja. Ta se činjenica može provjeriti.

Štoviše, već sam pokušao pokazati kako sama funkcija nije dovoljna da objasni trajanja urbanih artefakata. Ako je porijeklo tipologije urbanih artefakata jednostavno funkcija, teško se može razjasniti fenomen opstanka. Funkcija mora uvijek biti određena u vremenu i društvu; ono što tjesno ovisi o njoj, uvijek je povezano s njenim razvojem. Urbani artefakt određen jednom funkcijom ne može biti ništa drugo do objašnjenje te funkcije. U stvarnosti često nastavljamo cijeniti elemente čija se funkcija tijekom vremena izgubila; vrijednost tih artefakata često počiva jedino u njihovom obliku koji je integriran u opći oblik grada; taj oblik postaje, takoreći, ne-različit dio grada. Ti su artefakti često usko povezani i s konstitutivnim elementima grada, njegovim podrijetlom i spadaju među njegove monumente. Tako uviđamo važnost parametra vremena u proučavanju urbanih artefakata; smatrati postojani urbani artefakt vezanim za jedno razdoblje povijesti jedna je od najvećih zabluda urbanizma.

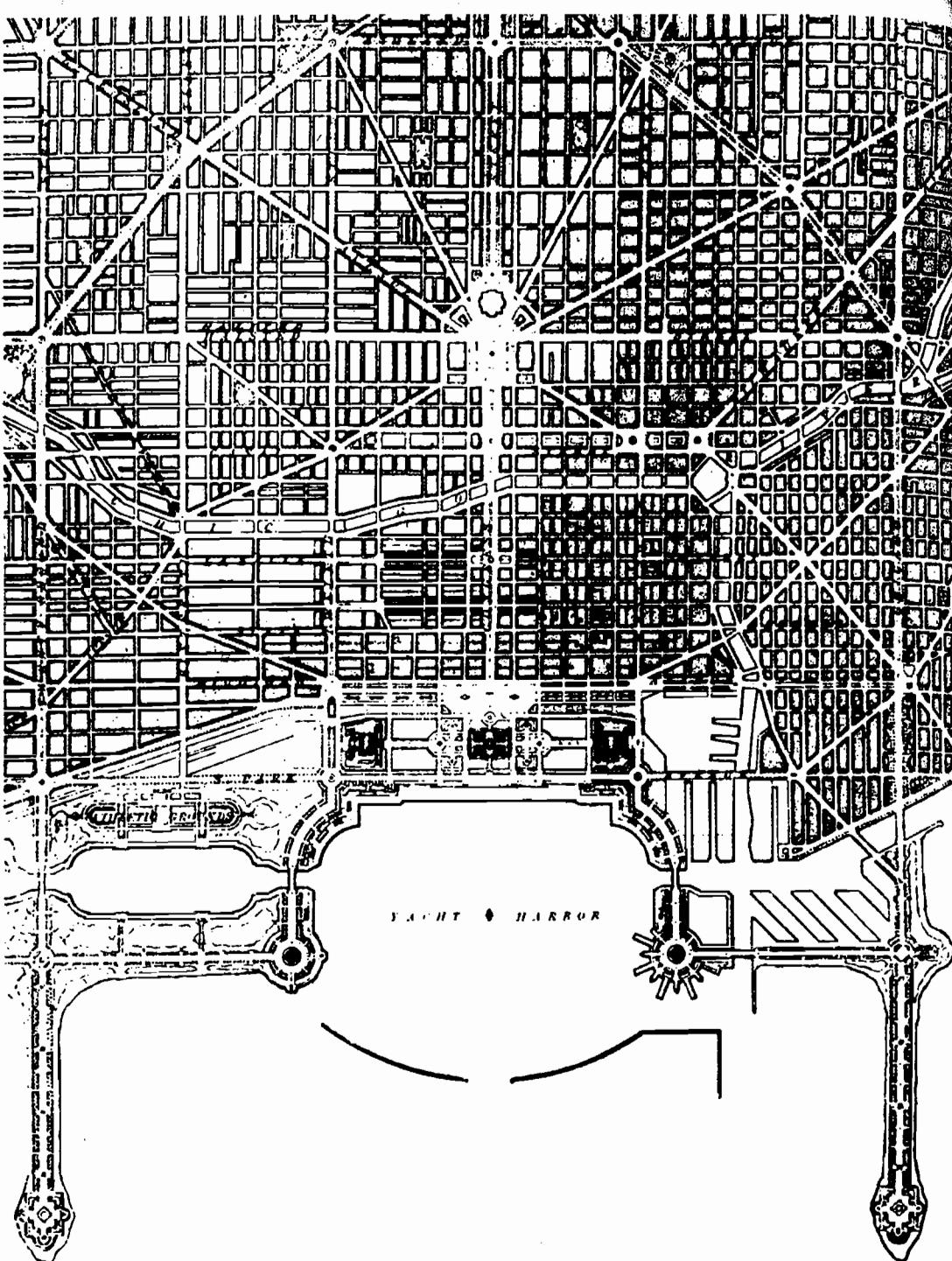
Oblik grada uvijek je oblik određenog razdoblja grada; no mnoga se razdoblja izmjenjuju u oblikovanju grada, a on svoje lice može promijeniti čak i za jednog ljudskog života gubeći svoje izvorne odnose. Kao što je Baudelaire napisao: "Nema više starog Pariza; oblik grada mijenja se brže od srca smrtnika."³² Kuće našeg djetinjstva čine nam se nemoguće starima, a grad često, mijenjajući se, briše i naša sjećanja.

Različita razmatranja koja smo iznijeli u ovom poglavlju dopuštaju nam da se okušamo u specifičnom čitanju grada. Grad ćemo promatrati kao arhitekturu različitih dijelova ili komponenti, svodeći te komponente načelno na obitavanje i primarne elemente. Takvim će se načinom iščitavanja baviti na sljedećim stranicama, počinjući s pojmom područja proučavanja. S obzirom na to da

obitavališta prekrivaju najveći dio urbane površine i rijetko imaju trajni karakter, njihov će razvoj proučavati zajedno s područjem na kojem se nalaze; tako će govoriti o *području obitavanja*.

Također će razmotriti odlučujuću ulogu koju u oblikovanju i konstituiranju grada imaju primarni elementi. U slučaju monumenata ta se uloga može otkriti kroz njihov karakter trajnosti budući da oni, kao što ćemo vidjeti, imaju vrlo osobit odnos s primarnim elementima. Dalje ćemo proučavati svršishodnost uloge primarnih elemenata u strukturi urbanih artefakata i razloga zbog kojih se za urbane artefakte može reći da su umjetnička djela - ili barem na koji je način cjelokupna struktura grada nalik umjetničkom djelu. Prethodna analiza bi nam trebala pomoći u prepoznavanju te cjelokupne kompozicije grada i otkrivanju razloga njegove arhitekture.

Sve to nije nikakva novina. U pokušaju formuliranja teorije urbanih artefakata koja je u skladu sa stvarnošću služio sam se vrlo različitim izvorima. Stoga neke teme o kojima raspravljam - funkcija, trajnost, klasifikacija i tipologija - smatram osobito značajnim.

Poglavlje 2

PRIMARNI ELEMENTI I KONCEPT PODRUČJA

Područje proučavanja

U našoj smo hipotezi o gradu kao čovjekovu djelu - kao potpunoj arhitekturi - iznijeli tri različite prepostavke. Prva je da urbani razvoj ima vremensku dimenziju, da grad "pozna" prije i poslije. To nam omogućuje da usporedive fenomene, koji po prirodi nisu homogeni, spojimo duž vremenskih koordinata. Iz te prepostavke dolazi ideja trajnosti. Druga se prepostavka bavi prostornim trajanjem grada. Prihvatići to trajanje znači prepostaviti da su svi oni elementi, koje nalazimo u određenoj regiji ili unutar određenog urbanističkog područja, artefakti homogene prirode, bez prekida. Ta je prepostavka vrlo prijeporna; stalno se moramo vraćati i njoj i njеним implikacijama. (Npr., ona će nijekati postojanje kvalitativnog skoka od povijesnog grada do grada industrijske revolucije. Nijekat će također i da su otvoreni i zatvoreni grad dvije različite vrste artefakata.) Na kraju smo, kao treću prepostavku uvažili spoznaju da se u urbanoj strukturi nalaze neki posebni primarni elementi koji imaju moć usporavanja ili ubrzavanja urbanog procesa.

Sada ću se usredotočiti na mjesto na kojem se nalazi urbani artefakt, tj. na područje na kojem se može vidjeti, na fizičko tlo koje zauzima. To je područje donekle određeno prirodnim čimbenicima, ali je također i javni objekt i značajan dio arhitekture grada. To područje možemo promatrati u cijelini, kao projekciju oblika grada na vodoravnoj ravni, a možemo promatrati i njegove pojedinačne dijelove. Geografi to nazivaju *položaj* - područje na kojem se diže grad, površina koju on zapravo zauzima. S tog geografskog gledišta on je bitan za opisivanje grada, i, zajedno s lokacijom i situacijom,

Plan sustava ulica Chicaga, Daniel Burnham, 1909.

važan element u klasifikaciji različitih gradova.

To nas dovodi do koncepta *područja proučavanja*. Budući da pretpostavljamo da između svakog urbanog elementa i svakog urbanog artefakta postoji međuodnos čija je posebnost povezana s određenim gradom, neophodno je elaborirati prirodu neposrednog urbanog konteksta. On će biti područje našeg proučavanja; pod minimalnim urbanim kontekstom podrazumijevam dio urbanog područja koje se može odrediti ili opisati usporedbom s ostalim većim elementima cjelokupnog urbanog područja, npr. sustavom ulica.

Područje proučavanja je stoga apstrakcija u odnosu na prostor grada i kao takvo služi jasnjem definiranju specifičnih elemenata. Npr. da bismo definirali karakteristike određene parcele i njenog utjecaja na tip stanovanja, korisno je pregledati susjedne parcele, one koje razgraničuju određeni kontekst, da bismo vidjeli je li njihov oblik u potpunosti anomalija ili je nastao iz generalnih uvjeta grada. Područje proučavanja može se odrediti i povjesnim elementima koji mogu koïncidirati s nekim urbanim artefaktom. Uzeti u obzir samo to područje znači prepoznati da postoe i specifične i disparatne kvalitete unutar dijelova puno općenitije urbanističke cjeline. Taj je vid urbanih artefakata izuzetno važan; prepoznavanje njihove specifičnosti pomaže nam u boljem razumijevanju njihove strukture.

Treba spomenuti još nekoliko vidova područja proučavanja. Npr., prostorna ideja područja proučavanja povezana je sa sociološkom idejom "prirodnog područja", a to vodi do koncepta rezidencijalne četvrti. Drugi vid područja proučavanja je njegov karakter kao *recinto* ili okomiti presjek grada. U svim tim slučajevima potrebno je odrediti granice urbane cjeline kojom se bavimo; to je najbolji način zaštite od ozbiljnih izobličenja tako uobičajenih u studijama koje rast grada i evoluciju urbanih artefakata smatraju trajnim prirodnim procesima, te prave razlike među njima nestaju. Stvarnost

strukture urbanog artefakta je takva da su gradovi različiti u vremenu i prostoru *per genus et differentiam*. Svaka prilagodba urbanog artefakta pretpostavlja i kvalitativnu i kvantitativnu promjenu.

Pokušat ćemo pokazati da između dviju datosti, tipologije zgrade i urbanističke morfologije, postoji razotkrivajući binarni odnos; i da je studija tog odnosa izuzetno korisna za razumijevanje strukture urbanih artefakata. Čak i kad ta struktura nije dio tog odnosa, u većini je slučajeva poznavanje tog odnosa može razjasniti.

Apriori na važnost koju pridajem području proučavanja implicira moje uvjerenje u sljedeće:

1. Poštujući današnju urbanu intervenciju, trebalo bi djelovati na ograničenom dijelu grada, premda to ne sprečava apstraktni plan razvoja grada i mogućnost posve različitog gledišta. Takvo samonametnuto ograničenje realniji je pristup i s gledišta znanja i s gledišta programa.

2. Grad po svojoj prirodi nije ostvarenje koje se može svesti na jednu temeljnu ideju. To vrijedi i za moderni velegrad i za koncept grada kao zbroja mnoštva prilično raznolikih dijelova i četvrti koje se razlikuju po svojim sociološkim i formalnim karakteristikama. Ta je različitost zapravo jedna od tipičnih karakteristika grada. Bilo bi pogrešno svesti te raznovrsne vidove na jednu vrstu objašnjenja, a time i na jedan formalni zakon. Cjelokupnost i ljepota grada sastoji se od mnogobrojnih različitih trenutaka oblikovanja; jedinstvo tih trenutaka čini urbanističku jedinicu u cjelini. Mogućnost iščitavanja kontinuiteta grada počiva u njegovim dominantnim oblikovnim i prostornim karakteristikama.¹

Stoga nam oblik područja proučavanja, ukoliko ga smatramo

konstituirajućim dijelom grada, pomaže u analizi oblika samoga grada. Taj tip analize ne uključuje ideju zajedničkog područja niti implicira ideje zajednice u svezi sa susjedstvom; ta su pitanja velikim dijelom sociološke prirode. U sadašnjem kontekstu područje proučavanja uvjek uključuje pojам jedinstva urbanističke cjeline, koja nastaje kroz proces različitog rasta i diferencijacije, kao i onih područja ili dijelova grada koji su zadobili vlastite karakteristike. Grad se počinje smatrati „remek dijelom”, on postoji oblikom i prostorom, ali postaje razumljiv u različitim trenucima vremena (koji se ne mogu sa sigurnošću predvidjeti). Jedinstvo tih dijelova osigurava se kroz povijest, kroz sjećanje grada na samog sebe.

Ta su područja i dijelovi u suštini određeni svojom lokacijom, svojim otiskom na tlu, svojim topografskim granicama i svojim fizičkim prisustvom i kao takvi mogu se razlikovati unutar urbane cjeline. Tako dolazimo do općenitijeg i pojmovnog razvoja problema: područje proučavanja može se definirati kao pojam koji obuhvaća niz prostornih i društvenih čimbenika, koji imaju odlučujući utjecaj na stanovnike dovoljno ograničenog kulturnog i geografskog područja.

S gledišta urbanističke morfologije definicija je jednostavnija. Tu bi područje proučavanja uključilo sva urbanistička područja koja imaju fizičku i društvenu homogenost. (Premda određivanje homogenosti stvari nije lako, osobito s oblikovnog gledišta, ipak je moguće definirati tipološku homogenost: tj., sva ona područja gdje su dosljedni načini i tipovi života ostvareni u sličnim zgradama; homogenost rezidencijalnih četvrti, *Siedlungen*, itd.) Studija tih karakteristika završava tako da postaje specifičnom za društvenu morfologiju ili društvenu geografiju (u tom se smislu homogenost može definirati i sociološki), te se aktivnosti društvenih grupa analiziraju s obzirom na kontinuirano očitovanje unutar utvrđenih teritorijalnih karakteristika.

Područje proučavanja postaje poseban trenutak u proučavanju grada i kao takav potiče istinsku i pravu urbanu ekologiju, koja je preduvjet potreban za studiranje grada. Dvije razlikovne značajke koje se oblikuju u tom odnosu su masa i gustoća, a očituju se u homogenosti zauzimanja prostora kako u tlocrtu, tako i u presjeku. Područje proučavanja je površina koja se odnosi na specifičnu masu i gustoću dijela grada, te postaje dinamičkim trenutkom u životu samoga grada.

Rezidencijalne četvrti kao područja proučavanja

Koncept područja koje smo upravo iznijeli povezan je s konceptom rezidencijalne četvrti. O tom sam pojmu već govorio u svezi s Tricartovom teorijom, ali mislim da bi se u ovom trenutku bilo prikladno vratiti ideji dijela ili segmenta grada i promatrati ga kao prostorni sustav sastavljen od dijelova, od kojih svaki ima svoje karakteristike. Teoriju tog tipa razvio je i Fritz Schumacher koja je, čini, se prilično valjana. Kao što smo naveli, studija urbane rezidencijalne četvrti jednostavno je nastavak koncepta studije područja.*

Stoga je rezidencijalna četvrt trenutak, djelić oblika grada. Intimno je vezana s njegovom prirodom i njegovim razvojem, a i sama se sastoji od dijelova koji sažimaju sliku grada. Ono što doživljavamo zapravo su ti dijelovi. U društvenom smislu morfološku i strukturalnu jedinicu karakteriziraju urbani krajolik, društveni sadržaj i funkcija same jedinice; stoga je promjena u bilo kojem od

*Talijanski *quartiere*, ekvivalent francuskog *quartier*, prevedeno je i ovdje i posvuda kao „četvrt”, ali to nije potpuni prijevod izvornika. Pravo značenje riječi manje više je zadržano u izrazima kao „radnička četvrt”, gdje sugerira rezidencijalno područje koje se razvilo unutar grada, a nije mu bilo nametnuto (npr. zoniranjem).

- Ur.

tih elemenata dovoljna za određivanje njenih granica. Također moramo voditi računa da analiza rezidencijalne četvrti kao društvenog artefakta, temeljenog na razdiobi društvenih i ekonomskih klasa kao i ekonomskih funkcija, u biti odgovara procesu oblikovanja modernog velegrada; taj je proces isti i za stari Rim i za današnje velike gradove. Štoviše, držim da te rezidencijalne četvrti nisu toliko ovisne jedne o drugima s obzirom na to da su relativno autonomni dijelovi. Njihovi odnosi ne mogu se objasniti jednostavnom funkcijom ovisnosti; oni očito odgovaraju cijeloj urbanoj strukturi.

Tvrđiti da je dio većeg grada manji grad unutar njega izazivanje je još jednog vida funkcionalističke teorije. Taj vid je *zoniranje*. Ovdje ne mislim na zoniranje kao tehničku praksu, koja je donekle prihvatljiva i ima drugo značenje, nego na teoriju zoniranja kako su je prvi put znanstveno prikazali Robert Park i Ernest Burgess 1923. god. u svezi s Chicagom. U Burgessovoj studiji Chicaga² zoniranje je definirano kao tendencija grada da se širi u koncentričnim rezidencijalnim četvrtima oko središnje poslovne četvrti ili upravne jezgre. U opisu je Burgess naveo niz koncentričnih zona koje su odgovarale dobro definiranim funkcijama poslovne i upravne zone koje su preuzele trgovачki, društveni, administrativni i transportni život; tranzicijske zone koje su okruživale središte i predstavljele vrstu prstena propadanja, siromašna obitavališta gdje su živjeli Crnci i došljaci i gdje su se mogli naći mali uredi, rezidencijalna zona radničke klase za radnike koji su željeli živjeti blizu svojih tvornica, zone raskošnijih obitavališta, uključujući stanove za jednu obitelj i višekatnice i, na kraju, vanjske zone gdje su svakodnevni putnici na posao bili zbijeni na križanjima cesta koje vode prema gradovima.

Među kritikama ove teorije, koja se činila previše shematskom čak i tako primijenjena na Chicago, donekle je prihvaćena ona Homera

Hoyta³. On je nastojao, iako također na previše shematski način, utvrditi princip rasta povezan s određenim osima prometa ili transporta, postavljajući na koncentrične sektore radikalne vektore koji su izlazili iz središta grada. Takva je teorija srodnja Schumacherovoj, posebno u njegovim prijedlozima za plan Hamburga.

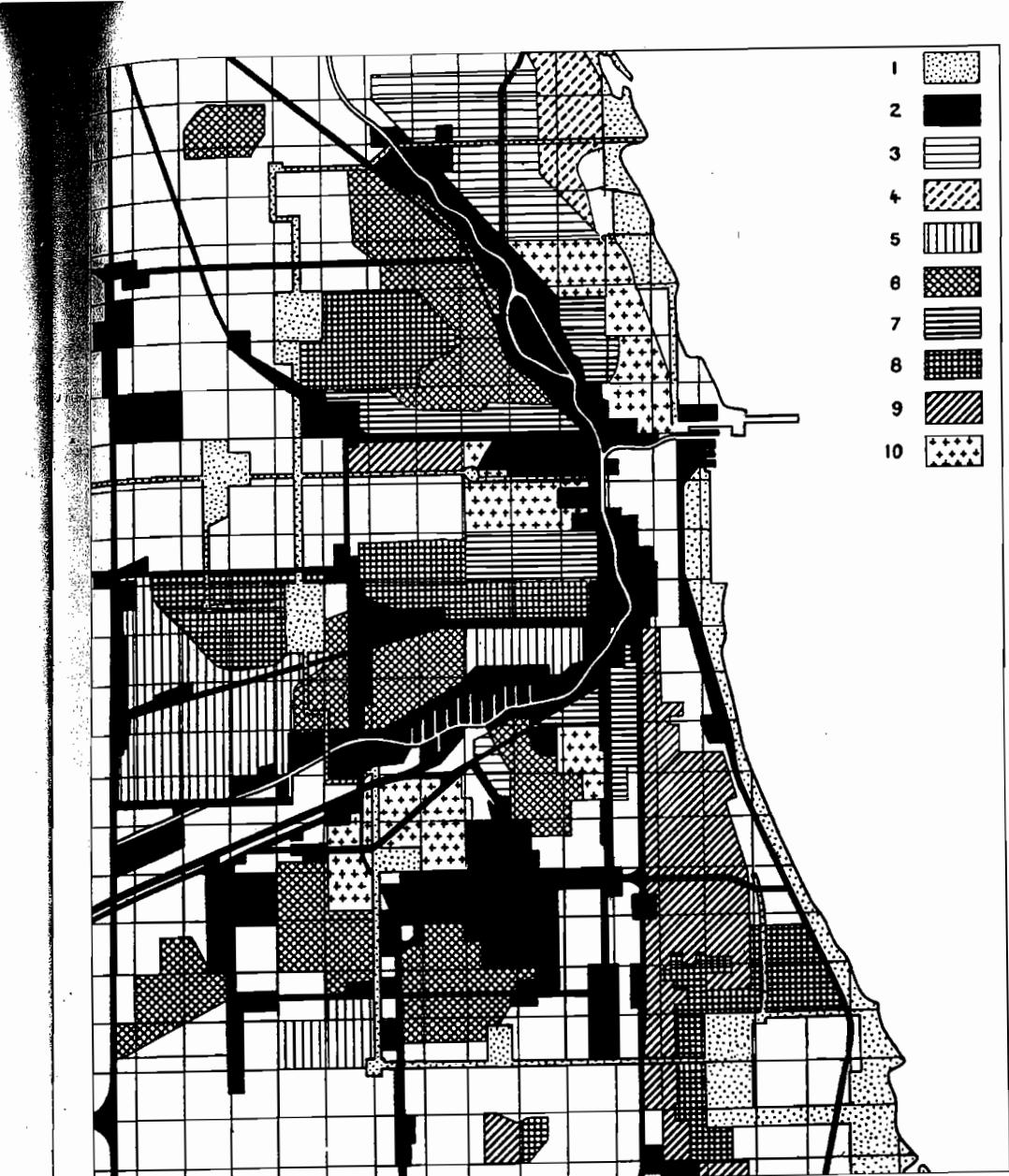
Prikladno je napomenuti da se pojam *zoniranje* prvi put pojavio u studijama Reinharda Baumeistera 1870. god.⁴, premda se kao teorija javlja kod Burgess-a. God. 1925. zoniranje je bilo primijenjeno na plan grada Berlina. No u Berlinu je poslužilo na potpuno drugačiji način; označavalo je pet gradskih zona (rezidencijalnu, parkirališnu, trgovачku, industrijsku, mješovitu), ali raspored tih zona nije bio radiocentričan. Premda su se poslovno i povjesno središte poklapali, industrijska, rezidencijalna i zona otvorenog zemljista su se izmjenjivale, što je bilo u suprotnosti s Burgessovom formulacijom.⁵

Ne želim osporavati Burgessovu teoriju; to su već mnogi učinili. Ovdje ju spominjem samo zato da naglasim temeljnu slabost razmatranja različitih dijelova grada samo kao utjelovljenja funkcija, i to u najužem smislu, kao da u opisu grada nema i drugih stvari koje treba uzeti u obzir. Ova je teorija ograničavajuća utoliko što razmišlja o gradu kao o nizu trenutaka koji se mogu usporediti na jednostavan način i riješiti na temelju jednostavnog pravila funkcionalne diferencijacije; takva teorija rezultira potiskivanjem najvažnijih vrijednosti implicitnih strukturi urbanih artefakata. U suprotnosti je tom pristupu mogućnost koju smo predložili, a to je razmatranje urbanih artefakata u njihovoj cjelokupnosti, potpuno rješavanje jednog dijela grada, određivanje svih odnosa koji se unutar njega mogu utvrditi.

U tom je kontekstu Baumeisterova formulacija korisna kao i bilo koja druga, jer je izvan svake sumnje da specijalizirane zone postoje.

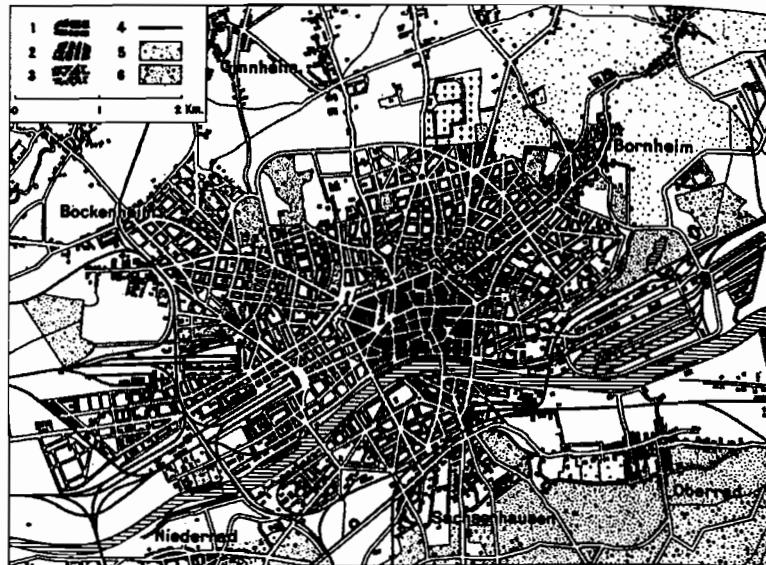
Možemo reći da su te zone *karakteristične*: tj. da imaju osobitu fisionomiju i da su autonomni dijelovi. Njihov raspored u gradu ne ovisi - barem ne jedino - o različitim međuvisnim funkcijama koje grad zahtijeva, nego se većinom oslanja na cijeli povijesni proces grada kroz koji oni postaju upravo to što jesu, u skladu sa svojim osobitim društvenim ustrojem. Stoga je Hugo Hassinger, proučavajući Beč, 1910. god. opisao grad obuhvaćen *Altstadtom* okruženim *Ringom*, koji je pak bio okružen *Gürtelom*, s *Grossstädtischer Vorstadtgürtelom*, područjem najveće gustoće između *Ringa* i *Gürtela*. Osim tih zona razlikovao je *Grossstädtkern*, jezgru grada, i govorio o *Grossstädtischger Weichbildu*, zoni koja se djelomično sastoji od pravoga grada, a djelomično od prirode koju su američki stručnjaci kasnije definirali kao urbanističke rubove. Usprkos njegovim strogim planovima i parceliranju u obliku šahovskih polja, Hassinger je shvatio temeljnju karakteristiku koja još i danas vrijedi i nerazdvojni je dio oblika Beča. Već ovdje predmet nije samo funkcionalno dijeljenje grada, nego *definiranje pomoću dijelova i oblika pomoću karakteristika*; te karakteristike su sinteza funkcija i vrijednosti.⁶

Općenito uvezvi, svaki grad ima središte. Ono je manje više složeno i različitih karakteristika, a igra osobitu ulogu u urbanom životu. Tercijarne su aktivnosti djelomično usredotočene u tom središtu, uglavnom duž osi vanjskih komunikacija, a djelomično unutar velikih rezidencijalnih kompleksa. Ono što karakterizira grad s općeg gledišta odnosa između zona je postojanje kompleksa i tercijarne mreže s više jezgri. Ali njen središte kao i ostala podsredišta mogu se proučavati samo u smislu primarnih urbanih artefakata. Jedino znajući njihovu strukturu i lokaciju možemo znati i njihovu ulogu.

Plan Chicaga, podjela prema korištenju i etničkim zonama. 1) Glavni parkovi i arterije.
2) Industrijska zona i željezničko zemljište 3) Njemačka zona 4) Švedska zona
5) Čehoslovačka zona 6) Poljska i litvanska zona 7) Talijanska zona 8) Židovska zona
9) Crnačka zona 10) Miješano stanovništvo

Plan Frankfurta na Mainu, Njemačka 1)
Staro središte 2) Grad iz
15. stoljeća 3) Moderne
četvrti 4) Željeznički
pravci 5) Parkovi 6)
Šume

Plan Beča. Shematski
plan gore desno
pokazuje različite faze
urbanističkog razvoja.
1) Beč 1683. 2) Stare
četvrti 18. i početka
19. stoljeća unutar
zidina iz 1703. 3) Ring
4) Četvrti iz 1860. 5)
Razvoj s kraja 19. i
početka 20. stoljeća.

Kao što smo rekli, grad se razlikuje po svojim različitim dijelovima, a oni su, s oblikovnog i povijesnog gledišta, kompleks urbanih artefakata. Teorija urbanih artefakata dosljedno naglašava strukture artefakata više nego njihove funkcije, pa možemo reći da su pojedinačni dijelovi grada različiti koliko i karakteristični; oni su *karakteristični dijelovi*. S obzirom na to da je rezidencijalna četvrt dominantna i da tijekom vremena, prolazi kroz primjetne promjene okoline što njenu lokaciju karakterizira mnogo više od njenih zgrada, predlažem uporabu termina *rezidencijalno ili stambeno područje* (termin *područje* dolazi iz sociološke literature).

Opće je poznato da su rezidencijalne četvrti starih gradova, sa svojim središtima, monumentima, i svojim načinom života, bile jasno odvojene jedne od drugih; to potvrđuje urbanistička povijest jednakо kao i fizička stvarnost same arhitekture. Te su karakteristike jednakо vidljive i u modernom gradu, osobito u velikim evropskim gradovima, bez obzira na to da li se grad nastoji obuhvatiti cjelovitim oblikovanjem, kao u Parizu, ili postoji kao apsolutno izrastajući urbani oblik koji je tipično oblikovan različitim mjestima i situacijama, kao u Londonu.

Ova druga pojavnost dominira i američkim gradovima, a mnoge njene komponente razvijaju se, često dramatično, kao glavni urbani problem. Ne moramo ni dotaći društvene vidove problema; u samom oblikovanju i razvoju američkog grada naći ćemo potvrdu "grada dijelova".

Kevin Lynch piše: "Mnogi sugovornici nastojali su istaknuti da Boston, premda uzorkom svojih putova zbrnuje i iskusnog stanovnika, u brojnosti i živosti svojih različitih četvrti posjeduje kvalitetu koja nadomešta tu zbrkanost. Kao što je netko rekao: Svaki dio Bostona različit je od drugog. Vrlo dobro možete znati u kojoj ste četvrti... 'Naveli su /New York/....zato što on ima broj dobro

definiranih karakterističnih četvrti smještenih u uredan okvir rijeka i ulica.”⁷ Stalno se baveći rezidencijalnim četvrtima, Lynch govori o “područjima odnosa” kao onima koja imaju “malo vidljivog sadržaja, ali su korisna kao organizacijski koncepti...” i pravi razliku između introvertiranih četvrti “okrenutih prema sebi, slabih odnosa s okolnim područjem” i izdvojenih četvrti koje niču neovisno o svojoj zoni.⁸ Taj vid Lynchove teorije podržava tezu da grad čine različiti dijelovi.

Uz Lynchovu psihološku analizu bilo bi moguće nastaviti i *lingvističko istraživanje* koje bi pružilo dokaze o najdubljim slojevima urbanističke strukture. Sjetimo se bečkog izraza *Heimatbezirk*, koji poistovjećuje rezidencijalnu četvrt i s domovinom i sa životnim prostorom. Willy Hellpach ispravno je govorio o velegradu kao “domovini” modernog čovjeka. *Heimatbezirk* posebno izražava morfološku i povjesnu strukturu Beča, grada koji je istovremeno i kozmopolitski i jedino stvarno mjesto monolitne koncepcije Habsburške države. U Milanu, uzimimo drugi primjer, podjela područja izvan španjolskih zidina *borghe* može se razumjeti jedino pomnom morfološko-povjesnom studijom; ovdje je pojava trajnosti toliko živa u jeziku da Milanezi glavnu zonu San Gottarda još uvijek nazivaju *el burg*.

Ovaj tip lingvističkog istraživanja, kao i psihološko istraživanje, može donijeti korisne podatke koji se tiču oblikovanja gradova. Toponimija često pridonosi studiji urbanističkog razvoja; očito je da svi gradovi sadrže brojne primjere značajnih fizičkih prilagodbi zemljišta koje su zabilježene u imenima njihovih starijih ulica i cesta. U Milanu ulice nazvane Bottonuto, Poslaghetto, Pantano i San Giovanni in Conca odmah prizivaju močvarnu zonu i stare hidrauličke radove. Sličan slučaj može se naći i u četvrti Marais u Parizu. Takve studije potvrđuju ono što znamo o strukturiranju grada prema karakterističnim dijelovima.

Individualno stanovanje

Uzeti stanovanje kao posebnu kategoriju ne znači prihvati funkcionalni kriterij urbanističke podjele iskoristivog zemljišta, nego jednostavno tretirati urbani artefakt na način koji je sam po sebi primaran u kompoziciji grada. Korištenje termina *područje stanovanja* u smislu prikazanom na prethodnim stranicama može uključiti studiju pojedinačnog stanovanja u opću teoriju urbanih artefakata.

Karakteristika grada oduvijek je u velikoj mjeri bila individualno stanovanje. Može se reći da ne postoje i nisu postojali gradovi u kojima rezidencijalni vid nije bio prisutan; čak i slučajevima u kojima je rezidencijalna funkcija prvotno podređena drugim urbanim artefaktima (dvorac, vojni kamp) ubrzo se pojavljuje modifikacija strukture grada koja individualnom stanovanju dodjeljuje njegovu važnost.

Ni povjesnom analizom ni opisom stvarnih lokacija mjesta ne možemo dokazati da je stanovanje nešto amorfno ili nešto što se lako i jednostavno mijenja. Oblik u kojem su ostvareni tipovi rezidencijalnih zgrada, tipološki vidovi koji ih karakteriziraju, usko su povezani s urbanim oblikom, a kuća, koja u materijalnom smislu predstavlja način života ljudi i precizno očitovanje kulture, preoblikuje se vrlo polako. Viollet-le-Duc, u velikom pregledu francuske arhitekture u *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVI siecle*, kaže: “U umjetnosti arhitekture kuća je zasigurno ono što najbolje karakterizira običaje, ukuse i navike ljudi; njen red, kao i njena organizacija mijenjaju se samo tijekom dugog razdoblja.”⁹

U starom Rimu individualna stanovanja klasificirana su prilično strogo na dva tipa *domus* i *insula*; ta dva tipa karakterizirala su

grad i četrnaest Augustovih regija. Zbog vlastitih podjela i razvoja *insula* je praktično bila mikrokozmos grada. U njoj je bilo više društvenog miješanja nego što se obično misli, a na razlike u društvenom statusu, kao u slučaju kuća izgrađenih u Parizu nakon 1850.god., ukazivale su promjene visine prostorija. Izgrađene od siromašnih i kratkotrajnih materijala, *insulae* su se neprestano obnavljale; tvorile su urbani substratum, materijal iz kojeg se modelirao grad. Već se u *insulama*, kao i u bilo kojem drugom obliku masovnog stanovanja, mogla osjetiti jedna od najvažnijih snaga urbanističkog rasta: spekulacija. Mehanizam špekuliranja, primijenjen na rezidencijalni krajolik, odgovoran je za većinu karakterističnih trenutaka u rastu carskog grada. Ne priznamo li tu činjenicu, ne možemo razumjeti sustav javnih građevina, njihovu dislokaciju i logiku rasta grada. Analogna situacija postojala je i u starim grčkim gradovima, premda ju ne karakterizira tako velika gustoća.

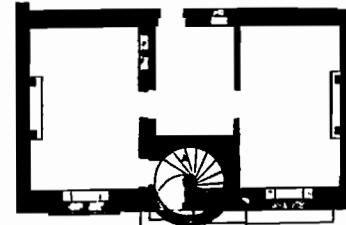
Oblik Beča također je nastao uslijed problema stanovanja. Primjena *Hofquartierspflicht*¹⁰ uvelike je povećala gustoću središta i osobito utjecala na tipologiju građenja višekatnog stanovanja, te poticala razvoj predgrada. Napor da se stanovanje utvrdi kao odlučujuća uplivnica za oblik grada, te kao tipični urbani artefakt vidi se u koncepciji radničkih naselja u godinama nakon 1. svjetskog rata. Program grada Beča imao je povrh svega namjeru ostvariti tipske komplekse čiji bi oblik znatno utjecao na oblik grada. O tome je Peter Behrens napisao: "Kritizirati njihovu izgradnju na temelju principa smišljenih za crtačim stolom značilo bi krenuti pogrešnim putem, jer ništa nije tako promjenjivo i heterogeno kao potrebe, navike i višestrukost situacija stanovništva koje obitava u pojedinoj regiji."¹¹ Tako odnos između stanovanja i područja stanovanja postaje primarnim.

U Americi se prostrana područja gradova ne mogu objasniti bez

prihvaćanja tendencije prema tipu štedljivog obiteljskog stanovanja. Studija "velegrada" Jean Gottman u tom je pogledu vrlo precizna.¹²

Smještaj individualnog stanovanja ovisi o mnogim čimbenicima: geografskim, morfološkim, povijesnim, ekonomskim. Još su jednom ekonomski čimbenici odredili geografske. Izmjena rezidencijalnih zona, kao i njihova specijalizirana tipološka struktura, čini se uvelike ovisnom o ekonomskom uzorku, a mehanizmi spekulacija podržavaju tu izmjenu. To vrijedi i za većinu suvremenih primjera čak i u socijalističkim gradovima, koji, uslijed teško prepoznatljivih teškoća, danas ne nude temeljnju alternativu procesu urbanističkog rasta temeljenom na ekonomiji. Očito je da, čak i kad ne postoji mehanizam spekulacija, uvijek postoji težnja ka izražavanju preferenci vezanih uz izbor mjesta stanovanja kojima je teško udovoljiti. Takvi problemi nastaju unutar okvira izbora u urbanoj dinamici.

Logično je i važno razumjeti da je uspjeh rezidencijalnih kompleksa povezan s javnim djelatnostima i kolektivnim uslugama. One nadomještaju raštrkanost stambenih područja: Koncentracija rezidencijalnih dijelova u starim gradovima i carskom Rimu može se uvjerljivo objasniti gotovo potpunim nedostatkom javnog i neuobičajenošću

Rekonstrukcija kuće iz 13. stoljeća, Burgundija, Francuska, Viollet-le-Duc. Gore: pročelje. Dolje: nacrt prizemlja.

privatnog prijevoza. Ali i u tome postoje izuzeci - npr. stari grčki grad i morfologija nekih sjevernih gradova.

Ipak je teško dokazati da je taj odnos odlučujući čimbenik. Poseban sustav javnog prijevoza ipak ne određuje oblik grada; niti se općenito može očekivati da bi takav sustav proizveo ili slijedio određeni urbani oblik. Drugim riječima, ne vjerujem da podzemna željezница bilo kojeg velikog grada može postati predmetom kontroverzi osim u pogledu svoje tehničke učinkovitosti, ali teško da to vrijedi za rezidencijalna naselja koja su, u smislu svoje strukture urbanih artefakata, predmetom stalnih rasprava. Stoga postoji poseban vid problematike stanovanja koji je usko povezan s problemom grada, njegovim načinom života, njegovim fizičkim oblikom i izgledom - tj. njegovom strukturu. Taj specifični vid nema nikakave veze ni s jednim oblikom tehničkih usluga, jer one nisu urbani artefakti.

Studija individualnog stanovanja nudi jedan od najboljih načina proučavanja grada i obratno. Možda ništa tako dobro ne pokazuje strukturalnu razliku između mediteranskog grada kakav je Taranto i sjevernog grada kakav je Zurich kao različiti vidovi njihovog stanovanja; mislim osobito na morfološke i strukturalne vidove. Takva se analiza može primjeniti i na alpska sela i na sve one agregacije u kojima je rezidencijalni artefakt sam po sebi dominantan, ako ne i jedinstven. Svaki od tih primjera oslikava tvrdnju Viollet-le-Duca da se kuća - njen red i organizacija - modificira samo tijekom dugog vremena.

Moramo zapamtiti da među tipološka pitanja stanovanja spadaju mnogi elementi koji se ne tiču samo prostornih vidova problema. No u ovom trenutku ne želim o njima raspravljati: dovoljno je prepoznati njihovo postojanje. Stoga je jasno da se velik broj zanimljivih podataka može dobiti vezanjem prethodnih rasprava sa sociološkim ili, još bolje, političkim gledištima koja se bave

značenjem stanovanja kao trenutka u životu grada. Mnoge bi korisne podatke mogli dobiti iz studije odnosa tih podataka i specifičnih arhitektonskih rješenja.

Sad će pokušati istražiti odnos između individualnog stanovanja i arhitekata služeći se primjerom Berlina, za koji, kao i za mnoge druge gradove, postoji mnoštvo dokumentacije ne samo u svezi stanovanja nego i u svezi modernih četvrti. S obzirom na to da je stanovanje jedan od najvažnijih predmeta u tematici moderne arhitekture u Njemačkoj i na razini teorije i na razini prakse, bit će korisno vidjeti odnose koji stvarno postoje između teoretskih formulacija i onog što je ostvareno. Mnogi su arhitekti tijekom međuratnog razdoblja značajno pridonijeli rješavanju tog problema u Njemačkoj; među njima su i Werner Hegemann, Walter Gropius, Alexander Klein i Henry van de Velde.

Tipološki problem stanovanja u Berlinu

S obzirom na to da se stanovanje, kao i mnogi drugi urbani problemi, tiču gradova, a gradovi su nešto što možemo opisati, korisno se dotaknuti tog problema u kontekstu određenog grada. Govoreći o problemu stanovanja u određenom gradu, pokušat ćemo u što većoj mjeri izbjegći uopćene tvrdnje. Jasno je da će svi gradovi uvijek imati nešto zajedničko u svezi s tim problemom, a ispitivanjem koliko jedan artefakt ima zajedničkog s drugima približit ćemo se razradi opće teorije.

Problem tipologije stanovanja u Berlinu izuzetno je zanimljiv, osobito u odnosu na druge gradove, te će pokušati navesti uzorke koji će nam omogućiti prepoznavanje određene jednoličnosti ili stalnosti glede tog problema u Berlinu, te na kraju pokazati

kapacitet nekolicine tipičnih rezidencijalnih modela, starih i sadašnjih, uz pomoć kojih ćemo baciti svjetlo na niz pitanja koja se tiču stanovanja a odnose se na urbanističke uvjete i teoriju urbanističkog razvoja. Izrazito zanimanje za problem stanovanja u Berlinu postalo je očito nakon pregledavanja gradskog plana.¹³ Godine 1936. geograf Louis Herbert razlikovao je četiri glavna tipa struktura u Berlinu; te su se razlike odnosile na četiri zone određene njihovom udaljenošću od povijesnog središta:

1. zona jednoličnih i trajnih struktura, kao što su zgrade tipa "veliki grad", koje imaju barem četiri kata;
2. zona raznolikih urbanističkih struktura, koje se mogu podijeliti u dvije klase: u središtu grada- nove zgrade pomiješane s vrlo stariim i niskim zgradama s ne više od tri kata i duž rubova središta- stalno ispreplitanje visokog i niskog stanovanja, otvorenih prostora, polja i parcelirane zemlje;
3. velika područja za industriju;
4. rezidencijalna područja otvorena na vanjskim rubovima grada, koja se sastoje od vila i obiteljskog stanovanja uglavnom izgrađenih nakon 1918.god.

Između četvrte zone i predgrađa postojalo je trajno miješanje industrijskih i rezidencijalnih zona, te sela u pretvorbi. Te su se vanjske zone uvelike razlikovale jedne od drugih, a kretale su se od radničkih i industrijskih četvrti Henningsdorf i Pankow do četvrti viših klasa, Grünewalda. Na temelju te već postojeće organizacije Berlina Reinhard Baumeister je 1870.god. formulirao koncept zoniranja koji je kasnije inkorporiran u pruski gradski kod.

Morfologija rezidencijalnih kompleksa u širem Berlinu je prilično varirala; različite komplekse neizravno povezane jedne s drugima

Ruralna zajednica Appenzell-am-Rhein,
Švicarska, 1814. Crtež J. Jakob Mock von
Herisau.

karakterizirali su precizni građevni tipovi: višekatne kuće, špekulativna gradnja i kuće za jednu obitelj. Ta tipološka raznolikost predstavlja vrlo moderan tip urbanističke strukture koja je kasnije nastala u drugim europskim gradovima, iako nikad nije postigla takvu konačnu artikulaciju kao u Berlinu. Promatrana s pozicije dvojnosti, urbane i tipološke strukture, ta je tipološka raznolikost jedna od glavnih karakteristika njemačke metropole. *Siedlungen* su proizvod tih uvjeta i u tom ih kontekstu treba i ocjenjivati.

Struktura rezidencijalnih kompleksa može se klasificirati prema sljedećim temeljnim tipovima:

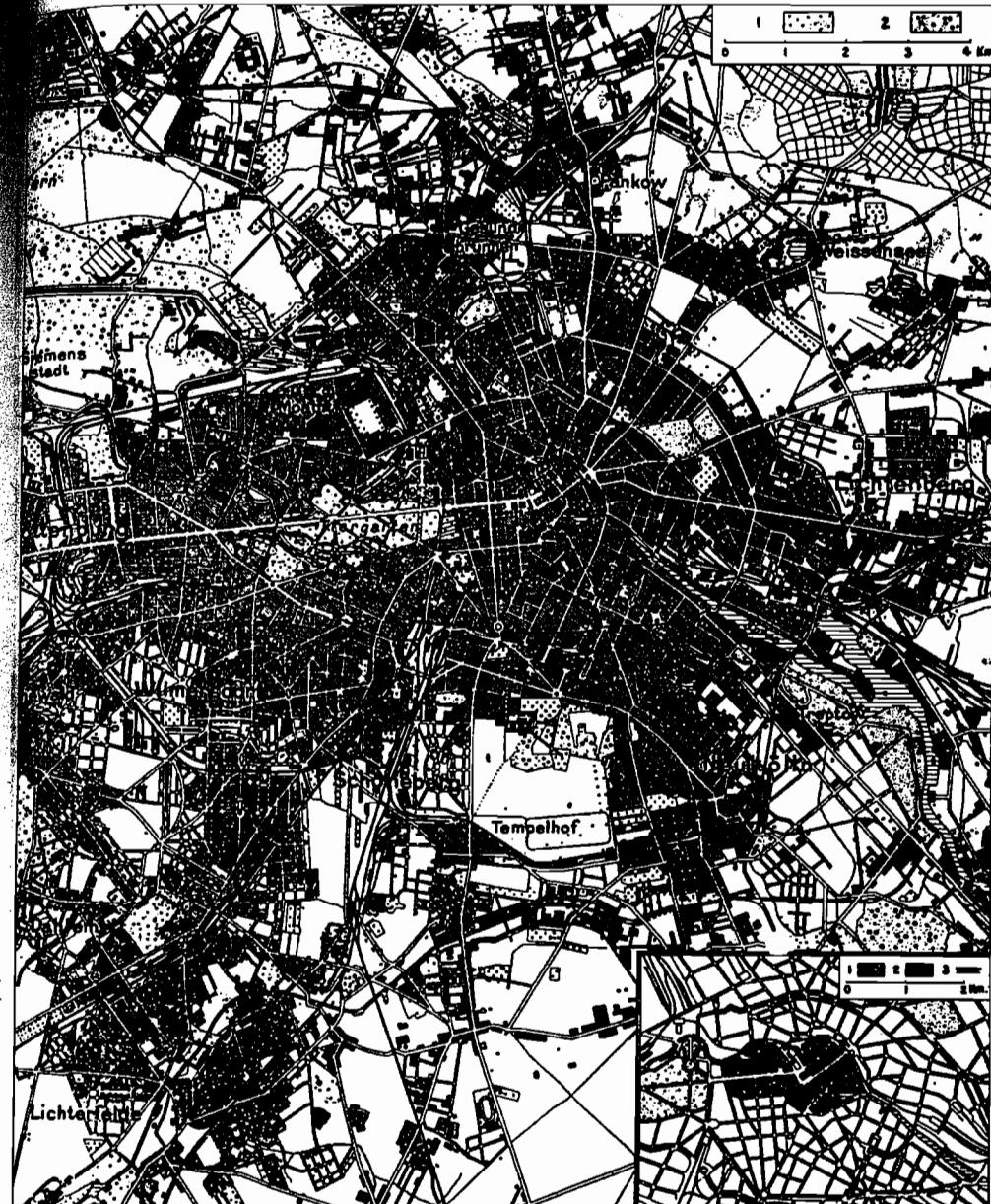
1. rezidencijalni blokovi

2. dvojne kuće

3. samostojeće kuće,

Zbog povjesno-kulturnih i geografskih razloga ti se tipovi u Berlinu javljaju češće nego u bilo kojem drugom europskom gradu.. Gotička zgrada, sačuvana tijekom vremena u drugim njemačkim gradovima gdje je tvorila primarnu sliku sve do razaranja u zadnjem ratu, u Berlinu je gotovo posve nestala krajem 19. stoljeća.

Blok strukture, izvedene iz policijskih pravilnika iz 1851.god., čine jednu od najcjelovitijih oblika iskorištavanja urbanističkog zemljишta; obično su se oblikovale oko niza dvorišta okrenutih prema unutrašnjim pročeljima blokova. Građevine tog tipa bile su karakteristične i za gradove poput Hamburga i Beča. Učestalost tog tipa gradnje kuća u Berlinu, poznatog kao *Mietkasernen* ili "najamne vojarne", dovela je do njegove karakterizacije kao "grada vojarni".

Plan Berlina. 1) Vrtovi i parkovi. 2) Šume.

Umetnuti plan, dolje desno, pokazuje faze urbanističkog razvoja:
1) Staro središte. 2) Dorotheenstadt. 3) Zidine iz 18. stoljeća.

Građenje kuća sa dvorištima tipično je rješenje u središnjoj Europi i kao takvo prihvatili su ga mnogi moderni arhitekti, kako u Beču tako i u Berlinu. Dvorišta su pretvorena u velike vrtove, koji su uključivali vrtice i kioske prodavača. Neki od najboljih primjera građenja iz razdoblja racionalizma u Njemačkoj povezani su s tim oblikom.

Siedlungen racionalista karakteriziraju *odvojene strukture*; one predstavljaju posebno polemičku i znanstvenu poziciju; njihov načrt, koji traži potpuno slobodnu podjelu zemlje ovisi više o solarnoj orientaciji nego o općem obliku četvrti. Struktura tih odvojenih zgrada potpuno je odvojena od ulice i upravo zbog toga posve mijenja tip urbanističkog razvoja 19. stoljeća. U tim su primjerima javne zelene površine osobito značajne.

Studija ćelije, individualne stambene jedinice, temelj je *Siedlunga*. Svi arhitekti koji su radili na oblikovanju tih rezidencijalnih četvrti i sudjelovali u formuliranju ekonomičnih graditeljskih tipova željeli su naći egzaktan oblik *Existenzminimuma*, optimalnu dimensijsku jedinicu s gledišta organizacije i ekonomije. To je jedan od najvažnijih vidova rada racionalista u svezi problema građenja kuća.

Možemo samo navesti da formulacija *Existenzminimum* prepostavlja statični odnos između određenog stila života – hipotetičkog, premda statistički provjerljivog - i određenog tipa smještaja, što je rezultiralo brzim zastarijevanjem *Siedlunga*. Pokazalo se da je to bila prostorna koncepcija koja je bila previše posebna, previše vezana uz specifična rješenja da bi funkcionirala kao opći element prikladan za širu primjenu u izgradnji kuća. *Existenzminimum* je samo jedan vid puno složenijeg problema s mnogo nepoznanica.

Tradicija *obiteljske kuće* vrlo je jaka u berlinskoj rezidencijalnoj

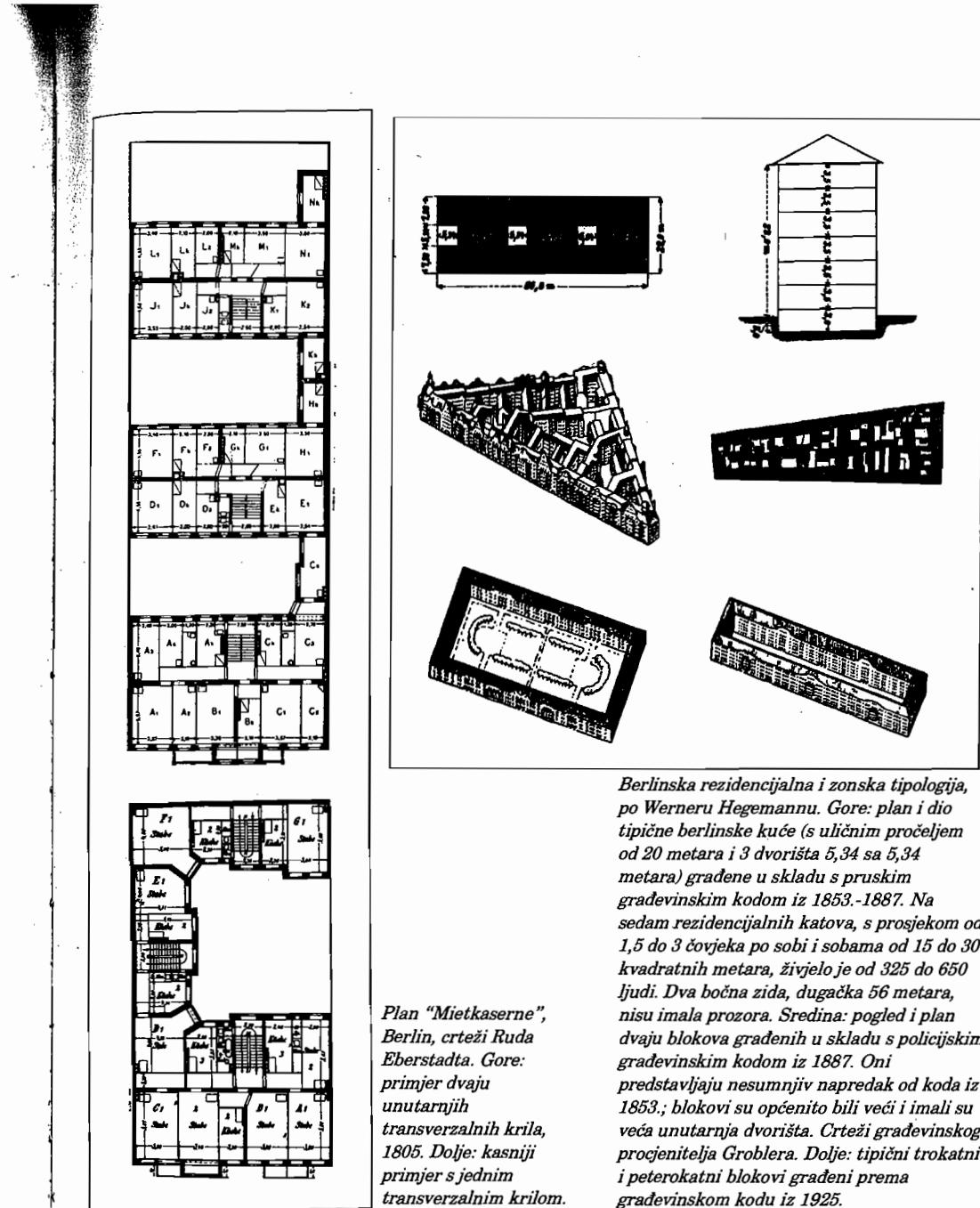
tipologiji. Premda je to jedan od najzanimljivijih vidova racionalističke rezidencijalne tipologije, spomenut će ga samo kratko, jer zahtijeva tip studije koja je usporedna ali izvan granica našeg sadašnjeg zadatka. U tom kontekstu, Schinkelovi projekti dvorca Babelsberg za Wilhelma I. i dvorca *Römische Bäder* u Charlottenhofu dobivaju osobitu važnost. Plan dvorca Babelsberga predstavlja urednu strukturu, gotovo strogu u organizaciji svojih soba, dok je njegov vanjski oblik pokušaj vezanja na okolni kontekst, osobito krajolik. U tom projektu možemo vidjeti kako je koncept vile posuđen i korišten kao tipološki model prikladan za Berlin. U tom smislu, Schinkelovo djelo, služeći kao prijelaz iz neoklasičnih modela prema romantičnim, uglavnom putem engleske ladanjske kuće, nudi temelj tipu građanske vile ranog 20. stoljeća.

Širenjem vile kao urbanističkog elementa u 19. stoljeću i nestajanjem gotičkih kuća i kuća 17. stoljeća, zamjenjivanjem ministarstava u središtu i *Mietkasernen* na rubnim zonama, urbanistička morfologija Berlina temeljito je izmijenjena. Mijenjanje izgleda Unter den Linden tijekom stoljeća tipičan je slučaj. Ulica 17. stoljeća je istinsko "šetalište" pod lipama: premda različitih visina, zidovi kuća imaju potpuno arhitektonsko jedinstvo. To su građanske kuće, karakteristične za srednju Europu, građene na uskim i dubokim parcelama koje otkrivaju formalne elemente gotičkih zgrada. Kuće tog tipa karakteristične su za Beč, Prag, Zurich i mnoge druge gradove; njihovo porijeklo, često trgovačko, povezano je s najranijim oblikom modernog grada. S transformacijom gradova u drugoj polovici 19. stoljeća te su kuće prilično brzo nestale, bilo zbog građevinske obnove ili zbog preinaka u korištenju područja. Nestanak tih kuća doveo je do temeljitog preoblikovanja urbanističkog krajolika, često do strogog monumentalizma, kao što je slučaj s Unter den Linden. Stariji oblik kuće bio je zamijenjen najamnim kućama i vilama.

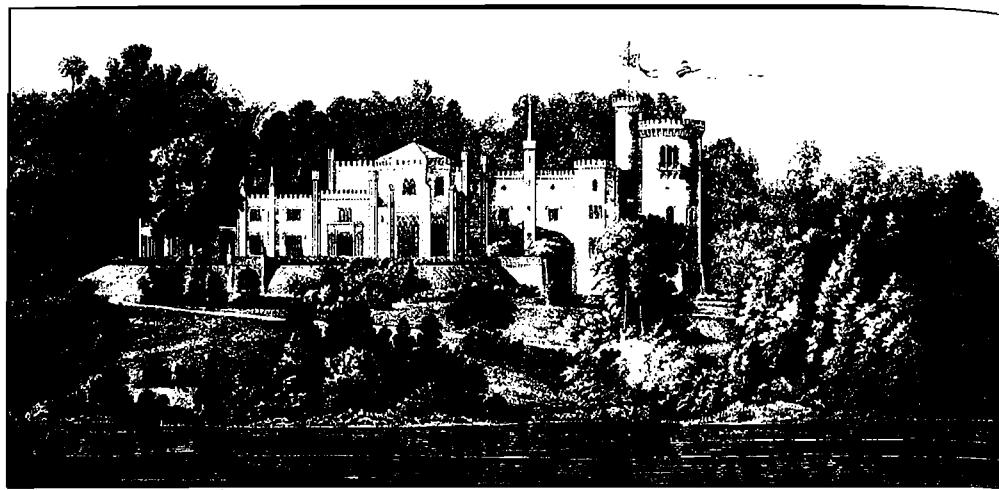
Za Schumachera je razdvajanje zona vila i najamnih zgrada u drugoj polovici 19. stoljeća predstavljalo krizu urbanističkog jedinstva srednjoeuropskog grada. Lokacija vile osiguravala je bliskiji odnos s prirodom a jačala reprezentativnost i društveno razdvajanje. Ona je odbila biti, ili nije mogla biti, dijelom trajne urbane slike. Najamno stanovanje je, s druge strane, postavši spekulativno, degradirano i nikad nije vratilo vrijednost građanske arhitekture.

No čak i ako je Schumacherova vizija bila točna, mora se priznati da je vila odigrala veliku ulogu u tipološkim transformacijama koje su dovele do moderne kuće. Berlinske najamne zgrade nisu imale mnogo veze s obiteljskim engleskim kućama, koje su definirane posebnim urbanističkim tipom i rezidencijalnim tipom u stalnom razvoju. Vila je početno bila smanjeni palazzo (kao što je slučaj sa Schinkelovim dvorcem Babelsberg), te postaje sve razrađenija u svojoj unutarnjoj organizaciji, racionalizaciji i raspodjeli cirkulacije. Rad Hermanna Muthesiusa važan je za Berlin; usredotočenjem na funkciju i slobodu unutarnjih prostora, on je principe engleske ladanjske kuće razvio na racionalan način, primjeniv u kontekstu drugih zgrada.

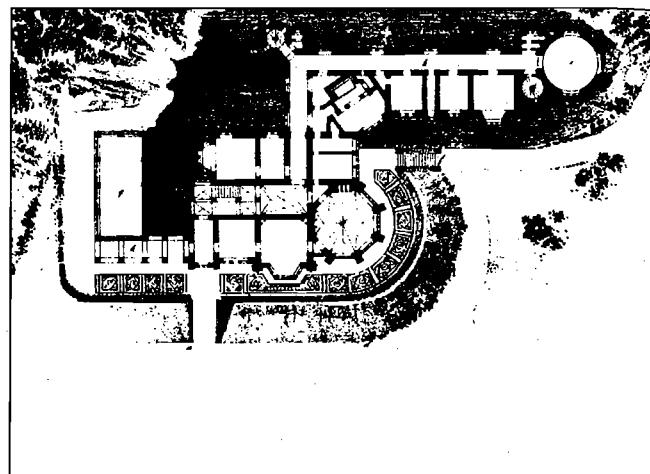
Značajno je da te tipološke inovacije nisu dovele i do osjetljivih arhitektonskih modifikacija, i da je veća unutarnja sloboda - u skladu s građanskim životom - bila popraćena samo monumentalnijim izgledom zgrade i okoštavanjem schinkelovskih modela, dok je razlika između rezidencijalne arhitekture i javnih zgrada postala uočljivom. U tom su smislu vrlo ilustrativne zgrade Muthesiusa, jednog od najtipičnijih graditelja urbanog Berlina oko 1900.godine. Njegova zaokupljenost modernom kućom, kao što je i istaknuo u svojim teoretskim djelima, ticala se njene tipološke strukture neovisno o oblikovnim vidovima. U oblikovanju je prihvatio vrstu njemačkog neoklasicizma uz dodatak tipičnih elemenata mjesne tradicije. To je bilo u izravnoj suprotnosti sa Schinkelovim modelima,

Berlinska rezidencijalna i zonska tipologija, po Werneru Hegemannu. Gore: plan i dio tipične berlinske kuće (s uličnim pročeljem od 20 metara i 3 dvorišta 5,34 sa 5,34 metara) gradene u skladu s pruskim gradevinskim kodom iz 1853.-1887. Na sedam rezidencijalnih katova, s prosjekom od 1,5 do 3 čovjeka po sobi i sobama od 15 do 30 kvadratnih metara, živjelo je od 325 do 650 ljudi. Dva bočna zida, dugačka 56 metara, nisu imala prozora. Sredina: pogled i plan dvaju blokova građenih u skladu s policijskim gradevinskim kodom iz 1887. Oni predstavljaju nesumnjiv napredak od koda iz 1853.; blokovi su općenito bili veći i imali su veća unutarnja dvorišta. Crteži gradevinskog projektila Groblera. Dolje: tipični trokatni i peterokatni blokovi građeni prema gradevinskom kodu iz 1925.

Prikaz ladanjskog dobra za princa Wilhelma u Babelsbergu, blizu Potsdama, Njemačka, Karl Friedrich Schinkel. Projekt potječe iz 1834.; gradenje započelo 1835. god.

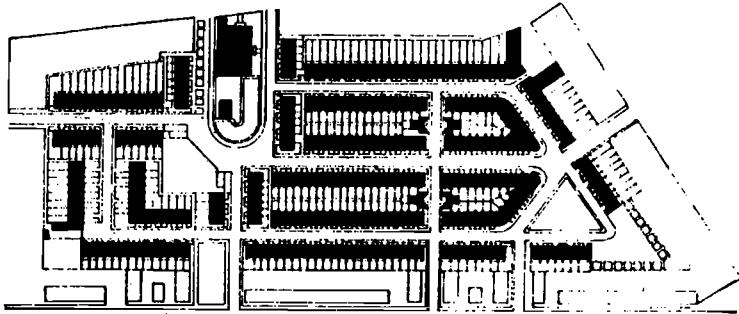
Plan ladanjskog dobra za princa Wilhelma u Babelsbergu, Karl Friedrich Schinkel, 1834.

u kojima je kuća ovisila manje o reprezentativnim elementima, a klasične tipološke sheme nisu bile u sukobu s arhitekturom.

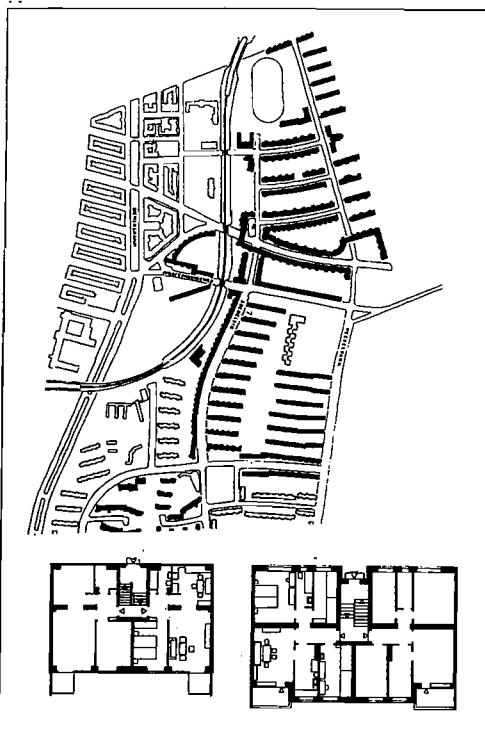
Ali uvođenje reprezentativnih elemenata u rezidencijalnu arhitekturu u kasnom 19. stoljeću tipično je za svu arhitekturu tog razdoblja; ono možda odgovara promijenjenim društvenim uvjetima i želji da kuća dobije amblematsko značenje. Zasigurno odgovara krizi urbanog jedinstva o kojem govori Schumacher, a time i potrebi za razlikovanjem unutar strukture u kojoj žive sve različitije i suprostavljenje društvene klase. Vile koje su u Berlinu sagradili najpoznatiji arhitekti moderne - Gropius, Erich Mendelsohn, Hugo Häring i dr. - razvili su te tipološke modele na prilično ortodoksan način; zapravo se nije primijetio prekid s njihovim prijašnjim eklektičkim modelima stanovanja čak i kad je izgled tih vila bio temeljito izmijenjen. Sociolozi će morati utvrditi način na koji je taj reprezentativni ili amblematski element promijenjen, ali očito je riječ o različitim vidovima istog fenomena. Te moderne kuće dovode premise eklektičke vile do njenih krajnjih mogućnosti; s tog se gledišta može razumjeti zašto se na arhitekte kao što su Muthesius i Van de Velde gleda kao na učitelje - upravo stoga što su utvrdili opći model čak i samim prenošenjem engleskih i flamanskih iskustava.

Sve te teme obiteljske kuće predstavljene su u *Siedlungu*, koji se vrlinom svog kompozitnog karaktera činio najprikladnijim za njihovo prihvaćanje i davanje nove definicije nekim tendencijama. Da ne bismo predugo razglabali o problemu stanovanja kako su ga tumačili arhitekti racionalizma, želio bih pokazati neke primjere ostvarene u Berlinu tijekom 1920-ih. Oni su prototipski, premda se jednako poznati primjeri mogu naći i u Frankfurtu i Stuttgartu.

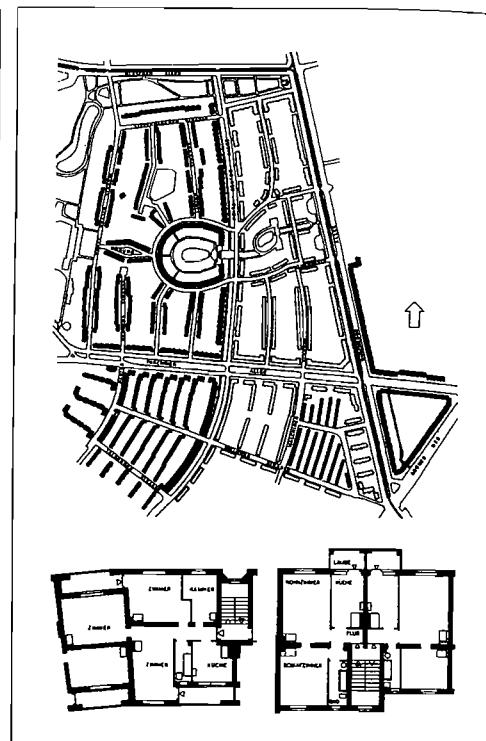
Jasna racionalistička urbanistička teorija sažeta je, barem što se tiče rezidencijalnog vida problema, u *Siedlungu*, koji je vjerojatno

Lokacijski plan Kiephoek četvrti, Rotterdam, J.J.P. Oud, 1925.

Gross-Siedlung Siemensstadt, Berlin, 1929-1931. Gore: Regulacijski plan. Dolje: Tipični tlocrt apartmana Otta Bartninga za br. 4, Goebelstrasse, lijevo, i Waltera Gropiusa za br. 6, Jungfernheideweg, desno.

Gross-Siedlung Britz, Berlin, 1925-1931. Gore: Regulacijski plan. Dolje: Tipični tlocrt apartmana za valovite i četrvaste zgrade na Fritz Reuter Allee, oboje Bruno Taut.

prije sociološki nego prostorni model. Jasno je da kad govoreći o racionalističkom urbanizmu mislimo na urbanizam rezidencijalnih četvrti. To gledište, međutim, osobito u pogledu svojih metodoloških implikacija, odmah otkriva svoju nedostatnost. Vidjeti urbanizam racionalizma samo kao urbanizam rezidencijalnih četvrti znači ograničiti magnitudu tog iskustva na njemački urbanizam 1920-ih. Zapravo je toliko različitih rješenja da definicija ne vrijedi čak niti za povijest njemačkog urbanizma. Štoviše, termin *rezidencijalna četvrt*, koji je kao prijevod njemačkog *Siedlung* koliko neprecizan toliko i koristan, znači toliko različitih stvari da ga je bolje ne rabiti dok ga prvo podrobno ne proučimo.¹⁴

Stoga je neophodno proučiti stvarne uvjete i artefakte. Imajući na pameti morfologiju Berlina s njegovim bogatstvom i osobitostima njegovog urbanističkog krajolika, važnošću njegovih vila, itd. može se zaključiti da *Siedlung* ima svoju posebnu koherentnost. Velika sličnost između takvih *Siedlungena* kakvi su Tempelhofer Felde i Britz ili bilo kojih gdje je transformacija engleskog modela očita, čini još očitijim odnos koji smo uspostavili prema urbanoj lokaciji. Dok su primjeri kao Friedrich Ebert usko povezani s racionalističkim teoretskim formulacijama, u svim se ovim slučajevima teško vratiti od stvarne slike do ideologije *Siedlunga*.

Stoga, dok smo do sada razmatrali *Siedlung* kao takav, bez uspostavljanja odnosa, zapravo zanemarujući kontekst u kojem je nastao, analiza urbanizma *Siedlunga*, koja u biti znači problematiku stanovanja u Berlinu tijekom 1920-ih, može se započeti samo u donosu na plan šireg Berlina iz 1920. godine. Na čemu se taj plan temeljio? Bliže nekim novim modelima nego što to možemo zamisliti. U cjelini je izbor stanovanja bio manje ili više neovisan o lokaciji; očitovoao se kao trenutak u urbanom sustavu koji ovisi o razvoju transportnih sustava koji su zapravo puls grada. Zoniranjem je taj plan podržavao samoooblikovanje središta kao upravne i

administrativne četvrti, dok su središta slobodnih aktivnosti, sportski sadržaji i sl. bila pomaknuta prema rubnim područjima.

Taj je model i danas referentna točka, osobito tamo gdje je rezidencijalna četvrt manje - više određena zona. Tako u planu šireg Berlina nalazimo sljedeće:

1. *Siedlungen* nisu bili planirani kao autonomne četvrti unutar grada sastavljenog od različitih sektora - formulacija tog tipa bila bi puno revolucionarnija od stvarnosti;

2. njemački racionalisti zapravo su prepoznali problem velikog grada i njegovog velegradskog izgleda - sjetimo se samo različitih projekata za Friedrichstrasse, osobito onih Mies van der Roheia i Brune Tauta;

3. rješenje problema stanovanja u Berlinu nije se u potpunosti razlikovalo od temeljnih modela stanovanja do tog vremena, nego je predstavljalo sintezu i novog i starog, što je zasigurno značajna činjenica.

Vrtni grad i zračeci grad (Ville radieuse)

Kad govorim o temeljnim modelima mislim na engleski vrtni grad i Le Corbusierov zračeci grad. Steen Eiler Rasmussen uveo je tu razliku rekavši da "vrtni grad i zračeci grad predstavljaju dva velika suvremena stila moderne arhitekture."¹⁵ Premda se ta tvrdnja odnosi na svu modernu arhitekturu, ovdje ćemo se njom služiti u odnosu na dvije specifične formulacije problema stanovanja. Zanimljivo je da je Rasmussen u ovoj tvrdnji pokazao da je pitanje tipologije jasnije i izričitije od pitanja ideologije, premda se prvo ponekad smatra manje podložnim promjenama. Njegova tvrdnja ne samo da ima historiografsko značenje nego se tiče i vrijednosti

stanovanja unutar urbanističke strukture - što je još uvijek opći problem. Modeli vrtnog grada i zračecog grada čine se najeksplicitnijima u tom pogledu, a ujedno su i najjasniji u smislu izgleda grada.

Imajući to na umu, možemo reći da je berlinski *Siedlungen* općenito - a to vrijedi i za druge suvremene primjere poput onih u Frankfurtu - predstavljao pokušaj postavljanja problema stanovanja unutar većeg urbanističkog sustava, koji je i sam bio proizvod odnosa postojećeg grada i idealne vizije novog grada. Ta se idealna vizija temeljila na zapamćenim modelima: tj. *Siedlung* koji možemo prepoznati i opisati u berlinskim primjerima nije predstavljao izvorni model što, međutim, ne niječ je činjenicu da je imao svoje osobito značenje među modelima stanovanja. Stoga, u urbanističkoj situaciji kakva je bila u Berlinu i drugim europskim gradovima *Siedlung* predstavlja pokušaj manje više svjesnog posredovanja između dviju različitih prostornih koncepcija grada. Ne možemo cijeniti *Siedlung* kao autonomni element grada, a da ne uzmemo u obzir i odnose između njega i grada.

Glede vrtnog grada i zračecog grada neophodno je istražiti odnos između dvaju temeljnih modela stanovanja i nekih političkih i društvenih teorija. Jedno djelo te vrste je esej Carla Doglija o vrtnom gradu.¹⁶ Ne pokušavajući sažeti Doglijev esej - jedno od najljepših pisanih djela o urbanizmu u Italiji - želio bih citirati dijelove uvodnih poglavljja, u kojima u osnovnim crtama iznosi svoj precizni predmet, kao i teškoće i složenosti problema:

U slučaju koji proučavamo situacija je osobito složena uslijed konformističkog i prilično reakcionarnog sloja pozitivističkih mišljenja, zbog nejasnosti koja podriva ne samo formalni vid problema nego seže i do njegovog najskrivenijeg korijenja. Kad je Osborn, da spomenem samo najpoznatijeg howardskog aktivista,

predložio vrtni grad svojim pionirskim primjerima istinski moderne i humane rekonstrukcije središta stanovanja (a time i društva), i prezirno osudio siromašne četvrti Beča i Stockholma, suprotstavljao im je veće vrijednosti, i estetske i društvene, koje su te četvrti povijesno imale...ali kad su rješenja poput Letchwortha i Welwyna napuštena uz marksističke formule ne samo zbog svog *oblika* (i praktično nepromjenjivog sadržaja koji je iz njih nastao) nego i zbog tipa strukturalnog prijedloga koji su podrazumijevali (grad i selo, decentralizacija itd.), onda se samo može reći da su unatoč svemu, ta rješenja bila živilja, ispunjenija životom i budućnošću nego mnoga druga koja su nam otada ponuđena.”¹⁷

S obzirom na to da bi nas taj problem predaleko odveo, samo u prolazu navodim kako je studija odnosa stanovanja i obitelji, sa svim svojim kulturnim i političkim implikacijama, pronašla zanimljivu primjenu u tzv. ideologiji zajednice. Tu se dobro vidi odnos između mjesne zajednice i oblika demokracije, između prostorne dimenzije kao trenutka u društvenom životu zajednice i njenog političkog života. Problem stanovanja se u takvom tipu odnosa pojavljuje kao središnja tema.

S druge strane, tamo gdje se čini da je od primarne važnosti grad kao cjelina, gdje su gustoća i veličina dominantni, problem stanovanja kao da je manje važan ili je barem manje u žarištu u odnosu na druge funkcije urbanog života. Npr., velikim je djelima poljepšavanja i povećanja poduzetima u gradu 19.stoljeća, premda su često nastajala iz naveliko rasprostranjenih spekulacija, moglo uživati svo stanovništvo, što je bio pozitivan element njihovog načina života. Malo definicija uviđa taj “urbani učinak” tako jasno kao Hellpach koji je, u suprotnosti sa svojim vremenom, potvrđio vrijednost života u velegradu: “Za generaciju oblikovanu velikim gradovima, to ne znači samo egzistencijalni prostor, mjesto za život, trgovinu; to može također postati i biološki i sociološki ono što

Berlin, prikaz neizgrađenih područja unutar granica grada i okolne zone, 1929., prema Werneru Hegemannu.
Crno - neizgrađeno područje; okomite crte - polja; vodoravne crte - poljoprivredni teritorij drugih zajednica; istočkana crta - teritorijalne granice Berlina.

*Opći plan vrtlog predgrada
Hampsteada, London, Raymond
Unwin i Barry Parker, 1906.
Središnja zona, u suradnji s
Edwinom Lutyensom.*

najdublje predstavlja mjesto odvijanja nečijeg života: rodna zemlja.”¹⁸

Možemo usporediti te teorije i rezidencijalne četvrti sagrađene u posljednjih šezdeset godina. Ponekad su tranzicije, kao u slučaju njemačkih *Siedlunga* i talijanskih i engleskih primjera, bile posve jasne. Sjetimo se mnogih talijanskih rezidencijalnih četvrti u kojima su neurbane zajednice, odvojene, gotovo nedotaknute gradom, okrenute sebi i svojim susjedima bile uvijek iznova predmetom rasprava, da bi ih istisnule zajednice sklonije izrazito plastičnom arhitektonskom izgledu težeći snažnoj promjeni urbane slike. Mogli bismo također navesti sheme niske gustoće prvih novih gradova, kasnije odbačene; i na kraju, eksperimente s novim vrstama rezidencijalnih kompleksa, npr. one koje su predlagali Alison i Peter Smithson, te Denys Lasdun, a primjer su blokovi Sheffielda.

Temu rezidencijalnih tipoloških modela engleski su arhitekti ponovo otkrili kad su shvatili da uklanjanje predgrađa povlači slom zajednica koje su tradicionalno živjele u područjima visoke gustoće i koje su mogle automatski, bez značajnijih promjena, pustiti novo korijenje u područjima predgrađa niske gustoće na koja su premještene. Smithsoni su iznova otkrili koncept ulice i u projektu Golden Lane predložili vodoravne prolaze na tri razine, koji bi pješacima omogućavali pristup do svakog pojedinog stana.

Formulacije tog tipa izražene su jasno u rezidencijalnom kompleksu Sheffielda, gdje su divovske ploče smještene na uzdignute položaje iznad grada, time obvezujući svaki budući razvoj da se na njih oslanja. Sama geneza tog djela svjedok je odnosa sa socijalnom teorijom, npr. upotrebi ponovnog pronalaženja ulice kao pozornice zajednice: “Ulica je četvrtasta pozornica na kojoj se odvijaju susreti, tračevi, igre, tuče, ljubomore, udvaranje i prizori ponosa.”¹⁹ Istovremeno, veliki blokovi Sheffielda prizivaju na nov način veliku corbusierovsku sliku *Unité d'Habitation* u Marseilleu.

Primarni elementi

Koncept područja proučavanja i područja stanovanja, predložen na prethodnim stranicama sam je po sebi nedovoljan da bi karakterizirao oblikovanje i razvoj grada; konceptu područja mora se dodati cjelokupnost specifičnih urbanih elemenata koji funkcioniraju kao jezgre okupljanja. Te smo urbane elemente, koji su dominantne prirode, nazvali primarnim elementima jer na trajan način sudjeluju u razvoju grada tijekom vremena, često se poistovjećujući s glavnim artefaktima koji tvore grad. Jedinstvo tih primarnih elemenata i područja, u smislu lokacije i izgradnje, trajnost plana i trajnost izgradnje, prirodni i izgrađeni artefakti čini cjelinu koja je fizička struktura grada.

Ni u kojem slučaju nije lako definirati primarne elemente. Proučavajući grad, nalazimo da urbanistička cjelina teži dijeljenju u skladu s tri glavne funkcije: stanovanje, stalne djelatnosti i cirkulacija. "Stalne djelatnosti" uključuju robne kuće, javne i trgovačke zgrade, sveučilišta, bolnice i škole. Osim toga, urbanistička literatura govori i o urbanoj opremi, urbanim standardima, uslugama i infrastrukturama. Neki od tih pojmova su određeni ili odredivi, neki baš i nisu, ali većinom ih svaki autor radi potrebne jasnoće koristi u određenom kontekstu. Da bismo pojednostavili stvari smatrati ćemo da primarni elementi obuhvaćaju stalne djelatnosti; reći ćemo da se kuća i rezidencijalno područje odnose kao ustaljene djelatnosti i primarni elementi.

Koristim pojam ustaljene djelatnosti, jer je on opće prihvaćen. No čak i ako govoreći o ustaljenim djelatnostima i primarnim elementima djelimično mislimo na iste stvari, ta dva pojma pretpostavljaju potpuno različite načine konceptualizacije urbane strukture. Zajedničko im je da se oba odnose na javni, kolektivni karakter urbanističkih elemenata, na karakterističnu činjenicu

javnih stvari; to jest njih je stvorio kolektiv za kolektiv, i urbane su prirode. Kolikogod sažimali urbanu stvarnost, uvijek dolazimo do zajedničkog vida; čini se da je on početak i kraj grada.

S druge strane, odnos između primarnih elemenata i rezidencijalnog područja odgovara, u arhitektonskom smislu, operativnoj razlici koju sociolozi čine između javnog i privatnog kao karakterističnih elemenata u oblikovanju grada. Definicija koju je dao Hans Paul Bahrdt u svojem tekstu *Die moderne Grossstadt* najbolje prikazuje značenje primarnih elemenata: "Naša teza glasi; grad je sustav u kojem sav život, uključujući i svakodnevni, teži polarizaciji, otvaranju u smislu socijalnog okupljanja koje je ili javno ili privatno. Javno i privatno razvijaju se u bliskom odnosu ne gubeći svoju polarizaciju, dok dijelovi života koji se ne mogu okarakterizirati ni kao "javni" ni kao "privatni" gube svoje značenje. Što je jače izražena polarizacija i što je bliža izmjena između javnog i privatnog, to je "urbaniji" život urbanog okupljanja sa sociološkog gledišta. U suprotnom slučaju, okupljanje će u manjoj mjeri razviti karakter grada."²⁰

Kad razmatramo prostorni vid primarnih elemenata i njihovu ulogu neovisno o njihovoj funkciji, shvaćamo kako je njihovo prepoznavanje usko povezano s njihovim prisustvom u gradu.

Oni vrijede "sami po sebi", ali im vrijednost ovisi i o položaju u gradu. U tom smislu povjesna zgrada može se shvatiti kao primarni urbani artefakt; može se odvojiti od svoje izvorne funkcije, ili tijekom vremena preuzeti funkcije različite od onih kojima je bila namijenjena, ali njena kvaliteta kao urbanog artefakta, kao oblikovatelja grada ostaje stalna. U tom su smislu monumenti uvijek primarni elementi.

No primarni elementi nisu samo monumenti, kao što nisu ni samo

ustaljene djelatnosti; u općem smislu to su *oni elementi koji mogu ubrzavati proces urbanizacije* u gradu, a karakteriziraju i procese prostorne transformacije na području većem od grada. Često djeluju kao katalizatori. Isprva se njihovo prisustvo može prepoznati samo kroz njihovu funkciju (i u tom se smislu podudaraju sa stalnim djelatnostima), ali ubrzo dobivaju značajniju vrijednost. Često nisu čak ni fizički, izgrađeni, mjerljivi artefakti; npr. ponekad važnost samog događaja "ustupa mjesto" prostornim transformacijama lokacije. Ovim će se problemom baviti kasnije u svezi s temom *locusa*.

Tako primarni elementi igraju učinkovitu ulogu u dinamici grada, a kao rezultat njih samih i njihova poretka, urbani artefakt dobiva svoju vlastitu kvalitetu, koja je uglavnom funkcija njegova položaja, njegova razvoja preciznih aktivnosti i njegove individualnosti. Arhitektura je krajnji trenutak u tom procesu i rezultat koji proizlazi iz te kompleksne strukture.

Na taj su način urbani artefakt i njegova arhitektura jedno te isto, zajedno stvarajući umjetničko djelo. "Govoriti o lijepom gradu znači govoriti o dobroj arhitekturi"²¹ stoga ona čini stvarnom estetsku namjeru urbanih artefakata. Ali analiza stvarnog u ovom kontekstu može se izvesti samo proučavanjem određenih artefakata. Da bi se urbani artefakti koji se mogu provjeriti u povjesnom kontekstu mogli razumjeti, bit će poučno pogledati dva primjera iz urbane povijesti.

Dinamika urbanih elemenata

Romanski ili galoromanski gradovi zapada razvili su se u skladu s trajnom dinamikom koja postoji u urbanim elementima. Ta je dinamika i danas prisutna u njihovom obliku. Kad su na kraju Pax

Romana gradovi označili svoje granice podizanjem zidina, zatvorili su površine manje od površina rimskih gradova. Monumenti i čak prilično nastanjena područja izvan tih zidina bila su napuštena; grad je zatvorio samo svoju jezgru. U Nîmesu su Vizigoti amfiteatar preoblikovali u tvrđavu koja je postala mali grad od dvije tisuće stanovnika; četvora vrata odgovarala su četirima glavnim smjerovima kojima se dolazilo u grad, a unutra su bile dvije crkve. Kasnije se grad ponovo počeo razvijati oko tog monumenta. Slična pojava dogodila se i u Arlesu.

Promjenjivost je tih gradova izuzetna. Odmah nas navode na proučavanja mjerila i sugeriraju da je kvaliteta artefakata neovisna o njihovoj veličini. Amfiteatar u Nîmesu bio je preciznog i nedvosmislenog oblika i funkcije. Nije ga se smatralo nevažnim spremištem, imao je preciznu konstrukciju, arhitekturu i oblik. Ali je slijed vanjskih događaja u dramatičnom trenutku povijesti promijenio njegovu funkciju i kazalište je postalo gradom. To kazalište-grad funkcionalo je kao tvrđava i bilo je prilagođeno tome da zatvori i brani svoje stanovnike.

U drugom primjeru, primjeru Vila Viçosa u Portugalu, grad se razvio između dvaju zidova dvorca. Ti su zidovi zadržali svoje točne granice kao i svoj krajolik. Postojanje tog grada - njegovo značenje, arhitektura, način na koji se definirao - zapis je njegovih transformacija. Jedino postojeće stanje zatvorenog i stabilnog oblika dopuštao je kontinuitet i slijed radnji i oblika. Na taj način oblik, arhitektura urbanih artefakata, proizlazi iz dinamike grada.

U tom smislu govorim o rimskim gradovima i oblicima koje su ostavili: npr. akvadukt u Segoviji koji prelazi grad poput geografskog artefakta, most Merida u Estremaduri, Panteon, Forum, kazališta. Tijekom vremena ovi su elementi rimskih gradova transformirani, a njihove funkcije promijenjene; kad ih promatramo kao urbane

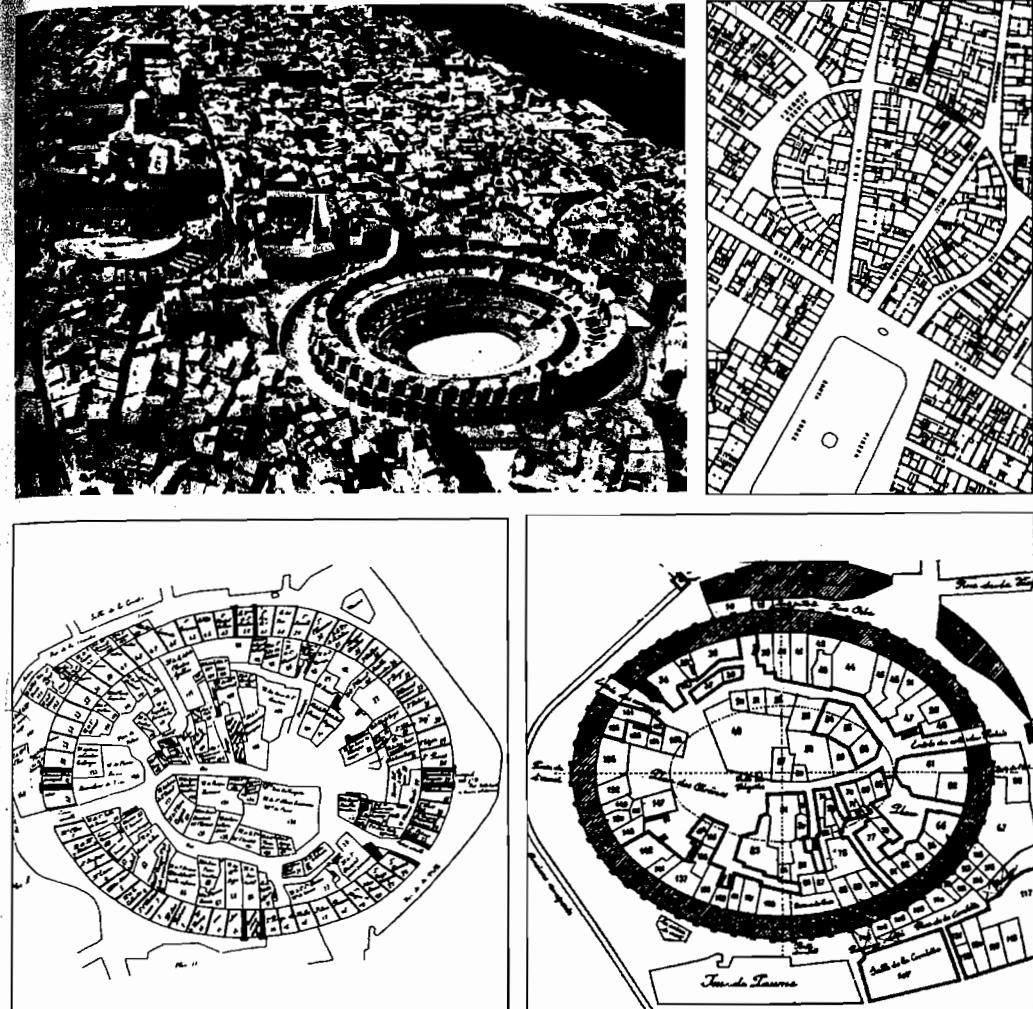
artefakte, oni navode na mnoga tipološka razmatranja. Još jedan istaknuti primjer je projekt Siksta V za transformaciju Koloseuma u mlin za proizvodnju vune. I ovdje izuzetan oblik amfiteatra ima značajnu ulogu. U prizemlju su planirane radionice, a na gornjim razinama trebali su biti stanovi za radnike; Koloseum bi postao ogromna radnička četvrt i racionalno organizirana zgrada. Domenico Fontana je o tome rekao ovo: "Već su počeli uklanjati okolnu zemlju i izravnavati cestu koja dolazi od Torre dei Conti i odlazi do Koloseuma, tako da sve bude ravno, a danas se još mogu vidjeti ostaci tih razmještanja; radili su tamo sa šezdeset konjskih zaprega i stotinu muškaraca, tako da bi, da je papa poživio još jednu godinu, Koloseum bio sveden na stanovanje".²²

Kako raste grad? Izvorna jezgra, zatvorena unutar zidina, širi se u skladu sa svojom specifičnom prirodom; a toj formalnoj individualnosti odgovara politička individualnost. Na rubovima grada razvijaju se *borghi* talijanskog grada, *faubourgs* francuskog.

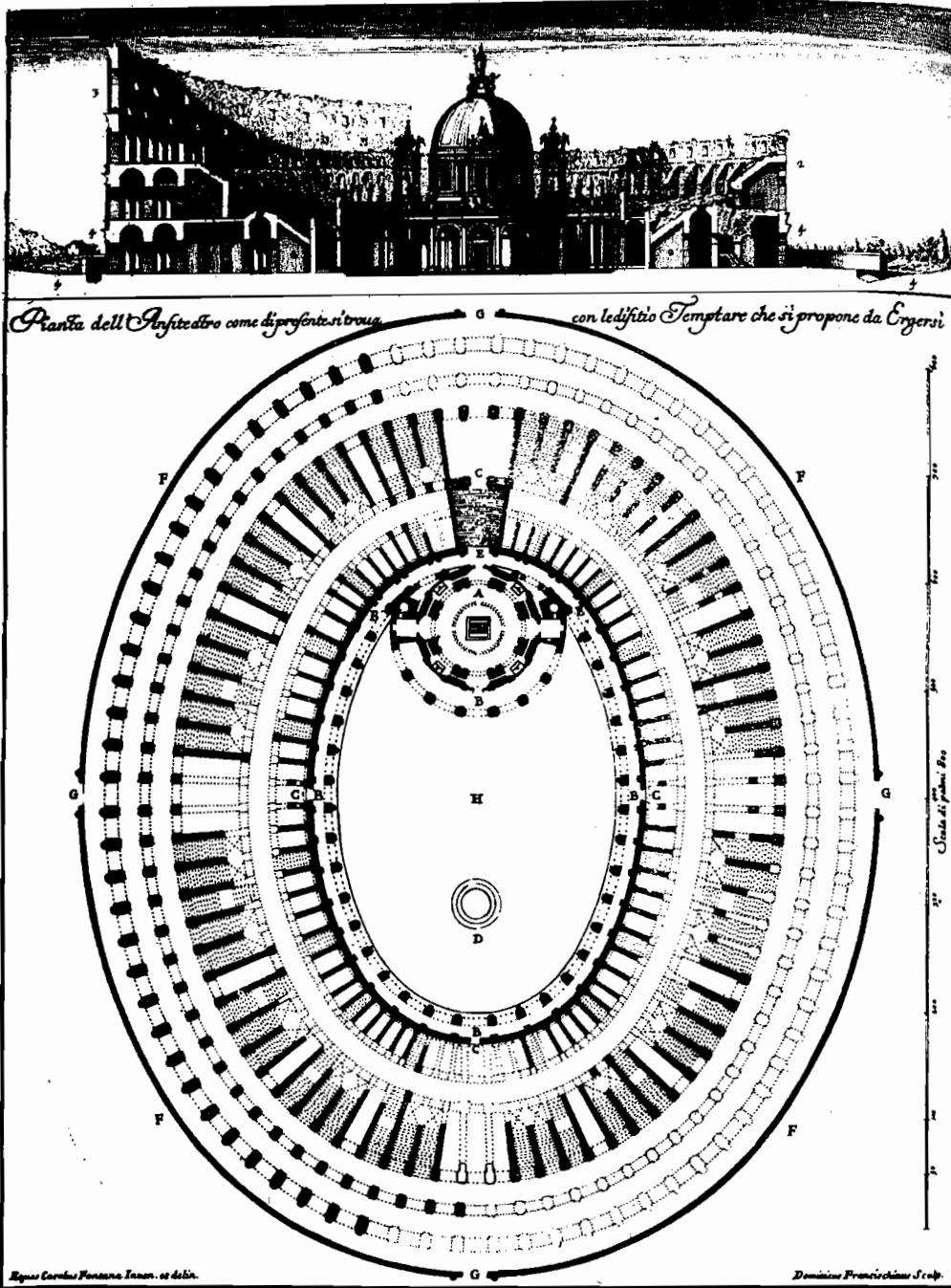
Milano, čija je monocentrična struktura krivo pripisana nekoj vrsti širenja iz povijesnog središta, jasno je određen tijekom srednjovjekovnog razdoblja kontinuiranim prisustvom galoromanskog središta, te samostana i vjerskih zgrada. Trajnost *borgha* je tako jaka da glavnog, San Gottardo, u dijalektu jednostavno zovu *el burg*.

U Parizu su izvan Citéa izrasli samostani, trgovačka središta i sveučilište na obalama Seine. Oko tih elemenata oblikovala su se središta urbanog života; unutar opatijskih četvrti oblikovali su se *bourgovi*. Opatija St. Germain-des-Prés, merovinškog porijekla, potiče iz 6. stoljeća, premda se u dokumentima pojavljuje tek u 12. stoljeću. Taj *bourg* predstavlja tako snažan urbani artefakt unutar

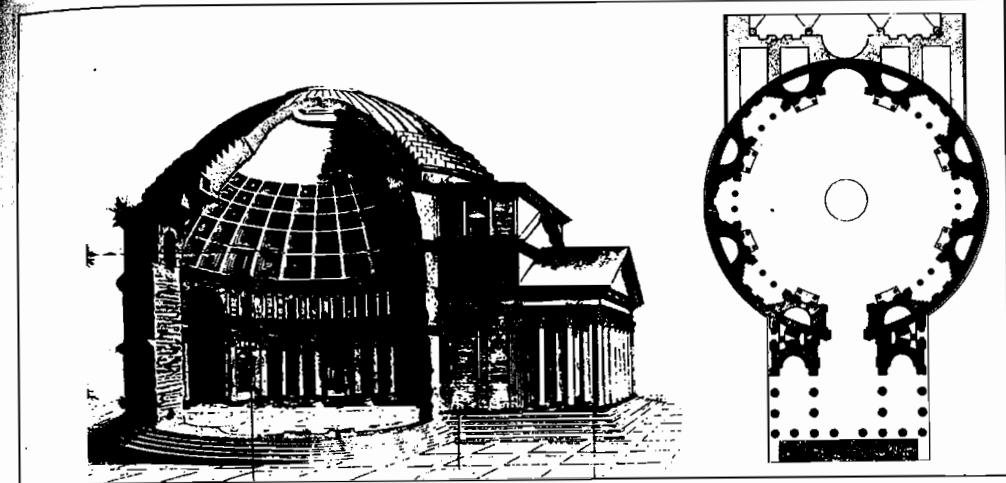
Rimski monumenti, Arles, Francuska.
Pogled iz zraka na kazalište i amfiteatar.

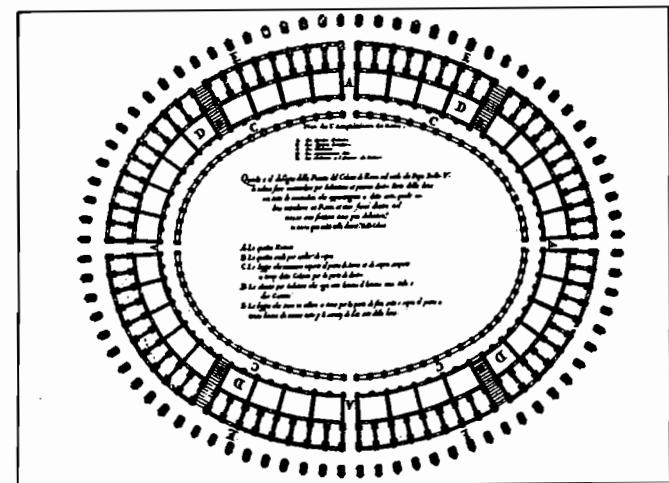
Dvije katastarske karte amfiteatra, Nîmes, Francuska, 1782., gore, i 1809.dolje, pokazuju vlasnike i zanimanja.

Projekt transformacije Koloseuma u Rimu u forum za crkvu centralnog tlocrta, Carlo Fontana, 1707.

Panteon, Rim. Lijevo: presjek. Desno: plan. Oba duboreza iz ranog 18. stoljeća.

*Projekt pape Siksta
V. za transformaciju
Koloseuma u Rimu u
predionicu, sa
stanovima za radnike
(označeni s D), 1590.*

grada da je još uviјek prepoznatljiv na planu Pariza. Nalazi se na stjecištu pet ulica gledajući prema križanju Croix-Rouge; tamo je bio smješten ulaz u *bourg St. Germain-des-Prés*, a mjesto se zvalo *le chef de la ville ili le bout de la ville*.²³

Monument stoji u središtu. Obično je okružen zgradama i postaje mjestom privlačenja. Rekli smo da je to primarni element, ali posebnog tipa: tj. tipičan je utoliko što sažima sva pitanja postavljena o gradu, ali je poseban, jer zbog vrline oblika njegova vrijednost nadilazi ekonomiju i funkciju.

Stoga su sve monumentalne strukture u gradu, čak ako i imaju metaekonomski karakter, istodobno i istaknuta umjetnička djela, što je njihova najvažnija karakteristika. One čine vrijednost jaču i od okoline i od sjećanja. Znakovito je da grad nikad nije namjerno uništio svoja najveća djela arhitekture; kapelu Pazzi ili crkvu Sv. Petra nikad nije trebalo braniti.

Značajno je i to da je ta vrijednost dominantna karakteristika grada i jedinstvena instanca u kojoj se cijela struktura urbanog artefakta sažima u oblik. Monument ima trajnost jer već postoji u dijalektičkom položaju unutar urbanističkog razvoja; u gradu je shvaćen kao nešto što raste bilo kao točka u gradu ili područje grada. U slučaju primarnih elemenata najvažniji je krajnji oblik; u slučaju rezidencijalnih četvrti najvažnijom se čini priroda zemljišta. Moramo zapamtiti da teorija ovog tipa ne uzima u obzir samo poznavanje grada u smislu njegovih dijelova nego i njegova rasta, i dok maksimalnu vrijednost pripisuje preciznom empirijskom iskustvu primarnih elemenata i njihovom urbanom okruženju, ona sve više umanjuje važnost plana i sveukupnog uzorka grada, koji se moraju proučavati s drugih gledišta.

Drevni grad

Kao što smo upravo vidjeli, značenje primarnih elemenata u razvoju starog grada pokazuje važnost oblika urbanih artefakata, tj. arhitekture grada. Trajnost tog oblika ili njegova vrijednost kao reference u potpunosti je neovisna i o specifičnoj funkciji kojoj je bio namijenjen i o poklapanju s kontinuitetom urbanih institucija. Zbog toga namjerno više naglašavam oblik i arhitekturu grada nego njegove institucije. Povjesno je izobličavanje zamišljati da su se institucije održavale i prenosele bez prekida ili preinaka; takvo gledište završava zataškavanjem prave traume trenutaka transformacije grada.

Ogroman doprinos Henrika Pirennea²⁴ studiji grada i posebno odnosima između grada i građanskih institucija potvrđuje vrijednost koja se pripisuje monumentalima i mjestima, fizičkoj realnosti grada kao trajnom elementu političkog i institucionalnog oživotvorenja. Monumenti i sve urbane strukture odnosni su znakovi koji tijekom vremena dobivaju različitā značenja. "Veliki su gradovi i burgovi...igrali bitnu ulogu u povijesti gradova. Oni su bili, takoreći, stupovi očekivanja. Oko njihovih se zidina oblikovalo grad, od najranije pojave ekonomske renesanse, čije prve naznake možemo naći početkom 10. stoljeća."²⁵ Čak i ako grad nije postojao u društvenom, ekonomskom ili zakonskom smislu, značajna je činjenica da je njegovo ponovno rađanje započelo oko zidina burgova i drevnih rimskih gradova. Pirenne pokazuje kako u klasičnom gradu nije bilo poznato ništa analogno mjesnim i partikularističkim građanskim gradovima srednjeg vijeka. U klasičnom svijetu urbani je život bio isti kao i nacionalni život; gradski je sustav u doba antike bio jednak ustavnom. Rim je, šireći svoju dominaciju na mediteranski svijet, učinio svoje kolonizirane gradove izvidnicom imperijalnog sustava; taj je sustav preživio germanske i arapske invazije, ali su gradovi tijekom vremena potpuno promijenili svoju

funkciju. Ta je promjena bitna za razumijevanje njihovog kasnijeg razvoja.

Isprva je Crkva svoje biskupije osnivala u skladu s postojećim četvrtima rimskih gradova. Na taj je način grad postao sjedište biskupa i uzrokovao iseljavanje trgovaca, pad trgovine i kraj međuarbanih odnosa koji, nemajući utjecaja na crkvenu organizaciju, nisu imali utjecaja niti na urbanu strukturu. Gradovi su se poistovjetili s prešižem Crkve i obogaćivali se donacijama, održavajući veze s Karolinzima u pitanjima administracije. Tako je s jedne strane njihovo bogatstvo bivalo sve veće, a s druge je rasla njihova moralna nadmoć. S padom karolinškog carstva, feudalni prinčevi nastavili su poštovati autoritet Crkve, čak je i tijekom bezvlađa u 10. i 11. stoljeću dominacija biskupa bila tako apsolutna da se prirodno širila i do rezidencijalnih četvrti, tj. do starih rimskih gradova.

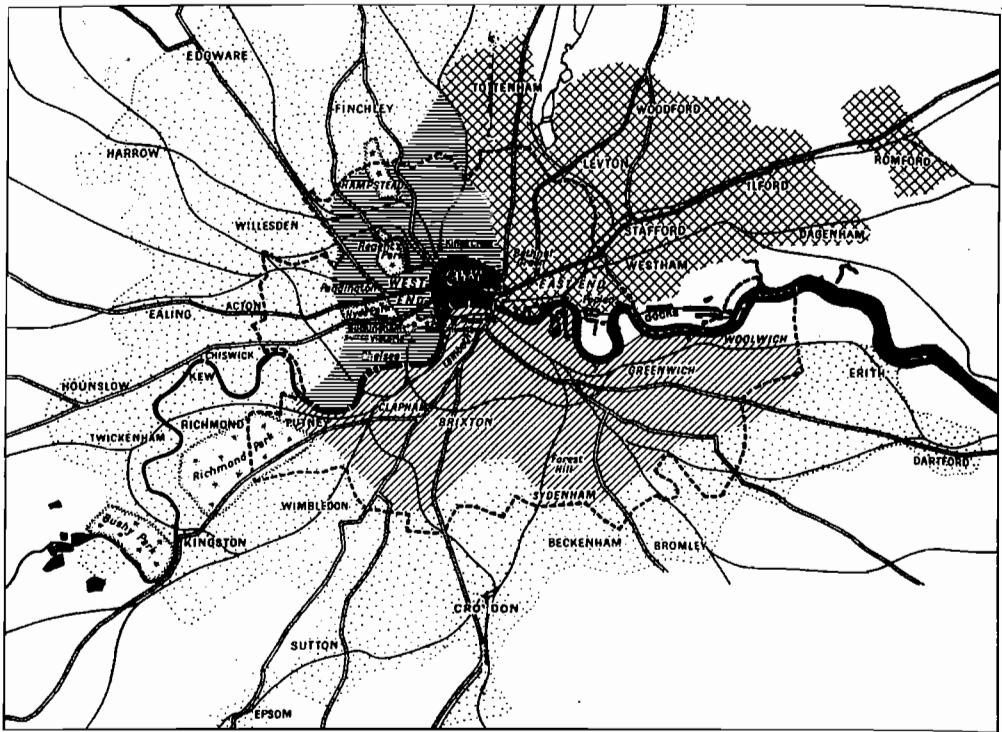
Pirenne ukazuje kako je taj prijenos moći zapravo sačuvao gradove od propasti čak i kad im ekonomski uvjeti 10. stoljeća nisu davali nikakvog razloga za postojanje, jer s nestankom trgovaca nisu više imali nikakvu vrijednost za neuko društvo. Oko njih su postojala velika autonomna poljoprivredna područja, a državu, stvorenu na čistoj poljoprivrednoj osnovi, nije zanimalo njihovo preživljavanje. Premda su dvorci prinčeva i grofova bili na selu, biskupi su upravo kroz nepokretnu prirodu crkvenog ureda bili vezani za grad, a to ga je na kraju sačuvalo od propasti. Tako je grad preživio - kao fizičko mjesto biskupovog sjedišta, a ne kao trajanje urbanih institucija.

U Pirenneovoj analizi primjer Rima izuzetno nam puno otkriva: "Carski grad postaje pontifikalan. Njegova povijesna nadmoć

naglasila je nadmoć nasljednika Sv. Petra. Izdvojen, činio se većim i odjednom postaje moćnjim. Samo se on mogao vidjeti....i živeći u Rimu, svatko je stvorio svoj Rim, kao što je i svaki biskup grad u kojem je živio načinio svojim gradom."²⁶

Na koji je način stari grad postao izvorištem modernog grada? Za Pirennea je potpuno pogrešno oblikovanje srednjovjekovnog grada pripisivati aktivnostima opatije, dvorca ili sajmišta. Gradovi su zajedno sa svojim građanskim institucijama nastali nakon ekonomskog i industrijskog buđenja Europe. Zašto i zbog čega se nalaze u starih rimskim gradovima? Zato što rimski gradovi, tvrdi Pirenne, nisu bili umjetne tvorevine; upravo suprotno, oni su ponovo ujedinili sve uvjete geografskog reda bez kojih urbana aglomeracija ne može živjeti i rasti. Smješteni na križanjima neuništivih "Cezarovih cesta", stoljećima putevi čovječanstva, soubina im je bila da ponovo postanu sjedištima gradskog života. "Gradovi koji od 10. do 11. stoljeća jedva da su bili više od središta velikih crkvenih područja, počeli su brzom i neizbjegnom transformacijom oporavljati svoj dugo izgubljeni izvorni karakter."²⁷ Takva se transformacija mogla dogoditi jedino unutar ili oko starih gradova, jer su oni predstavljali komplekse koje je stvorio čovjek, na pola puta između umjetnog i prirodnog, što se, kao što Pirenne potvrđuje u odnosu prema rimskim gradovima, ne može lako zanemariti tijekom njihovog razvoja. Korištenjem "tijela" starih gradova, odjednom se javljaju ekonomski i psihološki racio. Oni postaju i pozitivna vrijednost i referentna točka.

Ovaj predmet transformacije starih gradova vrijedi i u odnosu na moderno pitanje razvoja od građanskih do socijalističkih gradova; i ovdje je sigurno da trenuci institucionalne promjene ne moraju nužno biti povezani s razvojem oblika. Stoga je uspostavljanje jednostavnog odnosa između to dvoje, što bi neki voljeli, apstrakcija koja ne odgovara stvarnosti urbanih procesa. Jasno je da primarni

Shematski prikaz Londona.

- Grad, poslovna četvrt
- ▨ Četvrt više klase
- ▨▨ Četvrt srednje klase
- ▨▨▨ Radnička četvrt
- ▨▨▨▨ Zona niske gustoće
- - - Granice londonskog okruga
- - - Glavne ceste
- - - Glavne željezničke linije

elementi i monumenti, stoga što izravno predstavljaju javno, preuzimaju neophodan i složen karakter koji se ne može tako lako modifisirati. Rezidencijalna četvrt, postajući područjem, dobiva mnogo dinamičniji karakter, no ipak ovisi o životu tih primarnih elemenata i monumenata i sudjeluje u sustavu grada kao cjeline.

Proces transformacije

Odnos između područja stanovanja i primarnih elemenata grada odgovoran je za specifično oblikovanje tog grada. Ako se to može primijetiti u gradovima u kojima su povjesni događaji uvijek ujedinjavali razdvojene elemente, onda je to još očitije kod gradova koji nikad nisu uspjeli svoje urbane artefakte integrirati u cjelovit oblik: London, Berlin, Beč, Rim, Bari i mnogi drugi.

U Bariju²⁸, npr., stari grad i obzidani grad čine dva izuzetno različita, gotovo nepoveziva artefakta. Stari grad se nikad nije povećavao; njegova je jezgra kao oblik potpuno određena. Jedino njegova glavna ulica, koja ga je povezivala s okolnim područjem, izlazi netaknuta i trajna u teksturi obzidanog grada. U slučajevima tog tipa uvijek postoji uska povezanost između primarnih elemenata i područja; često ta veza postaje apsolutno dominantan urbani artefakt koji karakterizira grad, jer je grad nesumnjivo zbroj svojih artefakata.

Morfološka analiza, jedna od najvažnijih metoda proučavanja grada, donosi nam te vidove u krupnom planu. U gradu ne postoje amorfne zone, a tamo gdje postoje, one su trenuci procesa transformacije; one predstavljaju neriješena razdoblja u urbanoj dinamici. Tamo gdje se taj tip često pojavljuje, kao što su predgrađa američkog grada, procesi transformacije obično su ubrzani, jer visoka gustoća vrši veći pritisak na korištenje zemljišta. Te se transformacije ostvaruju

kroz definiranje preciznog područja, tj. prilikom pojave procesa ponovnog razvoja.

Taj proces danas karakterizira veliki grad kao što je London: "Ideju zatvorenog područja", piše Peter Hall "instinkтивno su tijekom stoljeća primjenjivali graditelji i arhitekti u učilištima Oxford i Cambridge, u londonskim Inns of Court, u izvornim planovima za Bloomsbury gdje je sav promet ostavljen pred vratima."²⁹ Poznata izdvojena područja Patricka Abercrombiea za Westminster i Bloomsbury temeljila su se na takvoj politici; sustav cesta morao se tako prilagoditi da glavne ulice okružuju blokove i sprečavaju ulazak prolaznog prometa.

Razlikovna je karakteristika svih gradova, a tako i urbane estetike, napetost koja je nastala, i još uvijek postoji, između područja i primarnih elemenata te između različitih četvrti. Ta napetost prizlazi iz različitosti urbanih artefakata koji postoje na istom mjestu i moraju se mjeriti ne samo u odnosu na prostor nego i na vrijeme. Pod vremenom mislim i na povjesni proces u kojem su prisutne trajne pojave sa svim svojim implikacijama i na kronološki proces, u kojem se takve pojave mogu mjeriti prema urbanim artefaktima kasnijih razdoblja.

Na taj način, nekada rubna područja velikih gradova u transformaciji često postaju lijepa: London, Berlin, Milano i Moskva otkrivaju potpuno neočekivane perspektive, vidove i prizore. Različita nam vremena, više od ogromnih prostranstava moskovske periferije, vrlinom estetskog užitka koji počiva u samoj prirodi artefakata, daju stvarnu sliku kulture u transformaciji, promjenu koja se odvija i u samoj društvenoj strukturi.

Naravno, vrijednosti današnjih gradova ne možemo tako lako pripisati prirodnom slijedu artefakata. Ništa ne jamči učinkovit

nastavak. Važno je znati mehanizam transformacije i ponajprije utvrditi kako djelovati u takvoj situaciji - vjerujem, ne kroz posvemašnji nadzor ovog procesa promjene u urbanim artefaktima, nego kroz nadzor glavnih artefakata koji nastaju u određenom razdoblju. Ovdje u prvi plan dolazi pitanje mjerila i mjerila uplitanja.

Transformacija određenih dijelova grada tijekom vremena vrlo je usko povezana s objektivnom pojmom propadanja u nekim zonama. Ta pojava, koja se u engleskoj i američkoj literaturi naziva "zastarijevanje", sve je vidljivija u velikim modernim gradovima, a posebne karakteristike ima u velikim američkim gradovima, gdje su je pomno proučavali. Za naše svrhe, odredit ćemo da tu pojavu označava grupa zgrada - koja može biti u susjedstvu neke ulice ili može biti i cijela četvrt - koje su nadživjele dinamiku korištenja zemlje u okolnom području (ova definicija obuhvaća više nego neke druge). Takva područja grada ne slijede život; često duže vrijeme ostaju izdvojena u odnosu na opći razvoj, svjedočeći o različitim razdobljima grada i istovremeno oblikujući velika područja "rezerve". Ova pojava zastarijevanja pokazuje vrijednost proučavanja područja grada kao urbanih artefakata, možemo tada dovesti u vezu transformacije takvih područja i studije određenih događaja, što ćemo kasnije vidjeti u teorijama Halbwachs-a.

Hipoteza grada kao entiteta sastavljenog od mnogo dijelova koji su cjeloviti unutar sebe, je, čini mi se, jedina koja zaista dopušta slobodu izbora, a sloboda izbora zbog svojih implikacija postaje temeljnim pitanjem. O pitanjima koja se tiču vrijednosti ne može se odlučiti pojmovima apstraktnih arhitektonskih i tipoloških formulacija - npr. visoka ili niska gradnja stambenih objekata. Takva pitanja mogu se riješiti samo na konkretnoj razini urbane arhitekture. Potpuno smo uvjereni da u društvu slobodnog izbora, prava sloboda građanina leži u mogućnosti odabira.

Geografija i povijest; ljudska kreacija

*Geografija ili povijest
ono što vidimo
ili ono što mislimo.
Carlos Barra³⁰*

Na prethodnim smo se stranicama uglavnom bavili dvama predmetima: prvo, područjem stanovanja i primarnim elementima i drugo, gradom kao strukturon dijelova. Bavio sam se i monumentima, različitim korištenjem urbanističkih elemenata i načinima čitanja grada. Mnoga od tih razmatranja bila su metodološka utoliko što su bila namijenjena određivanju sustava klasifikacije. Možda nisam uvijek odabirao najizravniji pristup; ali sam pokušao ostati vjeran studijama koje sam smatrao vrijednima i nastojao sam ih djelomično posložiti. Već sam upozorio da u tome nema ničeg novog. Ono što je važno je da iza tih razmatranja stoe stvarni artefakti koji svjedoče o odnosu čovjeka i grada.

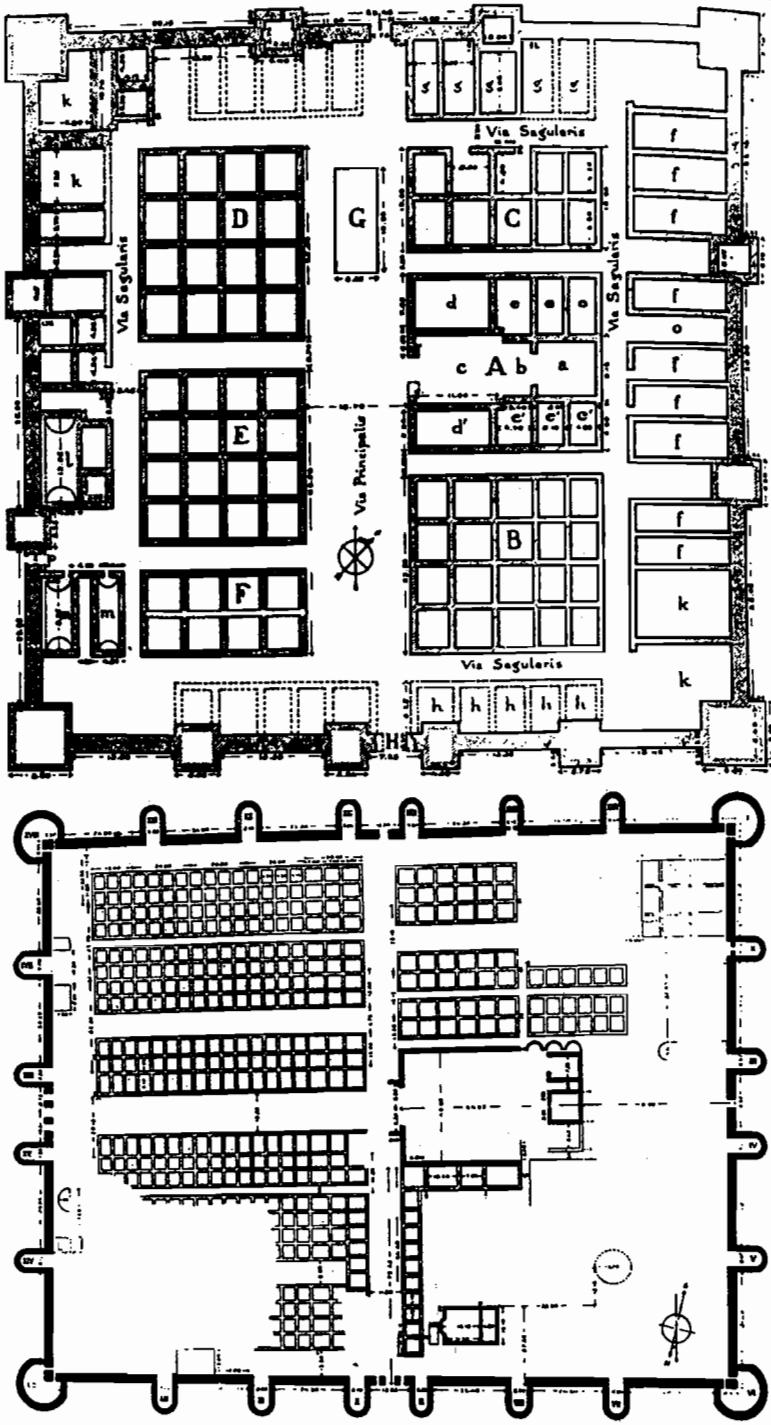
Iznio sam i hipotezu grada kao umjetničkog i ljudskog djela; možemo promatrati i opisati taj čovjekov predmet i nastojati razumjeti njegove strukturalne vrijednosti. Povijest grada i njegova geografija su neodvojive; bez njih ne bismo razumjeli arhitekturu koja je fizički znak "ljudske stvari". "Umjetnost arhitekture", napisao je Viollet-le-Duc "je čovjekova kreacija", i opet, "Arhitektura, ta čovjekova kreacija, zapravo je samo primjena principa nastalih izvan nas koje smo putem promatranja prilagodili sebi."³¹ Ti principi su u gradu; kameni krajolik građenja - "od opeke i žbuke" u izrazu C.B.Fawcetta - simbolizira neprekinutost zajednice.³² Sociolozi su proučavali zajedničko znanje i urbanu psihologiju; geografija i ekologija otvorile su nove obzore. Ali nije li arhitektura ključna za razumijevanje grada kao umjetničkog djela?

Potrebne su mnogo preciznije studije važnih trenutaka u urbanoj povijesti da bi se razjašnilo pitanje arhitekture grada kao potpunog umjetničkog djela. Kako je Bernard Berenson razaznao, čak je i bez razvijanja ideje venecijanska umjetnost u potpunosti objašnjena samim gradom."Nema toga što Venecijanci ne bi učinili da pridodaju svojoj (državnoj) veličini, slavi i sjaju. To ih je vodilo da od samog grada načine taj čudesni monument ljubavi i strahopoštovanja koje osjećaju za svoju republiku, koja još uvijek potiče više divljenja i daje više užitka od bilo kojeg drugog ostvarenja umjetničkog poriva u čovjeku. Nisu se zadovoljili samo time što su svoj grad napravili najljepšim na svijetu; izvodili su ceremonije u njegovu čast uživajući u uzvišenosti vjerskih rituala."³³ Ta primjedba vrijedi za sve gradove; ona se odnosi na artefakte, i premda se oni očituju na različite načine i s različitim posljedicama, ipak se mogu uspoređivati. Ni jednom gradu nikad nije nedostajalo smisla za vlastitu individualnost.

U razlikovanju dvaju glavnih artefakata koje nalazimo u gradu, područja stanovanja i primarnih elemenata, snažno smo negirali da je stanovanje nešto amorfno i prijelazno. Tako smo, umjesto usredotočavanje na jednu kuću, kod koje se propadanje građe i potreban smještaj za različite društvene slojeve i načine života može empirijski promatrati tijekom vremena, zamijenili konceptom karakterističnog područja. Cijeli dijelovi grada pokazuju konkretnе znakove svog načina života, svoj vlastiti oblik, svoje sjećanje, i ta se područja mogu međusobno razlikovati u svrhu morfološkog, možda čak povjesnog i lingvističkog istraživanja njihovih karakteristika. U tom kontekstu, studija područja u gradu otvara problematiku locusa i mjerila.

Za razliku od područja, primarni se element razvija i morao bi se proučavati kao element čija prisutnost ubrzava proces urbane

Nacrti dvaju rimskih utvrđenih naselja koja su postala tipom urbanog oblikovanja. Gore: Dagniya, Jordan. Dolje: El-Leggún, Jordan.

dinamike. Takav se element može protumačiti samo s funkcionalističkog gledišta kao ustaljena aktivnost kolektiva za kolektiv, ali još je važnije da ga se može smatrati stvarnim urbanim artefaktom, koji se može poistovjetiti s događajem ili arhitekturom sposobnom "sažeti" grad. Kao takav on je već povijest i ideja grada u procesu svog konstruiranja + "stanje uma" u skladu s Parkovom definicijom.

Kao jezgra hipoteze da je grad čovjekovo djelo, primarni elementi imaju apsolutnu jasnoću; oni se razlikuju na temelju svog oblika i u određenom smislu svoje izuzetne prirode unutar urbanog tkiva; oni su karakteristični, ili još bolje, *oni karakteriziraju* grad. Ako pogledamo nacrt bilo kojeg grada, ti odmah prepoznatljivi oblici iskaču poput crnih točaka. Isto vrijedi i s gledišta volumetrije.

Premda sam prije ustvrdio da monumenti nisu primarni elementi, čini se da uvijek završim koristeći ih kao primjere. Govorio sam tako o kazalištu u Arlesu, Palazzo della Ragione u Padovi, itd. Nisam siguran da to mogu jasno objasniti ali dozvolite da uvedem drugačiji argument. Znamo da mnogi geografski ili urbanistički tekstovi klasificiraju gradove u dvije velike grupe: planirane i neplanirane. "U urbanističkim je studijama uobičajeno naglasiti razliku između planiranih i neplaniranih gradova kao primarnu. Ovi prvi su zamišljeni i osnovani kao gradovi, dok su drugi nastali bez svjesnog planiranja. Oni su naselja koja su izrasla i prilagodila se urbanim funkcijama. Njihov se urbani karakter pojavio tijekom njihovog rasta, a nacrt je u biti proizvod prirasta zgrada neke predurbane jezgre."³⁴ Tako piše Arthur E. Smailes u svom tekstu o urbanoj geografiji, a i mnogi drugi.

Prepostavljajući da je teoretska shema predložena u toj tvrdnji sigurno zasnovana na istinitim činjenicama, možemo se složiti da je relativno konkretna; ona uključuje elementaran tip klasifikacije

i o njoj se može raspravljati s različitih gledišta. Zapravo u svezi s razvojem urbanih artefakata možemo reći da je u svim slučajevima riječ o "gomilanju zgrada oko neke predurbane jezgre", da upotrijebimo Smailesove termine. Ta jezgra predstavlja početak procesa urbanizacije tijekom kojeg je nastao grad zajedno sa svim svojim vrijednostima.

Stoga *plan* smatram primarnim elementom, jednakim monumentima kao što su hram ili tvrđava. Jezgra planiranog grada je i sama primarni element; nije važno da li potiče urbani proces ili ga karakterizira, kao u Petrogradu ili Ferari. Ideja da postojanje plana nadomešta strogo određeno prostorno rješenje grada vrlo je diskutabilna; plan je uvijek jedan trenutak grada na isti način kao i svaki drugi primarni element.

Da li grad raste oko skladne ili neskladne jezgre ili oko jednog artefakta, ne čini veliku razliku (premda sigurno potiče različita morfološka pitanja); oba ta uvjeta teže konstituiraju karakterističnih urbanih artefakata. To se dogodilo u Petrogradu, a to se događa i u Braziliji, dva primjera koja zaslužuju daljnje proučavanje.

Autori kao Chabot i Poète nikad nisu pokušavali utvrditi razliku između plana i jednog artefakta, premda je Chabot pravilno smatrao plan teoretskim temeljem svih urbanih operacija. Međutim, Lavedan je dotaknuo veliku važnost takvih razlika, što je bila logična posljedica njegovog dugogodišnjeg rada na arhitekturi grada i urbanoj strukturi francuskih gradova. Da su izuzetni naporovi francuske škole češće bili popraćeni pokušajima sinteze poput Lavedanove, danas bismo na raspolaganju imali zadivljujući materijal; međutim, to što studija Alberta Demangeona o gradu i njegovim stambenim problemima nije uzela u obzir materijal koji je sakupio Viollet-le-Duc problem je koji zadire dalje od nedostatka

interdisciplinarnog odnosa - on je povezan s gledištem prema stvarnosti.

Lavedanu, međutim, ne bismo smjeli prigovoriti što inzistira na *arhitekturnom vidu*, jer je upravo to najveća zasluga njegovog rada. Mislim da točno tumačim njegovo razmišljanje kad kažem da govoreći o "planu" grada misli na arhitekturu. U raspravi o porijeklu grada napisao je: "...bilo da je riječ o spontanom ili planiranom gradu, skica njegovog plana, nacrt ulica, nije nastao slučajno. Pravila se poštiju, bez obzira na to da li nesvesno, kao u prvom slučaju, ili svjesno i otvoreno, kao u drugom. Uvijek postoji pokretački element plana."³⁵ Tom formulacijom Lavedan planu vraća njegovu vrijednost pokretačkog elementa ili komponente.

Može se činiti da sam u pokušaju objašnjavanja razlike između primarnih elemenata i monumenta uveo novi argument u svezi s planom, koji je moju tezu više proširio nego što ju je učinio preciznom. To proširenje dopušta da se vratimo uvodnoj hipotezi koju smo analizirali s različitim gledišta: grad po svojoj prirodi nije ostvarenje koje se može svesti na jednu temeljnu ideju; njegovi procesi oblikovanja su brojni i raznoliki.

Grad se sastoji od dijelova, a svaki je od njih karakterističan; on posjeduje primarne elemente oko kojih se zgrade grupiraju. Monumenti su utvrđene točke u urbanoj dinamici i time su jači od ekonomskih zakona. Međutim, primarni elementi u svojem neposrednom obliku nisu neophodno takvi. U tom je smislu bit monumenata u njihovoj sudbini, premda je teško reći do koje je točke njihova sudbina predvidljiva. Drugim riječima, potrebno je razmotriti i trajne urbane artefakte i primarne elemente premda oni mogu imati trajnost manju od suštinski potrebne za konstituciju grada, što ima veze i s arhitekturom i s politikom. Zato je, kad primarni elementi preuzmu vrijednost monumenata bilo zbog svoje

unutrašnje vrijednosti bilo zbog svoje osobite povjesne situacije, tu činjenicu moguće povezati upravo s poviješću i životom grada.

Sva su ta razmatranja važna jer polaze od artefakata koji pokazuju svoju izravnu vezu s čovjekom. Elementi koji tvore grad - urbani artefakti koji su po prirodi karakteristični i karakteriziraju, i proizvod su ljudske aktivnosti koliko i kolektivni artefakt - spadaju među najautentičnija ludska svjedočanstva. Prirodno je da govoreći o tim artefaktima govorimo o njihovo arhitekturi, njihovom značenju kao čovjekovom ostvarenju. Francuski autor, pišući nedavno o krizi na francuskom sveučilištu, kaže da mu se čini da ništa opipljivije ne izražava tu krizu od odsutnosti zgrade koja je "bila" francusko sveučilište. Pariz, premda kolijevka velikih europskih sveučilišta, nikad nije uspio, smatra autor, "konstruirati" takvo mjesto, što pokazuje unutarnju slabost sustava. "Sukob s tom čudesnom arhitektonskom pojmom me šokirao. Rodio se nemir, kao i sumnja koja se trebala potvrditi, kad sam kasnije ponovo posjetio Coimbru, Salamancu, Göttingen i Padovu....Arhitektonsko ništavilo francuskog sveučilišta navelo me da shvatim njegovo intelektualno i duhovno ništavilo."³⁶

Može li se reći da katedrale i crkve rasute cijelim svijetom zajedno s crkvom Svetog Petra čine univerzalnost katoličke crkve? Ne govorim o monumentalnom karakteru tih djela arhitekture ni o njihovim stilističkim vidovima: mislim na njihovo prisustvo, njihovu konstrukciju, njihovu povijest, drugim riječima, na prirodu urbanih artefakata. *Urbani artefakti imaju svoj život, svoju sudbinu.* Posjetimo li dobrotvornu ustanovu, gotovo da ćemo osjetiti konkretnost tuge. Ona je u zidovima, dvorištima, sobama. Kad su Parižani uništili Bastilju, izbrisali su fizički oblik stoljeća zlouporabe i tuge, kojih je ona bila fizički oblik.

Na početku ovog poglavlja govorio sam o *kvaliteti* urbanih artefakata. Od autora koji su predložili ovaj tip studije, Lévi-Strauss

je stigao najdalje, određujući ideju kvalitete i tvrdeći da makoliko naš euklidski duh postao buntovan prema kvalitativnom konceptu prostora, njegovo postojanje ne ovisi o nama. "Prostor sam ima svoje osobite vrijednosti, isto kao što zvukovi i mirisi imaju svoje boje, a osjećaji svoju težinu. Potraga za odgovarajućim vrijednostima te vrste nije pjesnikova igra ili čin mistifikacije... Te vrijednosti otvaraju stručnjaku potpuno novo područje koje je još uvijek prepuno bogatstva."³⁷ Taj koncept kvalitete urbanih artefakata proizašao je iz stvarnog istraživanja, iz konkretnosti stvarnog. Kvaliteta arhitekture - kvaliteta ljudskog ostvarenja - značenje je grada. Stoga se nakon istraživanja određenog broja mogućih načina razumijevanja grada moramo vratiti najblišnjim, najosobnjijim karakteristikama urbanih artefakata; s tim aspektima, najuže povezanima s arhitekturom, započinjem sljedeće poglavje.

Da zaključimo: želim naglasiti da u geografskom smislu *kvaliteta* i *sudbina* razlikuju monumente od primarnih elemenata. S ta dva parametra kao vodičima, mogu se obogatiti i studija o ponašanju ljudskih grupa i studija o pojedincu u gradu. Spomenuo sam napore Amerikanca Lynch-a; treba se nadati da će takvo eksperimentalno istraživanje biti nastavljeno, te da će uroditи važnim materijalom za sve vidove urbane psihologije.

Ovaj koncept kvalitete može osvijetliti i koncepte područja i granica, političkog teritorija i granica - koncepte za koje ne vrijede ni mit rase, ni zajednica jezika ili vjera. Ovdje samo navodim moguću nit vodilju: psihologija, sociologija i urbana ekologija tom istraživanju bi uvelike morale pridonijeti. Uvjeren sam da će, kad se više pažnje posveti fizičkim stvarnostima i arhitekturi naših gradova, dobiti novo značenje. Ne možemo se više baviti arhitekturom grada - drugim riječima, samom arhitekturom - bez općih smjernica o načinu odnosa urbanih artefakata. U tom sam smislu govorio o potrebi za novim tretmanom.

Poglavlje 3

INDIVIDUALNOST URBANIH ARTEFAKATA; ARHITEKTURA

Locus

Termin *locus* već sam do sada upotrijebio nekoliko puta. *Locus* je odnos između određene specifične lokacije i zgrada koje su na njoj. On je istovremeno i pojedinačan i sveopći.

Odabir lokacije za bilo koju zgradu i bilo koji grad od primarne je važnosti u klasičnom svijetu. Položaj - lokaciju - određivao je *genius loci*, mjesno božanstvo, posrednik koji upravlja svime što će se tu dogoditi. Koncept *locusa* prisutan je kod teoretičara renesanse u svim razdobljima, premda je u vrijeme Palladija i kasnije Milizije njegov tretman sve više dobivao topografski i funkcionalni vid. U Palladijevom pisanju se još uvjek može osjetiti živa prisutnost klasičnog svijeta, vitalna tajna odnosa između starog i novog. Više od same funkcije specifične arhitektonske kulture, taj odnos je vidljiv u djelima kao što su Villa Malcontenta i Villa Rotonda, u kojima upravo njihov položaj uvjetuje naše razumijevanje. Viollet-le-Duc je također, u svojim naporima tumačenja arhitekture kao niza logičnih operacija temeljenih na nekoliko racionalnih principa, priznao teškoću prenošenja djela arhitekture s jednog mjesta na drugo. U njegovojo općoj teoriji arhitekture *locus* sudjeluje kao jedinstveno i fizičko mjesto.

Nedavno je geograf Sorre predložio mogućnost stvaranja teorije prostorne rasподjele¹ i, uzimajući je kao osnovu, postulirao postojanje "pojedinačnih točaka". *Locus*, tako zamišljen, naglašava uvjete i kvalitete unutar nediferenciranog prostora koji je potreban za razumijevanje urbanog artefakta. Duž sličnih se smjernica Halbwachs, u posljednjim godinama svog života, bavio topografijom

*Jedna od kapelica Sacro Monte u Orti,
Italija, oko 1600.*

Kapelice Sacro Monte u Orti, oko 1600.

Pogled na Sacro Monte u Varese, Italija, koji pokazuje kapelice duž ceste do Svetog groba. Duborez L. i P. Giarre.

*Baveno, Italija,
renesansni portik
izgrađen iznad Via
Crucis.*

legendarnih mjesta. On je tvrdio da su tijekom različitih razdoblja sveta mjesta imala različite fizionomije i da se u tome mogu naći prikazi različitih kršćanskih grupa koje su ih gradile i smještale u skladu sa svojim težnjama i potrebama.

Promotrimo za trenutak područje katoličke vjere. S obzirom na to da je crkva nedjeljiva, to područje prekriva cijelu zemlju. U takvom sveopćem konceptu pojedinačna lokacija, ograničenja i granice postaju sekundarne. Prostor je određen u odnosu na jedno središte, sjedište pape; ali to isto zemaljsko mjesto je samo trenutak, mali dio univerzalnog prostora koje je mjesto zajednice svetaca. (Ta je ideja slična j ideji transcedencije prostora kako je shvaćaju mistici.) Čak i unutar tog potpunog i nediferenciranog okvira, gdje je ideja samog prostora poništена i prenesena, postoje "posebne točke"; to su mjesta hodočašća, svetišta gdje vjernici ulaze u izravniju komunikaciju s Bogom. Na taj način sakramenti postaju znakovima milosti u kršćanskom učenju. Svojim vidljivim dijelovima oni znače ili pokazuju nevidljivu milost koju dijele; i upravo to što je pokazujući zapravo prenose, čini ih moćnim znakovima.

Takvo je posebno mjesto moguće prepoznati po posebnom događaju koji se jednom dogodio ili po beskonačnoj raznolikosti drugih razloga, racionalnih i iracionalnih. Čak i unutar sveopćeg prostora Crkve postoji srednja vrijednost koja se prepozna i kažnjava, mogućnost stvarne - iako izuzetne - ideje prostora. Da bismo tu ideju doveli u doseg urbanih artefakata, moramo se vratiti vrijednostima prikaza, fizičkoj analizi artefakata i njihove okoline, što će nas dovesti do čistog i jednostavnog shvaćanja vrijednosti *locusa*. Takvu je ideju prostora i vremena, izgleda, moguće racionalno izraziti, iako obuhvaća niz vrijednosti koje jesu izvan našeg iskustva.

Shvaćam delikatnost ovog argumenta; ali on je pritajen u svakoj

empirijskoj studiji; on je dio iskustva. Henri Paul Eydoux² u svojim studijama galske Francuske, govorи posebno o mjestima koja su se uvijek smatrала jedinstvenima i predlaže njihovu daljnju analizu. Ta mjesta kao da je povijest predodredila; ona su stvarni znakovi prostora i kao takva imaju odnos i sa slučajnošću i s tradicijom.

Često razmišljam o piazzama kako su ih opisali renesansni slikari, gdje arhitektura, ljudsko djelo, preuzima opću vrijednost mjesta i sjećanja jer je tako snažno utvrđena u jednom trenutku. Taj trenutak postaje primarna i najdublja ideja koju imamo o piazzama Italije i stoga je povezan s našom prostornom idejom samih talijanskih gradova. Ideje tog tipa povezane su s našom povijesnom kulturom, s našim postojanjem u izgrađenim krajolicima, s odnosima koji se prenose iz jednog u drugi kontekst tako iznova otkrivajući pojedine točke, koje su zapravo približno najbliže zamisljenoj prostornoj ideji. Henri Focillon govorи o psihološkim mjestima, mjestima bez kojih bi duh okoline bio nejasan ili neshvatljiv. Stoga za opis određenog umjetničkog krajolika nudi pojam "umjetnost kao mjesto". Krajolik gotičke umjetnosti ili, radije, gotička umjetnost kao krajolik, stvorila je Francusku i francuski humanizam koji nitko nije mogao predvidjeti: obrisi obzora, siluete gradova - ukratko poezija koja proizlazi iz gotičke umjetnosti, a ne iz geologije Capetovih institucija. Ali zar nije oblikovanje prošlosti u skladu s vlastitim potrebama bitan atribut svake okoline?"³

Gotičku umjetnost kao mjesto zamijeniti *gotičkim krajolikom* od izuzetne je važnosti. U tom smislu zgrada, monument i grad postaju čovjekovi predmeti par excellence; i kao takvi duboko su povezani s izvornim pojavljivanjem, prvim znakom, kompozicijom, trajnošću i razvojem, slučajnošću i tradicijom. Kao što su prvi doseljenici krajolik prilagodili sebi, tako su oblikovali i *mjesto* i utvrdili njegovu jedinstvenost.

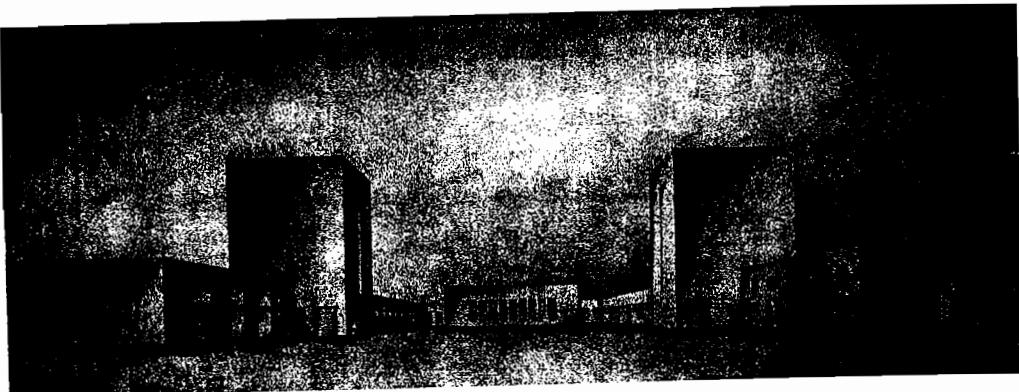
Primjedbe teoretičara na oblikovanje krajolika kod slikanja, sigurnost s kojom su Rimljani ponavljali određene elemente u građenju novih gradova priznajući *locusu* moć transformacije - zbog tih i mnogih drugih činjenica intuitivno osjećamo važnost određenih artefakata; razmotrimo li taj podatak, shvaćamo zašto je arhitektura bila tako važna u starom svijetu i renesansi. Ona je oblikovala kontekst. Njezini oblici mijenjali su se zajedno s većim promjenama lokacije, sudjelujući u izgradnji cjeline i služeći cjelokupnom događaju, dok je ona istovremeno stvarala sam događaj. Samo na taj način možemo razumjeti važnost obeliska, stupa, nadgrobnog kamena. Tko još može razlikovati događaj od znaka koji ga obilježava?

Mnogo sam puta u ovoj knjizi postavljao pitanje *gdje počinje jedinstvenost urbanog artefakta?* U njegovom obliku, funkciji, sjećanju ili nećem sasvim drugom? Sada možemo odgovoriti da on počinje u *događaju i znaku koji obilježava taj događaj*. Ta je tvrdnja premostila povijest arhitekture. Umjetnici su uvek nastojali načiniti nešto izvorno, načiniti artefakt koji prethodi stilu. Burckhardt je shvaćao taj proces pišući: "Tamo, u svetištu, oni (umjetnici) su poduzeli svoje prve korake prema uzvišenome; oni su naučili odvajati slučajnost od oblika. Tipovi postaju stvarni; konačno, prvi ideali."⁴ Stoga, bliski odnos koji je jednom bio prisutan između oblika i elemenata, ponovo predlaže samog sebe kao neophodno porijeklo. I tako se arhitektura s jedne strane obraća svojem vlastitom području, svojim elementima i idealima a s druge teži poistovjećivanju s artefaktom; odvajanje koje se javlja kod njenog porijekla i koje joj dopušta autonoman razvoj više nije prepoznatljivo. U tom smislu možemo protumačiti primjedbu Adolfa Loosa: "Ako u šumi pronađemo humak dugačak šest stopa i širok tri, lopaticom oblikovan u piramidu, postajemo ozbiljni i nešto nam govori 'ovde

je netko pokopan.' To je arhitektura."⁵ Humak dugačak šest i širok tri stope je izuzetno snažna i čista arhitektura upravo stoga što je prepoznatljiva kao artefakt. Jedino se u povijesti arhitekture javlja odvajanje izvornog elementa i njegovih različitih oblika. Iz tih odvajanja, koje je stari svijet čini se zauvijek riješio, nastaje sveopće priznat karakter trajnosti tih prvih oblika.

Sva velika razdoblja arhitekture ponovo su predlagala arhitekturu antike, kao da je to bila zauvijek utvrđena paradigma; ali svaki su je put predlagali drugačije. S obzirom na to da se ista ideja arhitekture očitovala na različitim mjestima, možemo razumjeti naše gradove mjerjenjem tog standarda u odnosu na stvarnost pojedinačnog iskustva svakog određenog mjesta. Ono što sam na početku rekao o Palazzo della Ragione u Padovi možda je djelić te ideje koja nadilazi funkcije zgrade i njenu povijest, ali ne i posebnost mjesta na kojem postoji.

Koncept *locusa*, ponekad prilično nejasan, možda možemo razumjeti dotičući ga iz druge perspektive, prodirući u njega na mnogo poznatiji, mnogo vidljiviji - iako ne više i racionalan - način. Inače nastavljamo posezati za obrisima koji nestaju. Ti obrisi ocrtavaju pojedinačnost monumenata, grada, zgrada i samog koncepta jedinstvenosti, njegovih granica, početka i završetka. Oni označavaju odnos arhitekture i njene lokacije - mjesta umjetnosti - te vezu sa samim *locusom*, kao preciznom artikulacijom jedinstvenog artefakta određenog vremenom i prostorom, topografskim dimenzijama i oblikom, ulogom stjecišta slijeda starih ili nedavnih događaja, njegovim sjećanjem. Svi su ti problemi u velikoj mjeri zajedničke prirode; oni nas tjeraju da na trenutak zastanemo nad vezom mjesta i čovjeka i pogledamo odnos između ekologije i psihologije.

Projekt staja grofa Sangusko u južnoj Francuskoj, Adolf Loos, 1924.

Arhitektura kao znanost

“Najveći proizvodi arhitekture nisu toliko pojedinačna koliko društvena djela; prije djeca nacije u trudovima nego nadahnuti napor genijalnih ljudi; nasljeđe rase; stoljetno akumulirano bogatstvo, sjedište slijeda nestajanja ljudskog društva - jednom riječju, vrsta oblikovanja.”

Victor Hugo⁶

U svom djelu iz 1816. godine o monumentima Francuske, Aleksandre de Laborde, kao i Quatremère de Quincy, hvalili su umjetnike kasnog 18. i ranog 19. stoljeća jer su odlazili studirati i ovladati stalnim principima znanja u Rim, iznova putujući velikim cestama antike. Arhitekti te nove škole predstavljali su se kao poznavatelji fizičkih artefakata svoje znanosti: arhitekture. Tako su prolazili poznatim cestama, jer su se i njihovi učitelji posvetili utvrđivanju logike arhitekture utemeljene na bitnim principima. “Oni su istovremeno i umjetnici i poznavatelji; ovladali su navikom promatranja i kritiziranja...”⁷

Ali Laborde i njegovi suvremenici propustili su zamijetiti temeljni karakter tih studija: činjenicu da su one omogućile uvod u urbane probleme i humanističke znanosti, uvod koji je prevagnuo više u korist stručnjaka nego arhitekta. Samo nam povijest arhitekture zasnovana na artefaktima daje sveobuhvatnu sliku te osjetljive ravnoteže i omogućava nam dobro artikulirano znanje o samim artefaktima.

Znamo da je temeljni predmet teoretičara i njihovog učenja bila razrada općeg principa arhitekture, kao znanosti, oblikovanja i primjene zgrada. Ledoux⁸ je svoje principe arhitekture temeljio na klasičnoj koncepciji, ali bavio se i mjestima i dogadajima, situacijama i društvom. Stoga je proučavao i različite zgrade koje je društvo

tražilo u odnosu na njihove precizne kontekste.

I za Viollet-le-Duca je pitanje arhitekture kao znanosti bilo jasno; za njega je postojalo samo jedno rješenje problema. S obzirom na to da su se problemi kojih se doticala arhitektura neprestano mijenjali trebalo je modificirati i rješenja. U skladu s definicijom tog francuskog majstora principi arhitekture, zajedno s modifikacijama stvarnosti, bili su struktura čovjekove kreacije. Tako je u svom *Dictionnaire* nevjerljatnom snagom iznio opširan pregled gotičke arhitekture u Francuskoj.

Poznajem malo opisa arhitektonskih djela koja su tako potpuna i uvjerljiva kao opis dvorca Gaillard, utvrde Ričarda Lavljeg srca.⁹ U prozri Viollet-le-Duca, ona poprima snagu trajne slike koja pokazuje strukturu arhitektonskog djela. I struktura i jedinstvenost dvorca otkrivene su pomoću analize zgrade u odnosu na geografiju Seine, studiju vojničkih znanja i topografskog znanje antike, suprotstavljući konačno dva *condottiera*, normanskog i francuskog, iste psihologije. Ne samo da je pozadina toga povijest Francuske već dvorac postaje mjesto na kojem stječemo osobno znanje i iskustvo.

Studija kuće počinje geografskim klasifikacijama i sociološkim razmatranjima, te pomoću arhitekture nastavlja prema strukturi grada i sela, ljudskoj kreaciji. Viollet-le-Duc otkrio je da od sve arhitekture kuća najbolje karakterizira običaje, navike i ukuse stanovništva; njena struktura, kao i funkcionalna organizacija, mijenja se tijekom dugih razdoblja. Iz studije nacerta kuća, rekonstruirao je oblikovanje urbanih jezgri te je mogao pokazati smjer usporednoj studiji tipologije francuske kuće.

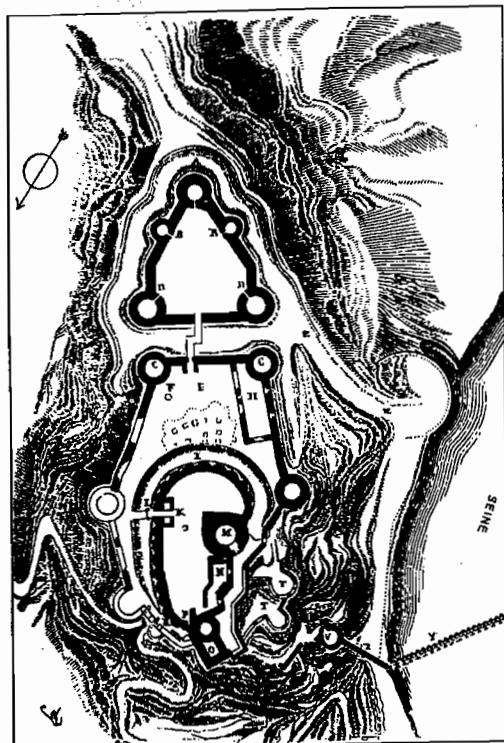
Koristeći se istim principom, opisao je gradove koje su francuski kraljevi izgradili *ex novo*. Npr. Montpazier ne samo da je imao

pravilnu mrežu nego su sve kuće bile jednake veličine i istog nacrta. Ljudi koji su došli živjeti u poseban grad poput tog našli su se na razini potpune jednakosti. Tako je studija parcela i urbanističkog bloka omogućila Viollet-le-Ducu kratak pogled na povijest društvenih klasa u Francuskoj koji se temeljio na stvarnosti; u tom je smislu on najavio socijalnu geografiju i Tricartove zaključke.

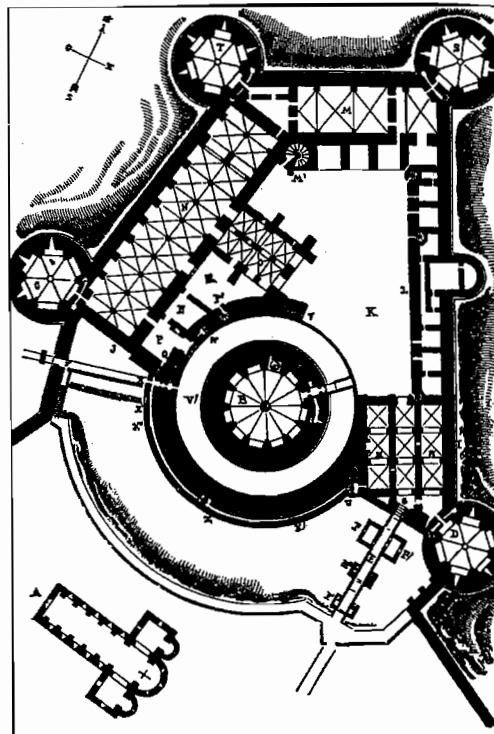
Pročitamo li najbolje tekstove francuske škole o geografiji napisane u prvim godinama ovog stoljeća pronaći ćemo jednako znanstveno gledište. No čak i površno čitanje Demangeona¹⁰ o ruralnoj kući u Francuskoj priziva djela velikih teoretičara prošlosti. Započinjući opisom krajolika sela koje je načinio čovjek, Demangeon je u kući prepoznao trajne elemente koji su se tijekom dugih razdoblja modificirali i čiji je razvoj bio i duži i složeniji od razvoja takvih elemenata ruralne ekonomije, s kojom se nisu uvijek ni lako usaglašavali. Stoga je predložio postojanje tipoloških konstanti u stanovanju i bavio se otkrivanjem elementarnih tipova stanovanja.

Konačno je kuća, jednom izvučena iz konteksta, otkrila ne samo da se razvila iz svog lokalnog konteksta nego je pokazala i vanjske odnose, udaljena srodstva i opće utjecaje. Tako je Demangeon, proučavajući geografsku raspodjelu jednog tipa kuće, izbjegao svođenje mnogih svojih promatranja na determinizam mjesta, bez obzira na to da li se radi o materijalima, ekonomskim strukturama ili funkcijama; zato je mogao ocrtati povijesne relacije i kulturne struje. Takvoj je analizi neizostavno nedostajala šira koncepcija strukture grada i regije, nešto što su raniji teoretičari mogli prepoznati u cjelokupnom obliku; ali u usporedbi sa studijama Viollet-le-Duca on je svojom preciznošću i metodološkom strogošću nadomeštao nedostatke opće sveobuhvatnosti.

Koliko je značajno toliko je i iznenadujuće da se arhitekt, kojeg su smatrali revolucionarnim bavio tim temama i sintetizirao ih, mada

Dvorac Gaillard, Normandija, Francuska,
plan Viollet-le-Duca
A) Opkop iskopan u stijeni i glavni toranj
B) Sekundarni tornjevi C) Glavni tornjevi
D) Sekundarni tornjevi E) Prvi ogradjujući zid oko
dvorca koji okružuje donja dvorište F) Bunar
G) Podrumi koji vode izvan dvorca H) Kapelica
K) Ulaz u dvorac L) Opkop M) Spremiste
N) Prostorije zapovjednika P) Izlaz u nuždi
R) Promatračica T) Tornjevi i zid iskopani u
stijeni V) Toranj X) Zidine Y) Brana na rijeci
Z) Primarni opkop

Dvorac Coucy na Ile de France, 13. ili 14.
stoljeće, tlocrt prizemlja Viollet-le-Duca
A) Već postojeće kapelice B) Spremiste
C, D) Tornjevi E) Pristupni most
K) Dvorište L) Gospodarske zgrade
M) Tipični stanovi N) Skladište u prizemlju
i veliki salon na gornjim katovima
S, T) Tornjevi

se činilo da su one prilično udaljene od njegove analize; tako je Le Corbusier¹¹ u svojoj definiciji o kući kao stroju i arhitekturi kao oruđu (tako skandaloznoj za kulturne akademike tog doba) kombinirao sva praktična učenja te francuske škole koja su se, kao što smo rekli, temeljila na studiji stvarnosti. Istih je godina Demangeon govorio (u upravo spomenutom djelu) o ruralnoj kući kao oruđu iskovanom za seljakov rad. Čini se da ljudska kreacija i iskovođenje još jednom stavljaju u zgrade ovaj razgovor i povjeravaju ga viziji arhitekture temeljenoj na stvarnosti, totalističkoj viziji za koju su sposobni možda jedino umjetnici.

Ukoliko pretpostavimo da je odnos između analize i oblikovanja prije problem pojedinačnog arhitekta nego napretka arhitekture kao znanosti, rasprava se takvim zaključkom samo zatvara, a da ništa nije riješila Tim se zaključkom niječe nada izražena u Labordeovoj primjedbi o novoj generaciji ljudi od umjetnosti i kulture među kojima ima onih koji će preuzeti naviku kritiziranja i promatranja - drugim riječima, onih koji vide mogućnost dubljeg razumijevanja strukture grada. Vjerujem da ta vrsta studije predmeta arhitekture, koja je ovdje shvaćena, kao čovjekovo djelo, mora prethoditi analizi i oblikovanju.

Takva studija neophodno mora uzeti u obzir cjelokupnu strukturu odnosa pojedinačnog i zajedničkog rada, akumuliranu povijest stoljeća, evoluciju i trajnost različitih kultura. Stoga ovo poglavlje i započinje odlomkom iz djela Victora Hugoa¹² koji može poslužiti kao program studije. U svojoj često strastvenoj zanesenosti velikom nacionalnom arhitekturom prošlosti Hugo je, kao i mnogi drugi umjetnici i znanstvenici, tražio razumijevanje strukture, te stalne scene ljudskih događaja. I kad je arhitekturu i grad u njihovom kolektivnom vidu smatrao "vrstama oblikovanja", obogaćivao je naš rad odnosima koliko autoritativnim toliko i sugestivnima.

Urbana ekologija i psihologija

U prethodnom sam poglavlju pokušao naglasiti da pomoću arhitekture, možda više nego pomoću bilo kojeg drugog gledišta, možemo doći do sveobuhvatne vizije grada i razumijevanja njegove strukture. U tom sam smislu izdvojio studije Viollet-le-Duca i Demangeona, te sugerirao korisnost usporedne analize njihovih nalaza. Štoviše, dao sam naslutiti da je Le Corbusier u svom djelu takvu sintezu već dovršio.

Sada bih u ovu raspravu želio unijeti neka promatranja vezana uz ekologiju i psihologiju, i primjenu potonje na urbanizam. O ekologiji kao znanju o odnosima između živih bića i njihovog okoliša ne možemo ovdje raspravljati. To je problem koji pripada sociologiji i prirodnoj filozofiji još od Montesquieua, i premda izuzetno zanimljiv, previše bi nas skrenuo s puta.

Promotrimo samo ovo pitanje: kako *locus urbis*, jednom kad je određen, utječe na pojedinca i zajednicu? To me pitanje zanima u Sorreovom ekološkom smislu: tj., kako okolina utječe na pojedinca i zajednicu? Za Sorrea je ovo pitanje puno zanimljivije od suprotnog: kako čovjek utječe na svoju okolinu.¹³ S ovim drugim pitanjem, ideja humane ekologije iznenada mijenja značenje i uključuje cijelu povijest civilizacije. Na njega ili na sustav koji tvore ta dva pitanja već smo odgovorili kad smo na početku ove studije odredili grad kao ljudsku stvar *par excellence*.

Ali kao što smo rekli, čak i za ekologiju i urbanu ekologiju na koje se referiramo, ova studija ima značenje samo kad se grad gleda u cjelovitosti svojih dijelova, kao složena struktura. Povijesno određeni odnosi i utjecaji između čovjeka i grada ne mogu se proučavati svođenjem na shematske modele grada, što je slučaj s modelima urbane ekologije američke škole od Parka do Hoyta. Te teorije, koliko

ja shvaćam, mogu ponuditi neke odgovore u svezi s urbanističkim tehnikama, ali malo mogu pridonijeti razvoju urbanizma temeljenog na artefaktima, a ne na modelima.

Čini se neporecivim da studija kolektivne psihologije bitnim dijelom sudjeluje u studiji grada. Mnogi autori kojima sam najbliži u ovom djelu temelje svoje studije na kolektivnoj psihologiji, koja je povezana sa sociologijom. Ta je povezanost i više nego dovoljno dokumentirana. Kolektivna psihologija je podloga svim znanostima koje grad smatraju predmetom studije od primarne važnosti.

Vrijedni se podaci mogu dobiti i eksperimentima vođenima *gestalt* psihologijom, u onoj mjeri u kojoj je preuzeo Bauhaus na području oblika i predložila Lynchova američka škola.¹⁴ U ovoj sam se knjizi posebno poslužio nekim Lynchovim zaključcima u svezi s rezidencijalnom četvrti, kao potvrdom distinkтивnog karaktera različitih četvrti unutar grada. Postoje međutim neka neprikladna proširenja metoda eksperimentalne psihologije; ali prije nego što se time pozabavim, želio bih kratko dotaknuti odnos između grada i arhitekture kao tehnike.*

Govoreći o građi artefakta i njegovom sjećanju, mislim o njima većinom u smislu kolektivne prirode; oni pripadaju gradu i njegovom kolektivnom građanstvu. Držim da su u umjetnosti ili znanosti principi i sredstva akcije razrađeni kolektivno i preneseni kroz tradiciju u kojoj sve znanosti i umjetnosti djeluju kao zajednički fenomeni. Ali oni istovremeno nisu zajednički u svojim bitnim dijelovima; ostvaruju ih pojedinci. Odnos između kolektivnog artefakta, koji je nužno i urbani artefakt, i pojedinca koji ga samostalno planira i izvodi može se razumjeti samo kroz studiju

* Rječnik određuje "tehniku" (italijanski *technica*) kao "studiju principa umjetnosti ili umjetnosti općenito, osobito praktičnih umjetnosti" (*Webster's New Twentieth Century Dictionary, Unabridged*, 2. izdanje). To je značenje kojem ovdje težimo. Ur.

tehnika kojima se artefakt ostvaruje. Postoji mnogo različitih tehnika; jedna od njih je arhitektura, a s obzirom na to da je ona predmet naše studije, moramo se ovdje ponajprije baviti njome. Ekonomijom i poviješću bavit ćemo se samo toliko koliko se one pojavljuju u arhitekturi grada.

Odnos u arhitekturi između kolektivnog urbanog artefakta i pojedinca jedinstven je u usporedbi s drugim tehnikama i umjetnostima. Arhitektura se predstavlja kao širok kulturni pokret: o njemu se raspravlja i njega se kritizira izvan uskog kruga specijalista, on se mora ostvariti, postati dijelom grada, postati "grad". U stvarnosti ne postoje zgrade koje su politički suprotstavljene, jer sve one koje se izgrade uvijek pripadaju dominantnoj klasi, ili barem onoj koja može pomiriti određene nove potrebe i specifične urbanističke uvjete. Postoji izravan odnos između formulacije prijedloga i zgrada koje se izvedu u gradu.

No očito je da taj odnos možemo promatrati i u njegovim odvojenim pojmovima. Moguće je gledati razvoj svijeta arhitekture i proučavati ga kao logičan slijed principa i oblika manje više neovisnih o stvarnosti *locusa* i povijesti. Tako arhitektura uključuje grad; ali taj grad može biti idealan grad, savršenih i skladnih odnosa, u kojem se arhitektura razvija i gradi svoje vlastite odnose. Istovremeno, stvarna arhitektura tog grada je jedinstvena; od samog početka ima karakterističan - i nejasan - odnos koji nema ni jedna druga umjetnost ili znanost. U tom smislu možemo razumjeti stalni polemički poticaj arhitekata za oblikovanjem sustava u kojima prostorni poredak postaje društveni i pokušava preoblikovati društvo.

Ipak, izvan oblikovanja, čak i izvan same arhitekture, postoje urbani

artefakti, grad, monumenti; to pokazuju monografije pojedinih djela u određenim razdobljima i okolinama. U svojoj studiji Firencë u doba humanizma, André Chastel¹⁵ jasno pokazuje veze između civilizacije i umjetnosti, povijesti i politike koje čine novu viziju Firence (kao i Atene, Rima i New Yorka) i umjetnosti i procesa koji su je oblikovali.

Ako promatramo Palladia i povjesno određene gradove Veneta u kojima nalazimo njegov rad, i način na koji studija tih gradova zapravo transcendira Palladia arhitekta, nalazimo da koncept *locusa* od kojeg smo započeli argumente, poprima svoje puno značenje; on postaje *urbani kontekst*, prepoznatljiv kao pojedinačni artefakt. Možemo ponovo pitati gdje počiva jedinstvenost? U pojedinačnom artefaktu, njegovom materijalu, slijedu događaja koji se oko njega razvijaju i umovima njegovih stvaralača; ali i u mjestu koje ga određuje - u fizičkom smislu, a ponajprije u smislu izbora tog mjesta i nedjeljivog jedinstva koje se uspostavlja između mjesta i djela.

Povijest grada ujedno je i povijest arhitekture. Ali moramo zapamtiti da je povijest arhitekture samo jedna točka gledišta s koje se može promatrati grad. Ukoliko to ne shvatimo, potrošit ćemo mnogo vremena na proučavanje grada i njegove arhitekture u smislu njegovih prizora ili na pokušaj studije grada s gledišta drugih znanosti, npr. psihologije. Ali što nam psihologija može reći osim da svaki pojedinac grad vidi drugačije? I kako ta osobna i nekultivirana vizija može biti povezana sa zakonima i principima koji su stvorili grad i oblikovali njegove slike? Ako se bavimo gradom arhitektonski s više od jednog stilističkog gledišta, nema smisla napustiti arhitekturu i baviti se nečim drugim. Doista, nitko neće podržati ideju da nam teoretičari, kad kažu da zgrade moraju odgovarati kriterijima čvrstoće, udobnosti i ugodnosti, moraju objasniti i psihološke motive u pozadini tog principa.

Kad Bernini prezirno govori o Parizu jer nalazi da je njegov gotički krajolik barbarški¹⁶, teško da nas zanima Berninijeva psihologija; umjesto toga zanima nas sud arhitekta koji na temelju potpune i specifične kulture jednog grada sudi o strukturi drugog. To što je Mies van der Rohe imao određenu viziju arhitekture nije važno za potvrđivanje "ukusa" ili "stava" njemačke srednje klase prema gradu, nego zato jer nam pokazuje poštivanje teorijskog temelja schinkelovskog klasicizma i drugih ideja s kojima je ta vizija povezana u njemačkom gradu.

Kritičar koji raspravlja zašto je pjesnik u svojoj poeziji upotrijebio određeni metar na određenom mjestu bavi se kompozicionim problemom koji je pjesnik odabrao u specifičnoj situaciji. I tako se on, proučavajući taj odnos, bavi književnošću, posjedujući sva sredstva potrebna za svladavanje problema.

Kako urbani elementi postaju određeni

Ukoliko mislimo nastaviti ovu analizu, moramo se obratiti samim artefaktima, i tipičima i netipičima, i pokušati razumjeti kako se neki problemi pojavljuju i pojašnjavaju u njima i kroz njih. Često razmišjam o značenju simbolizma u arhitekturi - o "revolucionarnim arhitektima" 18. stoljeća i o konstruktivistima, koji su također bili revolucionarni arhitekti. Teorija dopušta najsenzibilnije objašnjenje simbolizma, jer misliti o simbolizmu samo u smislu svrhe određenog simbola u nekom događaju jednostavno je funkcionalistička pozicija. To je kao da je arhitektura upravo u odlučujućim trenucima svoje povijesti ponovo predložila potrebu da bude "znak" i "događaj" radi osnivanja i oblikovanja novog doba.¹⁷

Boullée piše: "Kugla je u svakom dobu jednakog sebi; ona je savršen simbol jednakosti. Ni jedno tijelo kao ona ne posjeduje tu izuzetnu kvalitetu: da je svaka njena površina jednakog drugima." Simbol kugle može dakle sažeti arhitekturu i njene principe; istovremeno, ona sama može uvjetovati svoju izgradnju, svoj motiv. Ne samo da kugla predstavlja ideju jednakosti - ili radije, ona je ne predstavlja, ona to jest; njena prisutnost kao kugle, i stoga kao monumenta, *konstituira* jednakost.

S tim su povezane rasprave (koje su bile samo površno tipološke) o centralnom tlocrtu u razdoblju humanizma: "funkcija /centralnog tlocrta/ zgrade je dvostruka; ona prepušta dušu kontemplativnim sposobnostima i time dovodi do vrste terapeutske duhovnosti koja uzdiže i pročišćava gledatelja; sama uzvišenost djela ipak je čin obožavanja koji svojom apsolutnom ljepotom dostiže religijski ton".¹⁸

Rasprave oko centralnog tlocrta vodile su, prateći tendencije reforme ili pojednostavljenja religijske prakse unutar crkve, ponovnom otkriću onog tipa tlocrta, koji je bio jedan od tipičnih oblika rane antike prije nego što je postao tip kanonske crkve u Bizantskom carstvu. Izgubljeni je kontinuitet urbanih artefakata ponovo pronađen usred novih uvjeta, koji su postali novim temeljima. Chastel sve to sažima izjavljajući: "Tri niza razmatranja utječu na izbor centralnog tlocrta: simbolička vrijednost pripisivana kružnom obliku, veliki broj geometrijskih spekulacija potaknutih studijama volumena u kojima su kombinirane kugla i kocka, i prestiž povijesnih primjera".¹⁹

Dobar je primjer crkva centralnog tlocrta San Lorenzo u Miljanu.²⁰ Shema San Lorenza ponovo se javlja u renesansi; Leonardo to

neprestano, gotovo opsativno, analizira u svojim bilježnicama. Shema u Borrominijevim bilježnicama postaje jedinstveni artefakt čiji je oblik pod snažnim utjecajem dvaju milanskih monumenata: ne samo San Lorenza nego i Duoma. Borromini posreduje između tih dviju građevina u cjelokupnoj svojoj arhitekturi, sparajući gotički vertikalizam Duoma s centralnim tlocrtom San Lorenza i uvodi u njih čudne, gotovo biografske karakteristike.

U današnjem su San Lorenzu još uvijek vidljivi različiti tipovi dodataka, od srednjeg vijeka (kapelica St. Aquilinus) do renesanse (Martino Bassijeva kupola), a cijela struktura zauzima mjesto nekadašnjih rimskih kupelji, u samom srcu rimskog Milana. Jasno je da smo u prisustvu monumenta; no je li moguće govoriti o njemu i njegovom urbanom kontekstu samo u smislu oblika? Bilo bi mnogo prikladnije tražiti njegovo značenje, smisao, stil, povijest. Tako je izgledao umjetnicima renesanse, te je postao ideja arhitekture koja se može reformulirati u novo oblikovanje. Nitko ne može govoriti o arhitekturi grada ako ne razumije takve artefakte; oni neprestano traže daljnje istraživanje jer su temelji urbane znanosti. Tumačenje simbolične arhitekture u tom smislu može biti poučno za cijelu arhitekturu; ono stvara vezu između događaja i njegovog znaka.

Određena djela koja kao izvorni događaji sudjeluju u oblikovanju grada traju i postaju karakterističnima tijekom vremena, pretvarajući ili niječući svoju izvornu funkciju, konačno postajući djeličem grada - i to u tolikoj mjeri da smo skloni razmatrati ih više s čistoisključivo urbanog nego s arhitektonskog gledišta. Ostala djela konstituiraju novo i znak su novog doba urbane povijesti; vezana su uglavnom uz revolucionarna razdoblja i događaje koji su bili presudni tijekom povjesnog razvoja grada. Potreba uspostavljanja novog standarda prosudbe nastaje manje ili više nužno tijekom nekih razdoblja arhitekture.

Pokušao sam utvrditi razliku između urbanog artefakta i same arhitekture, ali se u odnosu na urbanu arhitekturu najvažnije i konkretno provjerljive činjenice pojavljuju kroz podudarnost i kroz međusobni utjecaj tih dvaju vidova. Premda se ova knjiga bavi arhitekturom grada i smatra da su problemi arhitekture kao takve i problemi urbane arhitekture u cjelini usko povezani, postoje određeni problemi arhitekture koji se ovdje ne mogu obrađivati; pritom mislim na *kompozicione probleme*. Oni izvan svake sumnje imaju svoju autonomiju. Tiču se arhitekture kao kompozicije, a to znači da se tiču i stila.

Arhitektura je, zajedno s kompozicijom, i ovisna i determinirajuća u konstituiranju urbanih artefakata, posebno u razdobljima u kojima je sposobna sažeti cijeli civilni i politički doseg epohe, kad je visoko *racionalna*, sveobuhvatna i prenosiva - drugim riječima, kad se može smatrati *stilom*. U to je vrijeme implicitna mogućnost prijenosa, prijenosa koji može namestnuti stil.

Poistovjećenje pojedinih urbanih artefakata i gradova sa stilom arhitekture u pojedinim je kontekstima prostora i vremena potpuno automatsko, tako da možemo s preciznošću govoriti o gotičkom gradu, baroknom gradu, neoklasičnom gradu. Te stilističke definicije odmah postaju morfološke definicije; one precizno određuju prirodu urbanih artefakata. U tom je smislu moguće govoriti o civilnom oblikovanju. Da bi se to dogodilo, neophodno je da se trenutak odlučujuće povjesne i političke važnosti podudara s arhitekturom koja je *racionalna* i *konačna* u svojim oblicima. Tada zajednica može razriješiti svoje probleme izbora, zajednički željeti jednu vrstu grada, a odbiti drugu. Na to će se vratiti u posljednjem poglavju knjige u raspravi o predmetu izbora u kontekstu političkog problema grada. Za sada je dovoljno ustvrditi da je odabir nemoguć bez povjesne podudarnosti; drugačije konstituiranje urbanog artefakta nije moguće.

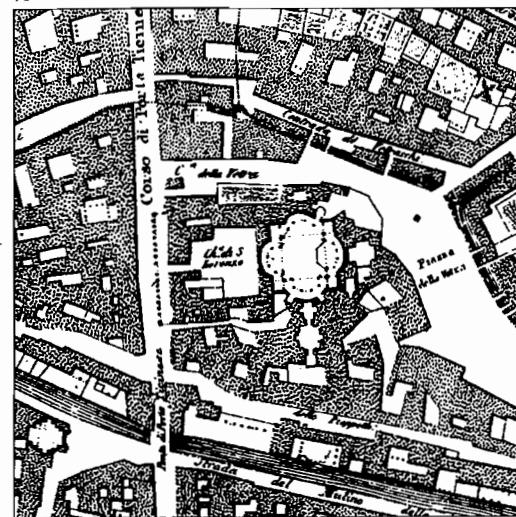
Principi arhitekture su jedinstveni i nepromjenjivi; ali odgovori na različita pitanja uslijed njihovog pojavljivanja u stvarnim ljudskim situacijama neprestano se mijenjaju. Stoga je s jedne strane racionalnost arhitekture, s druge život samih djela. Kad arhitektura u određenom trenutku počinje stvarati nove urbane artefakte koji ne odgovaraju pravoj situaciji grada, ona to čini na razini estetike, a njeni rezultati neumitno teže povjesnom usklađivanju s reformističkim ili revolucionarnim pokretima.

Prepostavka da su urbani artefakti temeljni principi konstituiranja grada nijeće i odbija pojam *urbanističkog oblikovanja*. On se obično shvaća u odnosu na kontekst; povezan je s konfiguracijom i konstrukcijom homogenog, usklađenog, trajnog okoliša koji se predstavlja koherentnošću krajolika. On traži zakone, razloge i odredbe koje ne nastaju iz stvarnih povijesnih uvjeta grada, nego iz plana, opće projekcije stvari kakve bi trebale biti. Takve projekcije prihvatljive su i realistične samo kad se odnose na "dio grada" (u smislu u kojem smo govorili o gradu dijelova u prvom poglavlju) ili kad se odnose na njegovu cjelokupnost; ali one ne pridonose oblikovanju grada. Urbani artefakti često supostaje poput ranā unutar određenog poretku; povrh svega oni *konstituiraju oblike* više negoli ih nastavljaju. Koncepcija koja sažima oblik urbanih artefakata na sliku i ukus koji prima tu sliku na kraju je previše ograničena za razumijevanje strukture urbanog artefakta. Suprotno tome, postoji mogućnost interpretacije urbanih artefakta u svoj njihovoј punoći, rješavanja dijela grada na potpun način određivanjem svih odnosa koji se mogu pojaviti u odnosu na neki artefakt.

U studiji o oblikovanju modernog grada Carlo Aymonino pokazao je kako je zadatak moderne arhitekture "ukazati na niz koncepata i odnosa koji bi se potvrdili u djelomičnim *modelima*, ukoliko s tehničkog i organizacijskog gledišta imaju neke zajedničke

Bazilika San Lorenzo
Maggiore, Milano.

Tlocrt bazilike San
Lorenzo Maggiore i
okolnog područja,
pripremili Astronomi
Brere, 1807.

temeljne zakone, a diferenciraju se upravo kroz svoje raščlanjivanje u konačnom arhitektonskom obliku, koji je specifičan i prepoznatljiv". On nastavlja tvrdeći da "s krajem sustava vodoravnog korištenja (pravila zoniranja) i s čisto volumetrijsko- kvantitativnim korištenjem zgrade /standardi i pravila/, arhitektonski presjek...postaje jednim od vodećih prikaza, pokretačkom jezgrom cijele kompozicije."²¹

Čini mi se da formulirati zgradu *na najkonkretniji mogući način*, osobito na stupnju oblikovanja, znači dati nov poticaj samoj arhitekturi, rekonstituirati potpunu viziju analize i oblikovanja na kojima smo tako žarko inzistirali. Koncepcija tog tipa, u kojoj arhitektonska dinamika močno i temeljno prevladava u obliku, odgovara prirodi urbanih artefakata kakvi doista jesu. Konstitucija novih urbanih artefakata - drugim riječima, rast grada - oduvijek se pojavljivala kroz preciznu definiciju elemenata. Taj krajnji stupanj definicije povremeno je izazivao nespontane formulacije, ali čak i ako su njihovi stvarni načini aktualizacije bili neočekivani, poslužili su kao opće smjernice. U tome je značaj razvojnog plana grada.

Ova teorija nastaje iz analize urbane stvarnosti; a ta je stvarnost u suprotnosti s idejom da unaprijed određene funkcije same upravljaju artefaktima i da je problem jednostavno u davanju oblika određenim funkcijama. U stvarnosti oblici u samom činu konstituiranja nadilaze funkcije kojima moraju služiti; oni se uzdižu iznad funkcije kao i sam grad. I u tom smislu zgrada ima urbanu stvarnost, a urbani karakter arhitektonskih artefakata postaje značajniji u odnosu na oblikovni projekt. Promatrati grad i zgrade odvojeno, tumačiti čisto organizacijske funkcije u reprezentativnom smislu znači vratiti raspravu na usku funkcionalističku viziju grada. Ta je vizija negativna jer razmišlja o zgradama samo kao o skelama za funkcionalne varijacije, apstraktne kontejnere koji utjelovljuju sve čime ih funkcije napune.

Alternativa funkcionalističkoj koncepciji nije ni jednostavna ni laka. Ako s jedne strane odbacujemo naivni funkcionalizam, s druge moramo tek doći do cjelovite funkcionalističke teorije. Tako moramo označiti granice unutar kojih se ta teorija neprestano oblikuje, nejasnoće koje sadrži, pa čak i najnovije prijedloge koji su ponekad u suprotnosti sa samima sobom. Vjerujem da nećemo nadići funkcionalističku teoriju sve dok ne uvidimo važnost i *oblika i racionalnog procesa arhitekture*, dok u samom obliku ne spoznamo sposobnost obuhvaćanja mnogih različitih vrijednosti, značenja i uporaba. Ranije sam govorio o kazalištu u Arlesu, Koloseumu, i monumentima općenito kao primjerima za ovaj argument.

Ponavljam, struktura urbanih artefakata je zbroj svih tih vrijednosti, uključujući i sjećanje. Te vrijednosti ne proizlaze iz organizacije niti iz funkcije. Sklon sam vjerovati da se način na koji određena funkcija djeluje ne mijenja, ili se mijenja samo po potrebi, a posredovanje između funkcionalnih i organizacijskih zahtjeva može se pojaviti samo u obliku. Svaki put kad se nađemo u prisustvu stvarnih urbanih artefakata shvaćamo njihovu složenost, a ta strukturalna složenost nadilazi svako usko tumačenje temeljeno na funkciji. Zoniranje i opće organizacione sheme mogu biti samo reference, kolikogod bile korisne za analizu grada kao predmeta koji je načinio čovjek.

Rimski Forum

Sada bih se želio vratiti odnosu između arhitekture i *locusa da bi* kao prvo, iznio neke druge vidove ovog problema, a zatim da bih razmotrio vrijednost monumenta u gradu. Kao primjer uzet ćemo

rimski Forum jer je to monument od temeljne važnosti za sveobuhvatno razumijevanje urbanih artefakata.²²

Rimski Forum, središte rimskog carstva, odnosna točka za konstrukciju i transformaciju tolikih gradova klasičnog svijeta i temelj klasične rimske arhitekture i urbanizma, zapravo je anomalija u odnosu na podrijetlo samog Rima. Počeci grada bili su istovremeno i geografski i povijesni. Lokacija se sastojala od niskog i močvarnog područja između strmih brežuljaka. U njegovom središtu, među vrbama i poljima trske koja su tijekom kiša bila potpuno poplavljena, bila je voda stajaćica; na brežuljcima su bile šume i pašnjaci. Eneja ovako opisuje prizor: "...i vidjeli su krda stoke koja tu i tamo muču u rimskom Forumu i elegantnoj četvrti Carinae."²³

Latini i Sabini nastanili su Esquiline, Viminale i Quirinale. To su bila povoljna mjesta za okupljanje ljudi iz Campanije i Etrurije, kao i za nastanjivanje. Arheolozi su utvrdili da su se već u 9.stoljeću Latini spustili s brežuljaka da bi svoje mrtve sahranili u jednoj od dolina rimske okolice; tako je to mjesto ušlo u povijest. Nekropola, koju je 1902.-1905. otkrio Giacomo Boni u podnožju hrama Antonina i Faustinina, jedno je od najstarijih svjedočanstava koje je čovjek tu ostavio. Prvo nekropola, zatim mjesto bitaka ili, vjerojatnije, vjerskih obreda. Forum je sve više postajao mjestom novog oblika života, a princip grada oblikovala su plemena raštrkana po brežuljcima koja su se tu sastajala i osnovala grad.

Geografski oblici usmjерili su puteve i ceste, koje su se uspinjale obroncima oko udolina duž najmanje strmih linija (Via Sacra, Via Argiletus, Vicus Patricius), iscrtavajući smjerove izvan - urbane karte. Ta se karta nije temeljila na jasnoj ideji urbanog oblikovanja nego na zahvalnoj strukturi terena. Veza između terena i uvjeta razvoja grada bila je prisutna tijekom cijele povijesti Foruma; ona

je prisutna u samom njegovom obliku, čineći ga drugačijim od gradova utemeljenih na nacrtima. Nepravilnost Foruma kritizirao je Livy: "... to je razlog što stari odvodni kanali, koji su nekad vodili kroz javne površine, sada prolaze posvuda ispod privatnih zgrada, a oblik grada sve više liči zauzetoj umjesto jasno podijeljenoj zoni".²⁴ Okrivljavao je prebrzu rekonstrukciju grada nakon pljačke koju su počinili Gali i nemogućnost primjene *limitatija*; no ta je vrst nepravilnosti karakteristična za tip rasta kroz koji je prošao Rim, koji poprilično nalikuje rastu modernih gradova.

Oko 5.stoljeća Forum prestaje biti sajmište (izgubio je temeljnju funkciju) i postaje pravi trg, gotovo u skladu s Aristotelovom uzrečicom, nastalom u otprilike to vrijeme: "Javni trg...nikad neće biti okaljan trgovinom, a obrtnicima će biti zabranjen ulaz....Daleko od njega i posve izdvojeno bit će mjesto namijenjeno trgovini...."²⁵ Upravo tijekom tog razdoblja Forum je bio prekriven kipovima, hramovima, monumentima. Tako je dolina, nekad ispunjena izvorima, svetim mjestima, sajmištima i gostonicama postala bogata bazilikama, hramovima i lukovima, s dvjema velikim ulicama (Via Sacra i Via Nova), do kojih se moglo doći malim pokrajnjim putovima.

Nakon Augustove sistematizacije i povećanja središnje zone Rima Augustovim forumom i Trajanovom tržnicom, nakon Hadrianovih djela i do pada carstva, Forum nije izgubio svoj bitni karakter kao mjesto okupljanja, kao središte Rima; *Forum Romanum* ili *Forum Magnum*, postaje specifični artefakt unutar samog srca grada, dio koji epitomizira cjelinu. Tako je Pietro Romanelli napisao: "Na Via Sacra i okolnim ulicama prepunim luksuznih dućana, ljudi znatiželjno prolaze ne želeći ništa posebno, ne radeci ništa, samo čekajući početak spektakla i otvaranje kupališta; sjećamo se epizode 'gnjavatora' kojeg je tako briljantno opisao Horace u svojoj satiri 'ibam forte via Sacra ...'. Epizoda se ponavljala tisuću puta dnevno,

svaki dan, osim ukoliko bi neki dramatični događaj u carskim palačama na Palatini ili među pretorijskim čuvarima uspio iznova uznemiriti otupljene duše Rimljana. Tijekom Carstva Forum je i dalje povremeno postajao poprištem krvavih događanja; oni su gotovo uvijek započinjali i završavali na istom mjestu. Isto se može reći i za sam grad; njihove su se posljedice osjećale posvuda više nego tu.”²⁶

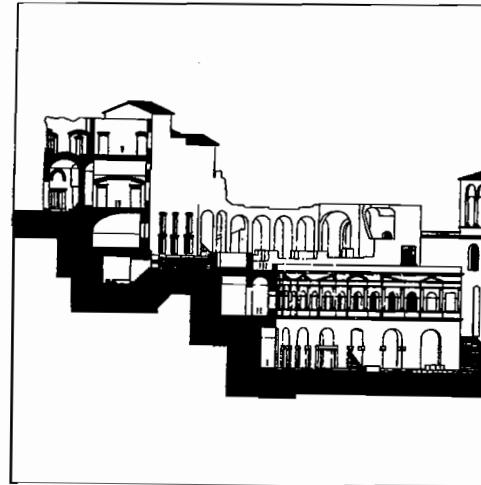
Ljudi su prolazili bez nekog posebnog razloga, ne radeći ništa: bilo je to poput modernog grada, gdje čovjek u gužvi, dokoličar, nesvjesno sudjeluje u mehanizmu grada sudjelujući samo u njegovoj slici. Tako je rimski Forum bio urbani artefakt izuzetne modernosti; sve neizrecivo modernog grada bilo je u njemu. Prisjetimo se Poëteove primjedbe o Parizu, izvedene iz njegovog jedinstvenog poznavanja stare i moderne povijesti tog francuskog grada: “Čini se da dah modernosti dopire do nas iz tog udaljenog svijeta: imamo dojam da nismo previše udaljeni od našeg okoliša u gradovima poput Aleksandrije ili Antiohije; kao da se u pojedinim trenucima osjećamo bližima imperijalnom Rimu nego nekom srednjovjekovnom gradu.”²⁷

Što je vezalo dokoličara za Forum, zašto je on intimno sudjelovao u tom svijetu, zašto je prepoznat u gradu kroz sam grad? To je misterij koji u nama izazivaju urbani artefakti. Rimski Forum jedan je od najslikovitijih urbanih artefakata koje poznajemo: povezan s počecima grada, izuzetno, gotovo nevjerojatno transformiran tijekom vremena, ali uvijek rastući sam iz sebe; usporedan s poviješću Rima, što je dokumentirano u svakom povijesnom kamenu i legendi, od Lapis Nigera do Dioskura, konačno stiže do nas kroz svoje zapanjujuće jasne i veličanstvene znakove.

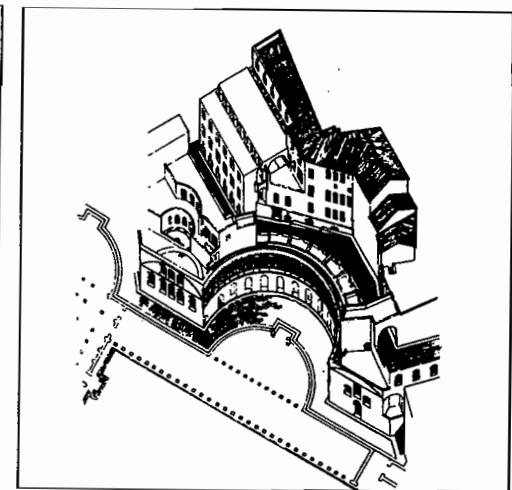
Forum epitomizira Rim, istovremeno je njegov dio i zbroj njegovih monumenata, a njegova je posebnost jača od njegovih pojedinačnih monumenata. On je izraz specifičnog oblikovanja ili barem određene

Trajanov forum, Rim, izgrađen početkom 2. stoljeća naše ere.

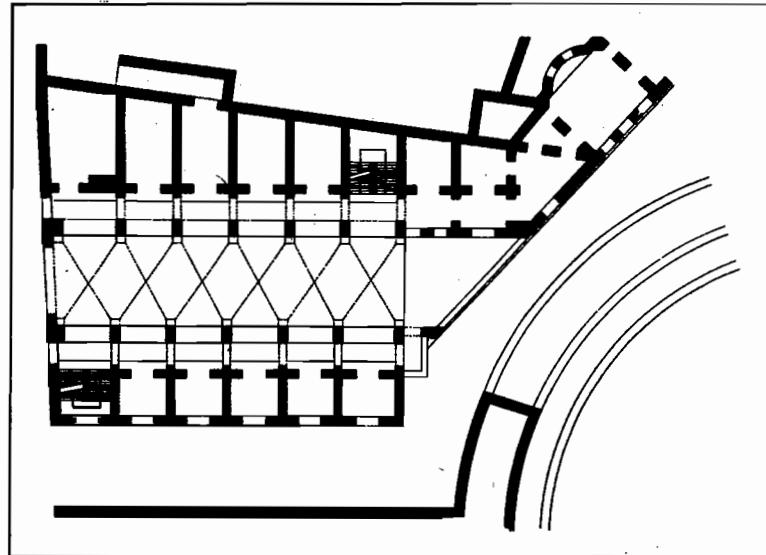
Trajanov forum, presjek.

Trajanov forum, aksonometrija.

Trajanova tržnica.

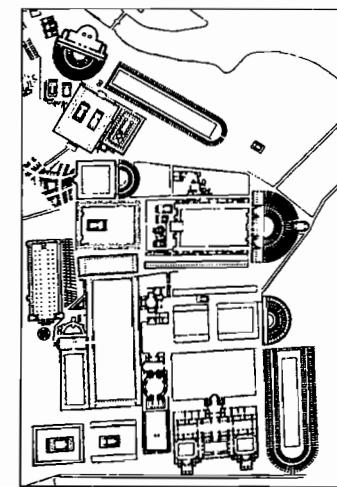

Trajanova tržnica,
tlocrt natkrivene
ulice s dućanima sa
svake strane.

vizije svijeta oblika klasičnog svijeta; ipak, njegov je oblik mnogo stariji, trajan i predpostojeći, kao i dolina u kojoj su se okupljali pastiri sa brežuljaka. Ne bih znao definirati urbani artefakt bolje od ovoga. On je i povijest i invencija. To je i jedna od najvažnijih poduka arhitekture koja postoji, - a u tom se smislu posebno približava ovdje iznesenoj teoriji.

Čini mi se da je pravi trenutak za određivanje razlike između *locusa* i konteksta kako se obično shvaća u arhitektonskim i urbanističkim raspravama. Sadašnja analiza približava nam problem *locusa* pokušavajući postaviti izuzetno racionalnu definiciju artefakta, smatrajući ga složenim po prirodi. No mi ga svejedno moramo pokušati razjasniti kao što to čini znanstvenik kad razvija hipoteze u svrhu razjašnjavanja nepreciznog svijeta stvari i njegovih zakona. *Locus* je u tom smislu povezan s kontekstom; ali kontekst se čini čudno povezan s iluzijom, s iluzionizmom. Kao takav, nema nikakve veze s arhitekturom grada, već prije s izradom scene, a kao scena zahtijeva nepopustljivost u odnosu prema svojim funkcijama. On ovisi o neophodnoj trajnosti funkcija čija nazočnost služi očuvanju oblika kakvi jesu i imobilizaciji života, rastužujući nas poput budućih turista nestalog svijeta.

Nije iznenadujuće da su ovaj koncept konteksta usvojili i primjenili oni koji se pretvaraju da čuvaju povijesne gradove zadržavajući njihove stare fasade ili rekonstruirajući ih na način kojim održavaju njihove obrise i boje i druge

Dio Rima iz 3. stoljeća, uključujući
Domicijanov stadion,
Domicijanovo kazalište, Agrippina
kupališta i Flaminianski cirkus.

slične stvari; ali što ostaje nakon izvedbe tih operacija? Prazna, često odbojna pozornica. Jedna od najružnijih stvari koje sam video je rekonstrukcija malog dijela Frankfurta izgrađena na principu održavanja gotičkih volumena i pseudomoderne ili pseudoantikne arhitekture. Ne znam kamo je nestala sugestivnost i iluzija koja je, činilo se toliko nadahnula početnu ideju.

Kad govorimo o "monumentima, mogli bismo govoriti i o ulici, zoni, pa čak i zemlji; ali da bi se jedno od toga sačuvalo, sve se mora sačuvati, kao što su Nijemci učinili u Quedlinburgu. Taj se pristup može opravdati, jer je život u Quedlinburgu poprimio vrstu opsesivne kvalitete, jer taj je mali grad vrijedan muzej gotičke povijesti (i izuzetan muzej popriličnog dijela njemačke povijesti); inače opravdanja nema. Tipičan slučaj povezan s tom temom je Venecija, no nećemo se sada na njemu zadržavati s obzirom na to da taj grad zaslužuje poseban tretman. O Veneciji se posvuda mnogo razgovaralo i taj problem zahtjeva podršku vrlo određenih primjera. Stoga ću se još jednom okrenuti rimskom Forumu kao polaznoj točki.

U srpnju 1811. godine grof De Tournon, prefekt Rima tijekom okupacije Italije od strane Napoleona I., izložio je svoj program restauracije Foruma "Restauracijski zahvati na starim monumentima" grofu De Montalivetu, ministru unutrašnjih poslova:

"Čim se netko dotakne te teme, prvo što pada na pamet je *Forum*, proslavljeni mjesto na kojem su okupljeni čudesni monumenti koji prizivaju izuzetne uspomene. Restauracija tih monumenata sastoji se prije svega u oslobođanju njihovih donjih dijelova koje prekriva zemlja, međusobnom povezivanju i na kraju omogućavanju lakog i ugodnog pristupa.....

Drugi dio ovog projekta obuhvaća međusobnu povezanost monumenata kroz nepravilno organiziran prolaz. Predložio sam

plan, izrađen premojim uputama, za jedan tip povezanosti, za koji se moram obratiti vama.... Dodat ću samo da brežuljak Palatine, ogroman muzej u potpunosti prekriven veličanstvenim ostacima Cezarovih palača, mora imati djelomično posađeni vrt koji će okruživati monumente, jer obiluje uspomenama i zasigurno će biti jedinstven u svijetu."²⁸

De Tournonova ideja nije ostvarena. Možda bi većinu monumenata žrtvovala oblikovanju vrta, lišavajući nas jednog od najčistijih arhitektonskih i skulptura, ali bi to bila posljedica njegove ideje. S pojavom znanstvene arheologije problem Foruma postao je glavni urbani problem povezan s kontinuitetom modernog grada. Postalo je neophodno započeti studiju Foruma ne više kao studiju njegovih pojedinačnih monumenta, nego kao cijelovito istraživanje njegova kompleksa, shvatiti Forum ne kao zbroj njegove arhitekture nego kao potpun urbani artefakt, kao trajnost poput one samog Rima. Znakovito je da je De Tournonova ideja naišla na pristalice i razradena je tijekom Rimske republike 1849. godine. I ovdje je revolucionarni događaj uzrokovao čitanje starina na moderan način; u tom je smislu usko povezan s iškustvom revolucionarnih pariških arhitekata. Međutim, ideja Foruma pokazala se jačom čak i od političkih događaja, te je odoljela različitim navalama promjena čak i pod papskom restauracijom.

Kad danas taj problem razmatramo s arhitektonskog gledišta, na pamet nam padaju mnoge teme koje vrijednost arheoloških razmatranja zadnjeg stoljeća pokazuju u odnosu na rekonstrukciju Foruma i njegovog ponovnog ujedinjavanja s forumima Augusta i Trajana, a jasan nam je i argument za ponovno korištenje tog ogromnog kompleksa. Ali za sadašnju svrhu dovoljno je pokazati kako je taj veliki monument i danas dio Rima koji sažima stari grad, trenutak života modernog grada i povjesno neusporediv urbani artefakt. Kad bi Piazza San Marco u Veneciji stajala s Duždevom

palačom u potpuno drugačijem gradu, što bi mogla biti Venecija budućnosti, i kad bismo se našli usred tog izuzetnog urbanog artefakta, ne bismo bili ništa manje dirmuti niti bismo se manje smatrali sudionicima povijesti Venecije. Sjećam se izgleda katedrale u Kölnu u poratnim godinama, u razrušenom gradu; ništa se nije moglo usporediti sa snagom kojom je to djelo djelovalo na imaginaciju, stojeći netaknuto među ruševinama. Sigurno je da površna i gruba rekonstrukcija okolnog grada nije najsretnija, ali ona ne djeluje na monument, kao što ni dosadna priprosta uređenja u mnogim modernim muzejima ne mogu izobličiti ili promijeniti vrijednost izložaka.

Ovo sjećanje na Köln moramo naravno razumjeti samo u analognom smislu. Analogija vrijednosti monumenata u razrušenim gradovima služi pojašnjavanju dviju točaka: prvo, razumijevanje monumenta ne omogućava nam ni kontekst ni neka iluzionistička kvaliteta; drugo, samo shvaćajući monument kao jedinstveni urbani artefakt, ili suprotstavljajući ga drugim urbanim artefaktima, možemo doseći smisao arhitekture grada.

Po mojoj je mišljenju značenje toga epitomizirano u planu Rima Siksta V. Tu bazilike postaju autentična mjesta grada; zajedno čine strukturu čija složenost proizlazi iz njihove vrijednosti kao primarnih artefakata, iz ulica koje im se pridružuju i iz rezidencijalnih prostora koji su prisutni unutar sustava. Domenico Fontana započinje svoj opis glavnih karakteristika plana na ovaj način: "Naš je gospodar na mnogim mjestima otvorio broj vrlo prostranih i ravnih cesta želeći olakšati onima koje potiče odanost ili zavjeti, i koji su naviknuti na često posjećivanje najsvetijih mesta grada Rima, osobito sedam crkava tako proslavljenih zbog svojih oprosta i relikvija. Stoga se pješke, konjem ili kočjom može krenuti s bilo kojeg mesta u Rimu i nastaviti u praktično ravnoj liniji do najpoznatijih svetih mesta."²⁹

Sigfried Giedion, možda prvi koji je shvatio izuzetnu važnost tog plana, opisao ga je ovako: "Njegov plan nije bio samo na papiru. Siksto V. imao je Rim, kakav je bio, u svojim kostima. On sam hodao je ulicama kojima su trebali doći hodočasnici i iskusio udaljenost između točaka. I kad je u ožujku 1588. otvorio novu cestu od Koloseuma do Laterana, prošetao je sa svojim kardinalima cijelim putem do Lateranske palače, tada u konstrukciji. Siksto je svoje ulice organski rasporedio, gdjegod je to zahtjevala topografska struktura Rima. Bio je i dovoljno mudar da s velikom pažnjom inkorporira sve što je mogao iz djela svojih prethodnika."³⁰

Giedion nastavlja: "Nasuprot njegovih vlastitih zgrada - Laterana i Quirinala - i gdjegod su se njegove ulice spajale, Siksto V. osigurao je prostran otvoren prostor, dovoljan za mnogo kasniji razvoj...iščenjem oko Antoninovog stupa i utirući obrise Piazza Colonne (1588.), stvorio je današnje središte grada. Trajanov stup blizu Koloseuma sa svojim proširennim okolnim trgom bio je veza starog i novog grada.... Instinkt za građansko oblikovanje Pape i njegovih arhitekata ponovo se pokazao na odabiru novog mesta za obelisk upravo na pravoj udaljenosti od nedovršene katedrale...

"Zadnji od četiri obeliska koje je Siksto V. uspio podići dobio je možda najosjetljiviji od svih položaja. Smješten na sjevernom ulazu u grad, označavao je stjedište triju glavnih ulica (kao i često projektirano ali nikad izvršeno krajnje produljenje Strada Felice). Dva stoljeća kasnije Piazza del Popolo artikulirala se oko tog mesta. Jedini drugi obelisk koji zauzima tako dominantan položaj je na Place de la Concorde u Parizu, podignut 1836. godine."³¹

Vjerujem da je u ovom odlomku Giedion, čiji je osobni doprinos svijetu arhitekture uvjek bio izuzetan, rekao o gradu mnoge općenite stvari koje nadilaze plan koji razmatramo. Značajna je njegova napomena da prvi plan nije onaj na papiru nego onaj izведен

iz neposrednog, empirijskog iskustva. Značajne su i njegove primjedbe o tome da je plan, premda prilično krut, ipak vodio računa o topografskoj strukturi grada i da se u svojoj revolucionarnosti ili vrlini čak inkorporirao i dao vrijednost svim prethodnim valjanim inicijativama koje su bile u gradu.

Tome je pridodano razmatranje obeliska i njihovih lokacija, znakova oko kojih se artikulirao grad. Možda arhitektura grada nije više nikad, čak ni u klasičnom svijetu, dostigla takvo jedinstvo stvaranja i razumijevanja. Cjelokupni urbani sustav zamišljen je i ostvaren uvažavanjem praktičnih i idealnih snaga, a u cijelosti je obilježen točkama jedinstva i budućeg okupljanja. Oblici njegovih monumenata i njegov topografski oblik ostali su stabilni unutar promjenjivog sustava (prisjetimo se predložene transformacije Koloseuma u tvornicu vune), kao da je smještajem obeliska na njihova osobita mjesta grad začet i u prošlosti i u budućnosti.

Može se prigovoriti da se u prikazu Rima bavim samo starim gradom. Na takvu kritiku mogu odgovoriti dvama različitim argumentima: prvo, da je strogo promatrana premlisa ove studije da se ne može načiniti razlika između starog i modernog grada, između prije i poslije, jer se grad smatra čovjekovim djelom, i drugo, da postoji malo gradova s isključivo modernim urbanim artefaktima - ili barem takvi gradovi nisu ni u kojem slučaju tipični, s obzirom na to da je unutarnja karakteristika grada njegova trajnost u vremenu.

Jedini mogući racionalni princip, jedini zakon logike koji proizlazi iz grada i kojim možemo objasniti njegovo trajanje za mene je razmišljati o gradu zasnovanom na primarnim elementima. Takvog su ga prihvatili tijekom prosvjetiteljstva, i kao takvog su ga odbacile destruktive progresivističke teorije o gradu. Sjetimo se Fichteove kritike zapadnih gradova u kojoj obrana komunitarnog (*Volk*)

karaktera gotičkog grada već sadrži reakcionarnu kritiku kasnijih godina (Spengler) i konceptu grada određenog sudbinom. Premda se ovdje nisam bavio tim teorijama ili vizijama grada, jasno je kako su one u ideju grada prenesene bez formalnih referenci, i kako su u manje više svjesnoj suprotnosti sa svojim modernim imitatorima, s prosvjetiteljskim naglaskom na planu. S tog gledišta možemo kritizirati i romantične socijaliste, falansteriste, i druge koji su predlagali različite koncepte zajednice koja je sama sebi dovoljna. Oni su držali da društvo više ne može izraziti nikakve transcedentne vrijednosti, pa čak ni one uobičajeno reprezentativne, jer je utilitaristička i funkcionalistička redukcija grada (na obitavanje i usluge) postala "moderna" alternativa ranijim formulacijama.

Umjesto toga vjerujem da je grad, upravo stoga što je prije svega kolektivna činjenica, i određen i postoji u onim djelima koja su bitno kolektivne prirode. Premda takva djela nastaju tijekom izgradnje grada, ona ubrzo postaju ciljevi te izgradnje, i to je njihova bit i njihova ljepota. Ljepota počiva i u zakonima arhitekture koje oni utjelovljuju i u razlozima zbog kojih ih zajednica želi.

Monumenti; sažetak kritike koncepta konteksta

Do sada smo se u ovom poglavlju bavili uglavnom idejom *locusa* u smislu posebnog mesta i događaja, odnosa arhitekture prema izgradnji grada i odnosa između konteksta i monumenta. Kao što smo rekli, koncept *locusa* mora biti predmetom specifičnog istraživanja koje uključuje cijelu povijest arhitekture. Odnos između *locusa* i oblikovanja mora se analizirati u svrhu objašnjenja prividno nerješivog sukoba između oblikovanja kao racionalnog i nametnutog elementa te prirode mesta određene lokalnim uvjetima. Taj odnos obuhvaća koncept posebnosti.

Što se tiče pojma *kontekst*, nalazimo da on uglavnom ometa istraživanje. Kontekst je u opreci s idejom monumenta. Osim svog povijesno određenog postojanja, monument ima stvarnost koja se može podvrgnuti analizi; štoviše, "monument" se može oblikovati. No za to je potrebna arhitektura, tj. stil. Jedino postojanje arhitektonskog stila dopušta temeljne odabire, a iz njih se razvija grad.

Govorio sam i o arhitekturi kao tehnicima. Svako tko se bavi problemima grada ne bi smio podcijeniti pitanje tehnike; rasprava o slikama ne donosi ploda ako nije konkretizirana u arhitekturi koja oblikuje te slike. Arhitektura proširenjem postaje grad. Više od bilo koje druge umjetnosti, ona svoje temelje nalazi u modeliranju i oblikovanju materijala prema formalnoj koncepciji. Grad se predstavlja kao velik arhitektonski, ljudskom rukom stvoren predmet.

Pokušali smo pokazati da u gradu postoji usklađenost znaka i događaja, no ako svoju analizu ne mislimo proširiti na problem geneze arhitektonskog oblika, to nije dovoljno. Arhitektonski oblik grada prikazan je u njegovim različitim monumentima, od kojih svaki ima svoju individualnost. Oni su poput datuma: prvo jedan, zatim sljedeći; bez njih ne bismo mogli razumjeti protok vremena. Premda se ova studija ne bavi samom arhitekturom nego arhitekturom kao komponentom urbanog artefakta, moramo primjetiti da bi bilo glupo misliti da se problem arhitekture može riješiti samo s kompozicijskog gledišta ili da se može ponovo otkriti kroz kontekst te zadobiti svrhu proširenjem paremetara konteksta. To bi bilo besmisleno, jer je specifičnost konteksta upravo u tome što se on stvara kroz arhitekturu. Posebnost bilo kojeg djela raste zajedno s njegovim *locusom* i njegovom poviješću, koji sami prepostavljaju postojanje arhitektonskog artefakta.

Stoga sam sklon vjerovati da je glavni trenutak arhitektonskog artefakta u njegovom tehničkom i umjetničkom oblikovanju, tj. u autonomnim principima u skladu s kojima je osnovan i prenesen. Općenito, svaki arhitekt stvarno rješenje daje u svom susretu sa stvarnošću, a ono se može provjeriti upravo stoga što se oslanja na određene tehnike (koje su stoga također ograničenje). Sposobnost prenošenja i pružanja užitka nalazi se unutar tehnika, pod kojima se misli na sredstva i principe arhitekture: "Daleko smo od mišljenja da arhitektura ne može zadovoljiti; naprotiv, možemo reći da je za nju nemoguće da ne zadovolji, sve dok ju se tretira u skladu s njenim istinskim principima....umjetnost kao arhitektura, umjetnost koja odmah zadovoljava tako velik broj naših potreba....kako nas može ne zadovoljiti?"³²

Od početnog konstituiranja bilo kojeg arhitektonskog artefakta započinje niz drugih artefakata; i u tom je smislu arhitektura proširena do oblikovanja novih gradova poput Palmanove ili Brazilije. Oblikovanje tih gradova ne možemo smatrati isključivo arhitektonskim oblikovanjem. Njihovo je oblikovanje neovisno, autonomno: to su specifična oblikovanja s vlastitom poviješću. Ali ta povijest pripada i arhitekturi kao cjelini jer je zamišljena u skladu s arhitektonskom tehnikom ili stilom, u skladu s principima i općom arhitektonskom idejom.

Bez tih principa nemamo načina za prosudbu takvih gradova. Stoga Palmanovi i Braziliji možemo pristupiti kao dvama poznatim i izuzetnim urbanim artefaktima, od kojih svaki ima individualnost i vlastiti povijesni razvoj. Međutim, arhitektonski artefakt ne utjelovljuje strukturu te individualnosti, nego upravo ta struktura potvrđuje autonomnu logiku kompozicionog procesa i njegovu važnost. U arhitekturi leži jedan od temeljnih principa grada.

Grad kao povijest

Čini se da najbolju provjeru određenih hipoteza o gradu nudi studija povijesti, jer je grad sam po sebi riznica povijesti. U ovoj smo knjizi iskoristili povjesnu metodu s dva različita gledišta. Prvo gledište grad smatra materijalnim artefaktom, predmetom koji je čovjek izgradio tijekom vremena, predmetom koji sadržava tragove vremena. Proučavan s te točke gledišta - arheologije, povijesti arhitekture i povijesti pojedinih gradova - grad pruža vrlo važne podatke i dokumente. Gradovi postaju povijesni tekstovi. Zapravo je nezamislivo proučavati urbani fenomen bez korištenja povijesti, a to je možda i jedina raspoloživa praktična metoda za razumijevanje specifičnih urbanih artefakata u kojima dominanira povijesni vid. Oslikali smo tu tezu, na kojoj se djelimično temelji ova studija, u kontekstu Poëteovih i Lavedanovih teorija, kao i u odnosu na koncept trajnosti.

Druge gledište vidi povijest kao studiju stvarnog oblikovanja i strukture urbanih artefakata. Dopuna je prvom i izravno se tiče ne samo stvarne strukture grada nego i ideje da je grad sinteza niza vrijednosti. Stoga se tiče zajedničke imaginacije. Prvi i drugi pristup tako su usko povezani, da činjenice koje otkrivaju mogu povremeno biti međusobno zamijenjene. Atena, Rim, Istanbul i Pariz predstavljaju ideje grada koji se proteže izvan svog fizičkog oblika, izvan svoje trajnosti; na taj način možemo govoriti o gradovima poput Babilona koji je fizički nestao, a ipak postoji na jedan drugi način.

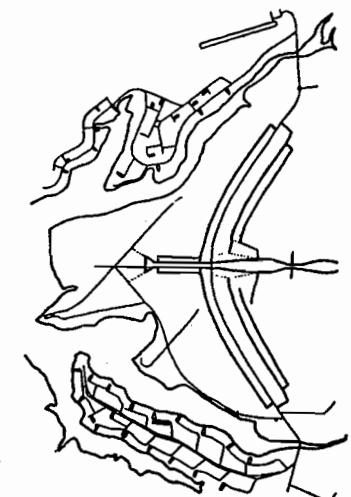
Sada bih želio razmotriti drugu točku. Ideja povijesti kao strukture urbanih artefakata potvrđena je trajnostima koje postoje u najdubljim slojevima urbane strukture, gdje se mogu vidjeti određene temeljne karakteristike zajedničke cijeloj urbanoj dinamici. Znakovito je da je Carlo Cattaneo, svojom pozitivističkom

podlogom u svojoj studiji građanskog razvoja grada, koja se smatra temeljem talijanske urbane povijesti, otkrio princip koji se može artikulirati samo u smislu stvarne povijesti tih gradova.³³ Pronašao je u njima "nepromjenjive uvjete geografije koji prethode Rimu i koji su ostali prikovani na zidovima gradova (*municipi*)."³⁴

U svojem opisu razvoja Milana nakon Rimskog carstva on govori o dominaciji grada u odnosu na druga lombardska središta. Tu dominacija ne opravdava ni veličina, ni veliko bogatstvo ili stanovništvo, ni druge vidljive činjenice. Prije se radi o nečem svojstvenom prirodi grada, gotovo tipološkoj karakteristici neodređene vrste: "Ta je dominacija gradu bila urođena; to je bila tradicija veličine prije ambrozijske crkve, prije papinstva, carstva, rimskog osvajanja: *Mediolanum Gallorum Caput*."³⁵ Ali onda je taj kvazimistični princip reda postao principom urbane povijesti, ostvarujući se u trajnosti civilizacije: "Trajnost *municipija* je druga temeljna činjenica i zajednička je gotovo svim talijanskim povijestima."³⁶

Čak i u vrijeme najvećeg propadanja, kakvo je bilo za kasnog Carstva kad su gradovi izgledali kao *semirutarum urbium cadavera* (leševi napola propalih gradova)³⁷, oni zapravo nisu bili mrtva tijela, kaže Cattaneo, nego samo tijela u stanju šoka. Odnos između grada i njegove regije bio je karakterističan znak *municipij* jer "grad sa svojom regijom oblikuje nedjeljivo tijelo".³⁸

U vrijeme rata i osvajanja, u najtežim

Tlocrt Brazilije, Lucio Costa, 1957.

trenucima borbe za zajedničku slobodu, jedinstvo između regije i grada bilo je izuzetno snažno; povremeno je regija obnavljala uništeni grad. Povijest grada je povijest civilizacije: "U četiri stoljeća dominacije Langobarda i Gota rastao je barbarizam...gradovi su se vrednovali samo kao utvrde....Barbari su nestali zajedno s gradovima koje su opustošili...."³⁹

Gradovi su svijet po sebi; njihovo značenje, njihovo trajanje Cattaneo je izrazio kao apsolutni princip: "Stranci su zapanjeni kad vide talijanske gradove koji ustraju u međusobnom napadanju, premda ih borbe između dviju zemalja ne iznenađuju. To je stoga što ne razumiju taj militantni temperament i nacionalni karakter. Da je moć Milana ili, točnije, njegova ambicija bila izvorom neprijateljstva koje ga je okruživalo dokazuje činjenica da su mnogi drugi gradovi, vidjevši ga uništenog i ruševnog, mislili da ga se više neće morati bojati, te su se udružili da ga podignu iz ruševina."⁴⁰

Cattaneov princip može se povezati s mnogim ovdje razrađenim temama; uvijek mi se činilo da se oni duboki slojevi urbanog života koje je imao na umu u velikoj mjeri mogu naći u monumentima, koji posjeduju osobnost svih urbanih artefakata, kao što smo već više puta naglasili tijekom ove studije. Vidljivo je da u Cattaneovom razmišljanju postoji odnos između "principa" urbanih artefakata i oblika čak i ako samo pregledamo njegovo pisanje o lombardiskom stilu i sam početak opisa Lombardije, u kojem zemlja, stoljećima obrađivana i poboljšavana, za njega odmah postaje najvažnije svjedočanstvo civilizacije.

S druge strane, njegovi komentari o polemici u svezi Piazza del Duomo u Milanu svjedoče o neriješenim teškoćama svojstvenim tom složenom problemu. Tako njegova studija lombardske kulture i talijanskog federalizma završava odbijanjem svih argumenata, stvarnih i apstraktних, u raspravi o ujedinjenju Italije i o starim i

novim značenjima koje su gradovi talijanskog poluotoka poprimili u novom nacionalnom okviru. Njegova studija federalizma ne samo da mu je omogićila izbjegavanje endemskih pogrešaka suvremene nacionalne retorike nego i, zahvaljujući prepoznavanju zapreka, potpuno shvaćanje novih okvira u kojima su se gradovi našli.

Sigurno je da su do vremena ujedinjenja Italije nestale velike ideje prosvjetiteljstva i pozitivistički entuzijazam koji je poticao gradove. Ali to nije bio jedini razlog njihova propadanja.. Cattaneovi prijedlozi i lokalni stil koji je zagovarao Camillo Boito mogli su vratiti gradovima značenje koje je nestajalo. Postojala je i dublja kriza, za koju je bila karakteristična velika debata pokrenuta u Italiji nakon ujedinjenja, o izboru glavnog grada. Rezultat rasprave je izbor Rima. Opažanje Antonia Gramscija daje najbolji uvid u tu problematiku: "Theodoru Mommsenu, koji je pitao koja sveopća ideja usmjerava Italiju prema Rimu, Quintino Sella je odgovorio, 'znanstvena...'. Sellin je odgovor zanimljiv i prikladan; u tom povijesnom razdoblju znanost je bila nova sveopća ideja, temelj nove kulture koja se stvarala. Ali Rim nije postao grad znanosti; za to bi bio neophodan veliki industrijski program koji se nije dogodio."⁴¹ Sellin odgovor ostao je nejasan i krajnje retorički, čak i ako je temeljno točan; da bi se postigao takav cilj bilo bi potrebno provesti industrijski program bez bojazni od stvaranja moderne i svjesne radničke klase u Rimu, koja bi bila spremna sudjelovati u razvoju nacionalne politike.

Studija te rasprave o Rimu kao glavnom gradu za nas je čak i danas vrlo zanimljiva; u nju su se uključili političari i stručnjaci svih uvjerenja, svi oni koji su razmatrali na kojoj će se tradiciji temeljiti glavni grad i prema kakvoj bi Italiji on trebao usmjeriti svoju sudbinu. Te nam povijesne okolnosti objašnjavaju značenja određenih intervencija koje teže karakteriziranju Rima kao modernog grada i utvrđivanju odnosa između njegove prošlosti i izgleda drugih europskih glavnih gradova. Smatrati tu raspravu

oko pitanja glavnog grada samo očitovanjem nacionalističke retorike – čega je nesumnjivo bilo - znači smjestiti taj važan proces unutar preuskih granica za prosudbu; sličan je proces bio tipičan i za brojne druge zemlje u različitim razdobljima.

Umjesto toga valja istražiti kako određene urbane strukture postaju prepoznatljive kao model glavnog grada, te koji su mogući odnosi između fizičke stvarnosti grada i tog modela. Valja spomenuti da je za Europu, ali ne samo za nju, taj model bio Pariz. To je do te mjere točno, da se struktura mnogih modernih glavnih gradova - Berlina, Barcelone, Madrija, zajedno s Rimom i ostalima - ne može razumjeti ako se ne prihvati ta činjenica. Cjelokupni povijesno-politički proces u arhitekturi grada dobiva s Parizom određeni zaokret; ali značenje tog odnosa može se pokazati samo razradom načina na koje je nastao.

Kao i uvijek, postoji vrlo složen odnos između urbanih artefakata koji strukturiraju grad i nametanja idealnog projekta ili opće sheme. Postoje gradovi koji shvaćaju svoje sklonosti i oni koji to ne shvaćaju.

Kolektivno sjećanje

Ovim smo se razmatranjima približili najdubljoj strukturi urbanih artefakata te stoga i njihovom obliku - arhitekturi grada. "Duša grada" postaje povijest grada, znak na zidovima municipija, razlikovni i određujući karakter grada, njegovo sjećanje. Kao što Halbwachs piše u *La Mémoire Collective*: "Kad se grupa uvede u dio prostora, ona ga transformira u svoju sliku, ali istovremeno uzmiče i prilagođava se određenim materijalnim stvarima koje se tome opiru. Grupa se zatvara u okvir koji je izgradila. Izgled vanjskog okoliša i stabilni odnosi koje održava s njim nalaze se unutar ideje koju ima o sebi."⁴²

Može se reći da je grad kolektivno sjećanje njegovih stanovnika i da je, poput svakog sjećanja, povezan s predmetima i mjestima. Grad je *locus* kolektivnog sjećanja. Odnos *locusa* i građanstva postaje dominantna slika grada, kako arhitekture tako i krajolika. Kako neki artefakti postaju dijelovima sjećanja grada, tako se pojavljuju novi. U tom potpuno pozitivnom smislu velike ideje protječu kroz povijest grada i daju mu oblik.

Stoga *locus* smatramo karakterističnim principom urbanih artefakata; koncepti *locusa*, arhitekture, trajnosti i povijesti pomažu nam da razumijemo složenost urbanih artefakata. Kolektivno sjećanje sudjeluje u stvarnoj transformaciji prostora u djelima kolektiva, transformaciji koja je uvjetovana svime što joj materijalna stvarnost suprotstavlja. Sjećanje postaje nit vodilja cijele složene urbane strukture i u tom se smislu arhitektura urbanih artefakata razlikuje od umjetnosti utoliko što je ova druga element koji postoji sam za sebe, dok su najveći monumenti arhitekture nužno blisko povezani s gradom."....Javlja se pitanje: na koji način povijest govori kroz umjetnost? Ona to čini prvenstveno kroz arhitektonske monumente, koji su voljan izraz moći, u ime države ili vjere. Ljudi mogu biti zadovoljni Stonehengeom samo dok osjećaju potrebu za izražavanjem u obliku ...Tako karakter cijelih nacija, kultura i razdoblja progovora kroz cjelokupnost arhitekture, vanjske ljske njihova postojanja."⁴³

Na kraju iz samih artefakata proizlazi dokaz da grad kao cilj ima prvenstveno samog sebe. Unutar te ideje postoji djelovanje pojedinaca, iako u tom smislu u urbanim artefaktima nije sve kolektivno; ipak na kraju kolektivna i individualna priroda urbanih artefakata tvore istu urbanu strukturu. Sjećanje je, unutar te strukture, svjesnost grada; to je racionalna operacija čiji razvoj najvećom jasnoćom, ekonomičnošću i skladom pokazuje ono što je već prihvaćeno.

U odnosu na djelovanje sjećanja prvenstveno nas zanimaju dva načina postvarenja i interpretacije; znamo da oni ovise o vremenu, kulturi, okolnostima, a s obzirom da ti čimbenici određuju same načine, unutar njih možemo otkriti maksimum stvarnosti. Mnogo je mesta, i velikih i malih, čiji se različiti urbani artefakti ne mogu drugačije objasniti; njihovi oblici i aspiracije odgovaraju na gotovo predodređenu osobnost. Pod tim mislim na primjer na gradove u Toskani, Andaluziji i drugdje; kako mogu zajednički opći čimbenici razjasniti prilične različitosti tih mesta?

Vrijednost povijesti shvaćene kao kolektivno sjećanje, kao odnos zajednice prema mjestu, je u tome što nam pomaže da razumijemo značenje urbane strukture, njenu posebnost i njenu arhitekturu, koja je oblik te posebnosti. Ta je posebnost na kraju povezana s izvornim artefaktom - u smislu Cattaneova principa; *to je događaj i oblik*. Tako u samoj ideji grada postoji veza između prošlosti i budućnosti koja prožima grad kao što sjećanje prožima život neke osobe; stoga se, radi ostvarenja te ideje, stvarnost i ideja uvijek moraju međusobno oblikovati. To je oblikovanje stalan vid jedinstvenih artefakata grada, monumenata i ideje koju mi o njemu imamo. To objašnjava i zašto je u doba antike osnivanje grada postajalo dio njegove mitologije.

Athena

Povjesničari Atike koji su svojoj zemlji pokušali dati popis kraljeva, izmislili su da se u Erichthoniusu, još jednom pretpovijesnom Atenjaninu uz kojeg su vezane neobične legende o rođenju, kakve su nam poznate iz priča o Ateni, ponovo pojавio Kekrops.... Navodno je sagradio već spomenuto svetište Atene Polias, postavio u njega drvenu sliku boginje, i na mjestu izgorio.... Čini se da njegovo

znakovito ime, emfatički oblik riječi "chthonian," biće iz podsvijeta, nije izvorno značilo vladar, kralj ovog našeg gornjeg svijeta, nego tajnovito dijete koje su obožavali u misteriji i spominjali u rijetko pričanim pričama.... Atenjani su sebe po tom iskonskom biću nazivali Kekropidai, ali i Erechtheidai po svom kralju i junaku, kako su saznali iz te priče.⁴⁴

Može se činiti neobičnim da ovo poglavje, koje je posvećeno povijesti, započinje prisjećanjem na mit koji prethodi povijesti grada o kojem se više nećemo ustručavati govoriti: o Ateni. Atena predstavlja prvi jasan primjer za znanost o urbanim artefaktima; ona utjelovljuje prijelaz iz prirode u kulturu, a taj je prijelaz, u samom srcu urbanih artefakata, do nas prenio mit. Kad mit postaje materijalna činjenica u građenju hrama, logičan je princip grada već proizašao iz njegovog odnosa s prirodom i on postaje prenosivim iskustvom.

Tako se sjećanje grada konačno vraća na Grčku; tamo se urbani artefakti podudaraju s razvojem misli, a imaginacija postaje poviješću i iskustvom. Analiza bilo kojeg zapadnog grada pokazuje da on svoje porijeklo vuče iz Grčke. Rim je postavio opće principe urbanizma koji su korišteni i u gradovima izgrađenim u skladu s racionalnim shemama diljem rimskog svijeta, a Grčka je ta u kojoj leže temelji konstituiranja grada, kao i tipovi urbane ljepote, arhitekture grada. Taj izvor postaje konstanta u našem iskustvu grada. Rimski, arapski, gotički, pa čak i moderni gradovi svjesno su oponašali tu konstantu, ali su samo povremeno uspijevali prodrijeti kroz površinu njene ljepote. Sve što postoji u gradu je i kolektivno i individualno; stoga sama estetska namjera grada vuče korijenje iz grčkog grada, iz sklopa uvjeta koji se nikad neće ponoviti.

Stvarnost grčke umjetnosti i grčkih gradova pretpostavlja mitologiju i mitološke odnose s prirodom, što se mora iscrpno proučiti kod gradova-država helenističkog svijeta. Bilo koja takva studija trebala

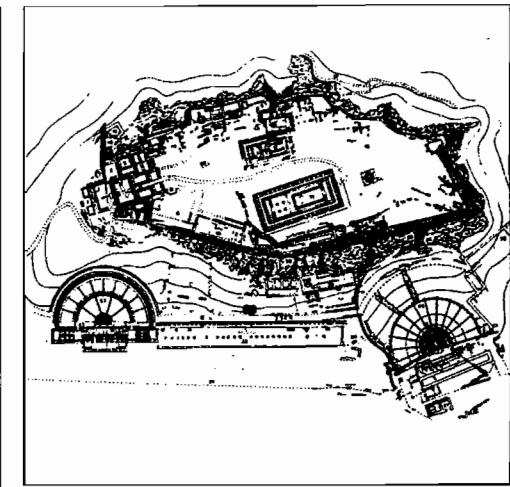
Propylaea, Atena.

Hram Apola Patroosa,
Atena.

Partenon, Atena.

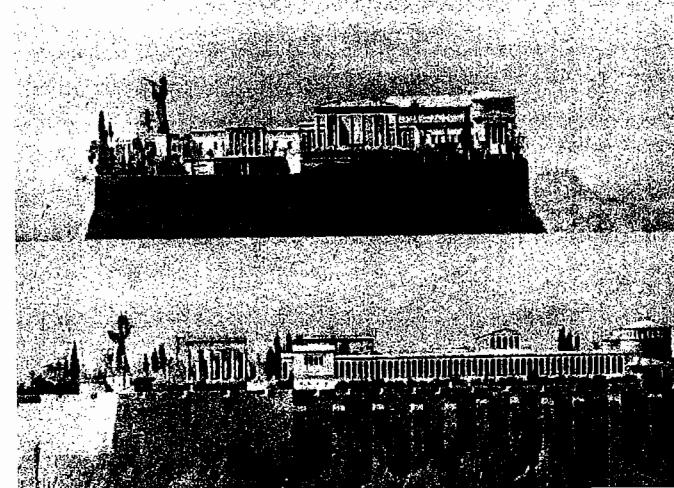
Atena. Približan plan grada u vrijeme Perikla, sredina 5.stoljeća prije Krista, s rezidencijskim četvrtima (točkasto) okruženima javnim zgradama (crno). Među glavnim zgradama:

1) vrata Beulé 3) hram boginje Atene Nike 4) Propilej 11) Partenon 12) stari hram boginje Atene 14) Erechteion 16) hram Rima i Augusta 26) Dionizijevog kazališta 32) Eumeneova stoa 33) odeum Heroda Atika. 34) akvadukt.

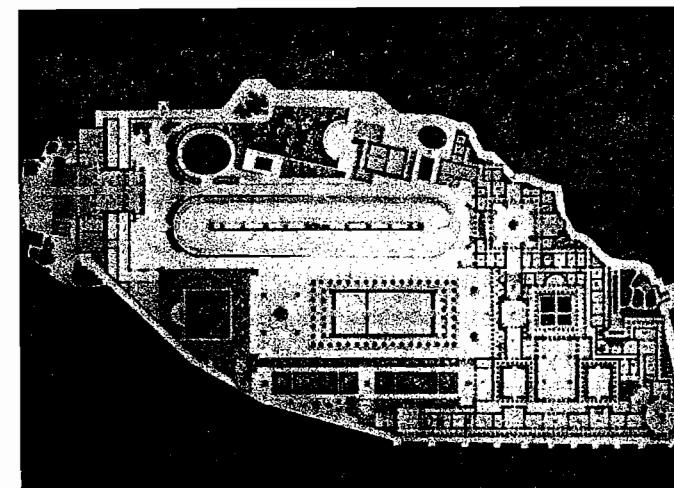
bi se temeljiti na izuzetnoj intuiciji Karla Marxa, koji u odlomku *Kritike političke ekonomije* govori o grčkoj umjetnosti kao o djetinjstvu humanizma. Ono što Marxovu intuiciju čini zapanjujućom je njegov odnos prema Grčkoj kao "normalnom djetinjstvu", suprotstavljajući ga drugim drevnim civilizacijama čija su "djetinjstva" odudarala od sADBbine čovječanstva. Ta intuicija ponovo se javlja u djelima drugih stručnjaka, primjenjena upravo na život i izvore urbanih artefakata:

"Međutim, teškoća nije u shvaćanju da su grčka umjetnost i epsko doba povezani s određenim društvenim razvojima. Teškoća je u tome što nam oni i dalje pružaju estetski užitak i što ih u određenom pogledu smatramo nedostiznim modelima. Čovjek ne može ponovo postati dijete, može samo postati djetinjastim. Ali ne uživa li on u dječjoj naivnosti i ne bori li se na višoj razini da bi ponovo postigao dječju istinoljubivost? Zar suštinski karakter njegove prirodne istinoljubivosti ne živi, u bilo kojem dobu, u prirodi djeteta? Zašto ne bi povjesno djetinjstvo čovječanstva, tamo gdje se najljepše razvija, zadržalo vječni šarm, premda se u tom obliku nikad neće vratiti? Postoje neodgojena djeca i prerano sazrela djeca. Mnogi stari narodi pripadaju toj kategoriji. Grci su bili normalna djeca. Šarm koji za nas ima njihova umjetnost ne sukobljava se s nerazvijenim stupnjem društva u kojem je rasla. Naprotiv (njen šarm) nerazdvojno je povezan s nezrelim društvenim uvjetima koji su ga potaknuli, a ta je umjetnost samo i mogla nastati u takvom, neponovljivom, društvu."⁴⁵

Ne znam da li je Poète poznavao taj Marxov odlomak. U svakom slučaju, u opisivanju grčkog grada i njegovog oblikovanja osjećao je potrebu za razlikovanjem od gradova Egipta i Eufrata, koji su bili primjeri tog nejasnog, nerazvijenog djetinjstva različitog od normalnog djetinjstva, o kojem je govorio Marx. Njegove tvrdnje neumitno prizivaju kontrastne mitove Atene i Babilona

Projekt kraljevske palače na Akropoli, Karl Friedrich Schinkel, 1834.

Tlocrt projekta kraljevske palače na Akropoli, Karl Friedrich Schinkel, 1834.

koji se protežu kroz povijest čovječanstva:

"Atena nam definitivno nudi poduku o drugačijem gradu od onih koje smo vidjeli u Egiptu ili u dolinama Eufrata i Tigrisa, u kojima je jedini oblikujući element bio hram božanstva ili palača vladara. Ovdje umjesto toga, dalje od hramova - premda se i oni razlikuju od hramova prethodnih civilizacija - nalazimo kao pokretačke elemente grada mesta slobodnog političkog života (boule, ecclesia, areopagus) i zgrade povezane s tipičnim društvenim potrebama (gymnasium, kazalište, stadion, odeum). Atena predstavlja višu razinu zajedničkog ljudskog života."⁴⁶

U strukturi Atene oni elementi koje smo ovdje nazvali primarnim urbanim artefaktima učinkovito su određeni kao pokretački elementi grada: (pod tim mislim na hram i na institucije političkog i društvenog života); oni su različito smješteni i u stalnom su razvoju unutar rezidencijalnih područja. U oblikovanju grčkog grada aktivno sudjeluje i kuća; ona je osnova oblikovanja koje nam pomaže u razjašnjavanju glavnih artefakata grada.

Da bi nam bila jasnija vrijednost koju pripisujemo grčkom gradu i njegovojo modernosti kao urbanom artefaktu koji traje kroz kasniju povijest, korisno se sjetiti izvorne strukture grčkog grada, osobito u usporedbi s drugim gradovima, uključujući i rimske. Osim svoje složene političke kompozicije, u smislu o kojem je govorio Poète, karakteristika grčkog grada bio je razvoj od unutarnjeg prema vanjskom; njegovi konstituirajući elementi bili su hram i stanovanje. Tek nakon arhajskog razdoblja, iz sasvim obrambenih razloga, grčki su gradovi okruženi zidinama. One nisu bile izvorni elementi polisa, za razliku od orientalnih gradova koji su od zidina i vrata načinili svoju *res sacra*, konstituirajući i primarni element grada; palače i hramovi unutar tih gradskih zidina bili su okruženi novim zidinama, poput niza ograđenih dijelova i utvrda. Takav isti princip granica

prenesen je u etruščansku i rimsku civilizaciju. Ali grčki grad nije imao nikakvih svetih granica; on je bio mjesto i nacija, prebivalište svojih gradana i mjesto njihovih aktivnosti. On nije nastao voljom vladara, nego odnosom s prirodom koji je poprimio mitski oblik.

Ta se karakteristika grčkog grada - ponavljam da je to model bez premca - ne može u potpunosti shvatiti ako se ne uzme u obzir drugi odlučujući čimbenik. Polis je bio grad-država; njegovi su stanovnici pripadali gradu, ali su u velikoj mjeri bili i raštrkani po okolici. Veze grada s regijom bile su izuzetno jake. Korisno je navesti još jednu od Cattaneovih tvrdnji, budući da njegove primjedbe o prirodi grada posebno rasvjetljaju konstituciju grčkog grada. Za njega se, kao i za Poètea, vrlo jasnom činila različitost sudsreda polisa orientalnih gradova, koji su bili samo "veliki obzidani tabori" i barbarske instalacije i koji su "živjeli od svojih susjeda" (*per vicos habitant*).⁴⁷

Cattaneo je pravilno osjetio da su obzidani tabori Istoka bili potpuno odvojeni od regije koja ih je okruživala, dok u Italiji "grad čini nedjeljivo tijelo sa svojom regijom."⁴⁸ "...Ta prijemčivost regije i grada, gdje su obitavali najautoritativniji, najbogatiji i najradišniji, osnovala je političku pojavnost, elementarnu, trajnu i neraskidivu državu."⁴⁹ Ne znamo kako je daleko Cattaneo doveo tu analogiju između slobodnog komunalnog grada i grčkog grada s obzirom na to da se nije zadržao na tome. Ali to suglasje između povjesničareve intuicije i stvarne strukture grada baca pozitivno svjetlo na znanost o urbanim artefaktima. Nije li možda ta veza između grada i regije upravo ono što karakterizira Atenu kao demokratski grčki grad i grad-državu *par excellence*?

Atena je bila grad koji su oblikovali građani, grad-država čiji su stanovnici živjeli raštrkani po razmjerno velikoj regiji koja je ipak bila usko vezana s gradom. Mnoga se središta Atike, čak i ako su

imala mjesnu administraciju, nisu mogla natjecati s gradom-državom. "Termin *polis* koji je označavao grad označavao je i državu; prvotno je bio primijenjen na Akropolis, prvotno mjesto zaklona, štovanja božanstava i uprave, i kao takvo izvorišna točka atenske aglomeracije. Akropolis i cijeli grad u smislu države - to je dvostruko značenje termina *polis*."⁵⁰ Prvotno je dakle, *polis* značio Akropol; riječ *astu* korištena je u općenitijem smislu za označavanje naseljenog područja.

Povijesne promjene Atene potvrđuju temeljnu činjenicu da je veza koja je ujedinjavala građane Atene i njihov grad bila u biti politička i administrativna, a ne rezidencijalna. Problemi grada nisu zanimali Atenjane osim s općeg političkog i urbanog gledišta. Roland Martin je o tome dobro primijetio: upravo zbog te koncepcije grada- države, kao mesta Atenjana, prva razmišljanja o urbanoj organizaciji bila su čisto teoretskog tipa. To su bila nagadanja koja se tiču najboljeg oblika grada i političke organizacije najprikladnije za moralni razvoj građana.⁵¹ Čini se da je u toj staroj organizaciji fizički vid grada bio sekundaran, gotovo kao da je grad bio isključivo mentalno mjesto. Možda arhitektura grčkih gradova duguje svoju izuzetnu ljepotu tom intelektualnom karakteru.

No u sadašnjem nam se trenutku taj karakter čini udaljenim od naših životnih iskustava. Dok Rim tijekom svoje republikanske i imperijalne povijesti otkriva sve suprotnosti i proturječja modernog grada, čak s dramatičnim karakterom koje malo modernih gradova poznaje, Atena ostaje najčišće iskustvo ljudskosti, utjelovljenje uvjeta koji se nikad neće ponoviti.

Poglavlje 4

EVOLUCIJA URBANIH ARTEFAKATA

Grad kao polje primjene raznolikih snaga; ekonomija

Grad se, kao i svi urbani artefakti, može definirati preciznim odnosom prema prostoru i vremenu. Premda su današnji Rim i Rim klasičnog razdoblja dva različita artefakta, možemo vidjeti važnost tih međusobnih povezanosti. Želimo li razjasniti transformaciju tih artefakata, moramo se uvijek baviti vrlo određenim činjenicama. Uobičajeno iskustvo potvrđuje ono što većina temeljnih studija pokazuje: da se grad u potpunosti mijenja svakih pedeset godina. Onaj tko već neko vrijeme živi u gradu, s vremenom se navikava na taj proces transformacije, iako ga to ne umanjuje. Literatura svih razdoblja puna je opisa i zapisa, te često nostalgičnih lamentacija o promjeni izgleda grada.

Naravno, postoje određene epohe ili razdoblja u kojima se grad posebno brzo mijenja - Pariz pod Napoleonom III., Rim kad postaje glavni grad Italije - i kad su promjene nagle i naizgled neočekivane. Mutacije, transformacije, male preinake koje različito traju u vremenu. Neke katastrofične pojave kao što su ratovi ili eksproprijacije mogu vrlo brzo preokrenuti naizgled stabilnu urbanu situaciju, dok se druge promjene javljuju tijekom dužih perioda i u obliku sukcesivnih modifikacija pojedinih dijelova i elemenata. U svim slučajevima na grad djeluje mnoštvo sila, koje mogu biti ekonomski, politički ili neke druge prirode. Tako se grad može mijenjati kroz svoju vlastitu ekonomsku dobrobit, namećući velike promjene životnih stilova ili ga, drugom prilikom, može uništiti rat. Bez obzira na to da li razmatramo transformaciju Pariza i Rima

Pročelje tipične pariške gradanske kuće sa stanovima gradene za Drugog carstva, iz engleskog časopisa iz 1858.

tijekom upravo spomenutih razdoblja, uništenje Berlina i starog Rima, rekonstrukciju Londona i Hamburga nakon velikih požara ili bombardiranje u posljednjem ratu, u svakom se slučaju mogu izdvojiti sile koje su upravljale promjenama.

Analiza grada pomaže nam da vidimo kako te snage djeluju. Proučavanjem na primjer povijesti vlasništva kroz zemljische knjige možemo uočiti promjene vlasništva i ući u trag određenim ekonomski tendencijama kao što je preuzimanje zemlje od strane velikih finansijskih grupa koje, kad god se dogodi, uzrokuje kraj podjele na parcele i stvara velika područja namijenjena potpuno drugaćijim programima. Još uvijek preostaje razjasniti precizan način na koji te snage djeluju i odnos između njihovog potencijalnog i stvarnog učinka.

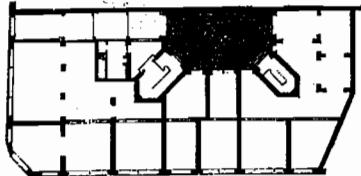
Ako proučimo prirodu spekulacije samo kao očitovanje određenih ekonomskih zakona, moći ćemo postaviti nekoliko općenitih zakona svojstvenih spekulaciji. Želimo li otkriti, koristeći isti pristup, zašto primjena sila spekulacije ima tako promjenjive učinke na strukturu grada, vjerojatnost da ćemo pronaći objašnjenje čak je i manja. Za razumijevanje sila koje djeluju na grad puno su korisnija ova dva niza činjenica: priroda grada i specifičan način na koji te sile uzrokuju transformacije. Drugim riječima, glavni problem s našeg gledišta nije toliko u prepoznavanju snaga *per se*, nego u poznavanju načina djelovanja i promjena koje uzrokuju; dakle u shvaćanju da promjene s jedne strane ovise o prirodi sila, a s druge o mjesnoj situaciji i tipu grada u kojem nastaju. Moramo stoga utvrditi odnos između grada i sila koje djeluju na njega da bismo prepoznali načine njegove transformacije.

Tijekom modernog razdoblja značajan broj tih transformacija može se objasniti planiranjem, tim više što je planiranje zapravo fizički oblik sila koje kontroliraju transformaciju grada. Pod planiranjem

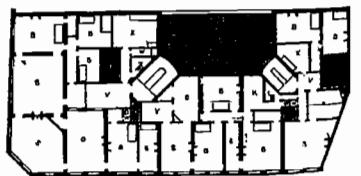
mislimo na one operacije koje je poduzela gradska uprava, bilo autonomno ili kao odgovorna prijedloge privatnih grupa, koje opskrbljuju, uskladjuju i djeluju na prostorne vidove grada. Govorili smo o planiranju kao o modernom fenomenu, ali su gradovi zapravo od svog osnutka imali planove i rasli kroz planiranje; kolektivna priroda urbanih artefakata podrazumijeva postojanje svojevrsnog plana, bilo na početku ili tijekom razvoja.

Vidjeli smo i kako se ti planovi sa strukturalne točke gledišta nameću jednakom snagom kao i drugi urbani artefakti; u tom smislu i oni predstavljaju početak. Glavni utjecaj na planiranje imaju ekonomski sile, a proučavanje njihovog djelovanja zanimljivo je s obzirom na to da o tom predmetu postoji opsežan materijal. U kapitalističkom se gradu djelovanje ekonomskih sila očituje u spekulaciji, dijelu mehanizma uz čiju pomoć grad raste. Ovdje nas zanima istraživanje odnosa između spekulacije i tipa rasta kojim grad prolazi, te kako oblik grada ovisi o tom odnosu - drugim riječima, da li, ili u kojoj mjeri, konfiguracije urbanih artefakata ovise o ekonomskom odnosu. Znamo da sile poput planerskih inicijativa, eksproprijacija i spekulacija djeluju na grad, ali njihov odnos prema stvarnim urbanim artefaktima puno je složeniji.

U ovom bih se poglavljju posebno želio baviti dvjema različitim tezama koje su predložene u svezi grada, uzimajući ih ako osnovne reference. Prvu je razvio Maurice Halbwachs i analizira prirodu eksproprijacije. On drži da ekonomski čimbenici prirodno prevladavaju u razvoju grada sve do trenutka kad ustupaju mjesto mnogo općenitijim pravilima. Međutim, tvrdi on, često se pogreška radi s ekonomskog gledišta pripisivanjem primarne važnosti specifičnom načinu na koji se javlja opće stanje. Po njegovom mišljenju, ekonomski uvjeti nastaju iz potrebe i ne mijenjaju značenje zato što se javljaju u jednom posebnom obliku, mjestu ili trenutku koji je suprotstavljen drugima.

Tipičan tlocrt prizemlja višestambene pariške građanske zgrade sa stanovima, gradene za Drugog carstva. Ovaj se kat koristio u komercijalne svrhe.

Tipičan tlocrt prvog kata višestambene pariške građanske zgrade sa stanovima, gradene za Drugog carstva, koji se sastoji od tri stana.

B) spavaonica. C) dvorište. D) primaća soba. K) kuhinja. S) velika dvorana. V) predsoba. W) kupaonica. Y) svjetlik.

Zbog toga zbroj svih ekonomskih čimbenika ne uspijeva potpuno objasniti strukturu urbanih artefakata. Ali koje je onda objašnjenje njihove jedinstvenosti? Halbwachs pokušava odgovoriti na to pitanje ispitujući razvoj društvenih grupa u gradu i pripisuje odnos između konstrukcije grada i njegovog ponašanja složeno strukturiranom sustavu kolektivnog sjećanja. U svojoj studiji prirode eksproprijacije u Parizu, *Les expropriations et le prix de terrains à Paris (1860.-1900.)*, iz 1925., iste godine kad i njegovi *Les cadres sociaux de la mèmoire*, Halbwachs svoju znanstvenu sposobljenost koristi kao polaznu točku za majstorskiju analizu statističkih podataka, što čini i u svojoj *L'evolution des besoins dans les classes ouvrières*.¹ Nema mnogo radova o gradu temeljenih na tim premisama koja su započeta takvom strogosću.

Druga važna teza je ona Hansa Bernoullija. Bernoulli drži da su privatno zemljoposjedništvo i parceliranje dva glavna zla modernog grada budući da bi odnos između grada i zemljišta koje on zauzima trebao biti temeljnog i nedjeljivog karaktera. On stoga tvrdi da se zemljište mora vratiti u kolektivno vlasništvo. Od tuda se njegova rasprava o urbanoj strukturi pruža do brojnih razmatranja koja su uglavnom arhitektonske prirode. On stanovanje, rezidencijalne četvrti i javne sadržaje smatra uveliko ovisnim o korištenju

zemljišta. Ta teza, predstavljena i podržana velikom jasnoćom, očito dotiče jednu od glavnih kategorija urbanizma.²

Nekoliko je teoretičara tvrdilo da državno vlasništvo - tj. ukidanje privatnog vlasništva - čini kvalitativnu razliku između kapitalističkog i socijalističkog grada. Taj je stav nepobitan, no da li se odnosi na urbane artefakte? Sklon sam vjerovati da je tako, s obzirom da su korištenje i raspoloživost urbanog zemljišta temeljna pitanja; međutim vlasništvo se i dalje čini samo uvjetom - neosporno potrebnim, ali ne i odlučujućim.

Od mnogih teza temeljenih na ekonomiji istaknuo sam one Halbwachsa i Bernoullija zbog njihove jasnoće i podudaranja sa stvarnošću grada; vjerujem da mogu donijeti vrijedne uvide u prirodu urbanih artefakata. Na kraju, međutim, iza i izvan ekonomskih sila i uvjeta leži problem izbora; a ti izbori, koji su političke prirode, mogu se razumjeti samo u svjetlu cjelokupne strukture urbanih artefakata.

Teza Maurice Halbwacha

Na početku svoje studije³, Halbwachs se upušta u razmatranje pojava eksproprijacije u velikom gradu s ekonomskog gledišta. Započinje hipotezom koja mu dopušta analizu eksproprijacija na znanstveni način, promatrajući ih odvojeno od konteksta; tj, on prepostavlja da eksproprijacije imaju vlastiti karakter i da tvore homogenu grupu. Stoga može uspoređivati različite slučajeve ne brinući o njihovim razlikama; bez obzira na to da li je razlog eksproprijacije slučajan (npr. vatra), normalan (zastarijevanje) ili umjetan (spekulacija), za njega on ne mijenja prirodu učinka, koji čisto i jednostavno ostaje slučajem bilo rušenja bilo građenja.

Medutim, otudenje se ne pojavljuje na homogen način u svim dijelovima grada; neke urbane četvrti mijenja u potpunosti, a druge tek u manjoj mjeri. Činilo bi se dakle potrebnim, u svrhu prihvaćanja potpune slike, istražiti varijante od četvrti do četvrti; jedino pregledom nekoliko četvrti u različitim razdobljima možemo izmjeriti glavne varijante u prostoru i vremenu.

Najmanje su dvije karakteristike tih varijanti vrijedne pažnje. Prva je povezana s ulogom pojedinca, s učinkom koji je izazvala neka osoba kao takva; druga je jednostavno redoslijed datih nizova artefakata. "Ulica se", piše Halbwachs, "naziva 'Rambuteau', avenija 'Péreire', a bulevar 'Haussmann', ne, kako bi netko pomislio, u čast tih velikih spekulanta ili činovnika koji su služili javnom interesu....ta imena su znakovi porijekla."⁴

Kad se gradske inicijative odnose na potvrđene potrebe i prijedloge o kojima je odlučivao puk, u igri su mnogobrojni utjecaji i čimbenici, uključujući i one slučajne. Ali s druge strane, kad gradska uprava ne predstavlja javno mnjenje (kao u Parizu od 1831. do 1872.), onda primarnu važnost moramo pripisati idejama estetike, higijene, urbane strategije ili djelovanju jedne ili više moćnih osoba. S tog se gledišta stvarna konfiguracija velikog grada može vidjeti kao suprotstavljanje inicijativa različitih dijelova, osoba i uprava. Na taj se način različiti planovi stavljaju jedan na drugi, sintetiziraju i zaboravljaju, tako daje današnji Pariz poput kompozitne fotografije, onakve kakva se može dobiti reproduciranjem Pariza Louisa XIV., Louisa XV., Napoleona I i barona Haussmanna u jednoj slici. Sigurno je da nedovršene ulice te izdvojenost i zanemarivanje određenih četvrti svjedoče o raznolikosti i relativnoj neovisnosti mnogih projekata.

Druga karakteristika koju smo spomenuli tiče se dijela u kojem se pojavljuje niz artefakata. Tijekom povijesti postoje stalne snage koje

promiču građenje, kupovanje i prodavanje zemljišta, ali te su se snage razvile u skladu sa specifičnim smjernicama koje su im ponuđene i prema određenim planovima kojih su se morale držati. Te smjernice mogu se naglo izmijeniti, često na neočekivane načine; ali kad se normalne ekonomske snage ne mogu lako prilagoditi, intenzitet njihovog odgovora na promjenu može se jako povećati ili smanjiti uslijed razloga koji nisu strogo ekonomski.

Haussmann je sugerirao da, između ostalih, postoje i neki taktički razlozi za transformaciju Pariza, npr. uništenje četvrti koje nisu bile pogodne za okupljanje trupa. Pojava takvog razmišljanja u vrijeme autoritarne i nepopularne vlade nije iznenadujuća, kao ni druge; npr. privlačnost radničkog zaposlenja i dobrih mogućnosti za spekulante, oboje s jednakim prednostima za režim koji je tražio nadomeštanje minimuma ponuđenih političkih prava maksimumom materijalnog prosperiteta. Tako su velike eksproprijacije u Parizu u vrijeme tog režima objašnjive na temelju politike; očito odlučujući uspjeh stranke reda nad strankom revolucije, gradanske klase nad radničkom.

Još jedan primjer uloge specifičnih povijesnih okolnosti za revolucionarnog razdoblja u Parizu je planiranje velikih bulevara nakon nacionalizacije vlasništva iseljenika i Crkve. Gradsko povjerenstvo jednostavno je označio te velike ulice na mapi, koristeći se zemljištima koja su postala raspoloživa preuzimanjem ogromnih područja novog nacionalnog vlasništva. Studija transformacija u Parizu tako je povezana sa studijom francuske povijesti; oblik transformacije grada ovisi i o prošlosti i o zaslugama određenih pojedinaca čije su želje djelovale kao sile povijesti.

Eksproprijacije su se po samoj svojoj prirodi razlikovale od svih drugih radnji koje prate početak promjena vlasništva. S tom je hipotezom povezana i činjenica da se one općenito uzevši nisu

pojavljivale odvojeno; nisu bile toliko usredotočene na određenu ulicu ili grupu kuća već su bile povezane sa cjelokupnim sustavom čiji su bile dio. One su uključene u *tendencije razvoja grada*.

U svim slučajevima u kojima su povijesni razlozi navedeni kao objašnjenja transformacije Pariza, postoje i druga moguća objašnjenja koja povezuju ekonomske čimbenike eksproprijacije s drugim ekonomskim čimbenicima. Spomenuli smo nacionalizaciju crkvenog vlasništva; naravno, nisu bile ostvarene sve ulice koje je predviđelo Gradsko povjerenstvo umjetnika, ali otuđenje samostanskog vlasništva samo je po sebi bilo ekonomsko pitanje. Ta su vlasništva, čak i u smislu svog fizičkog oblika bila prepreka razvoju grada, te je moguće da bi ih čak i u drugačijim okolnostima oduzeo kralj ili prodala Crkva, kao što se to kasnije dogodilo sa željezničkim putevima.

Kao što je istaknuo Halbwachs, nije toliko bitan precizan način na koji se javlja opće stanje; stanje nastaje iz potrebe, a njegovo se značenje ne mijenja zato što izrasta iz određenog oblika, mesta ili trenutka. To se može reći za Haussmannov plan, kao i za sve vojne, političke i estetske argumente koje smo zbog toga naveli. Okupljanje trupa nije samo po sebi bilo odgovorno za modificiranje ulica, niti u topografskom obliku, niti u ekonomskom karakteru, i stoga nije potrebno o tome raspravljati više nego što kemičar treba raspravljati o obliku i veličini kušalice koju koristi za svoje eksperimente. Čak i ako se upletu motivi poretna, higijene ili estetike, sobzirom na to da ne rezultiraju važnim modifikacijama objašnjivima na temelju ekonomije, ekonomist se njima ne mora baviti. Ti čimbenici ili imaju neki učinak i stoga se ne mogu zanemariti, ili se, nakon detaljnog istraživanja u kojem su otklonjeni svi ekonomski uzroci, za njihovo postojanje može reći da je imalo "učinak ostatka".

Ova hipoteza sasvim ekonomskog karaktera eksproprijacije izrečena

je na temelju njihove neovisnosti u odnosu na pojedinačne artefakte i političku povijest. Štoviše, s obzirom da eksproprijacije imaju brz i sveobuhvatan učinak, njihove različite komponente ostvaruju se istodobno, a ne jedna za drugom, a cjelokupno djelo otkriva smjer i utjecaj sila prisutnih u prethodnom razdoblju. Poseban način pojave eksproprijacija stoga je nevažan, čak i sa zakonskog gledišta.

Potpuno je djelovanje moguće kad god svijest kolektivne potrebe dobije oblik i postane jasnom. Kolektivna se svijest može zabuniti; grad se može navesti na urbaniziranje zemljišta na kojima nema tendencije širenja ili na građenje ulica gdje nisu potrebne, a takve, u žurbi stvorene ulice, mogu ostati prazne. (Razlozi zabuna su mnogobrojni; npr. stvaranje ulice zbog hitnih razloga može dovesti do građenja drugih po analogiji.) Tako i same eksproprijacije prolaze normalnim razvojnim procesom.

Zato Halbwachs eksproprijacije nije smatrao abnormalnim ili izuzetnim pojavama, nego ih je odabrao za proučavanje kao najtipičnije pojave urbanog razvoja. S obzirom na to da se ekonomske tendencije, uz čiju se pomoć može analizirati razvoj urbanog zemljišta, očituju u razumno zbijenom i sintetiziranom obliku kroz eksproprijacije i njihove neposredne posljedice, proučavanje eksproprijacije jedno je od najjasnijih i najsigurnijih gledišta za izučavanje vrlo složene cjelovitosti tih pojava.

S obzirom na važnost koju pridajem toj Halbwachsovoj tezi, volio bih sažeti tri elementa koja smatram temeljima:

1. međusoban odnos, a i neovisnost, ekonomskih čimbenika i oblikovanja grada
2. individualan doprinos urbanim promjenama, njihovoj prirodi i ograničenjima; odnos između preciznih, povijesno određenih načina

koji stvaraju stanje i njegove uzroke

3. urbana evolucija kao složena činjenica društvenog poretku koji se pojavljuje u skladu s vrlo preciznim zakonima i orijentacijama rasta.

Ovim bih trima točkama dodao važnost eksproprijacije kao odlučujućeg trenutka u dinamici urbane evolucije, vrijedan koncept koji je Halbwachs utvrdio kao temeljno polje proučavanja.

Daljnja razmišljanja o prirodi eksproprijacije

Na temelju Halbwachsove teze možemo proučavati mnoge različite gradove. U studiji milanskih četvrti⁵ pokušao sam slijediti te smjernice, naglašavajući važnost određenih slučajnih pojavnosti u razvoju grada koji je uslijedio, kao što su razarajući učinci rata i bombardiranja. Vjerujem da se može pokazati, a to sam pokušao u ovoj studiji, da pojavnosti tog tipa mogu samo ubrzati *određene tendencije koje već postoje*, djelomično ih modificirajući, ali pomažući bržem ostvarenju namjera otprije prisutnih u ekonomskom obliku koje bi ionako na tijelu grada proizvele fizičke učinke - razaranje i rekonstrukciju - tijekom procesa čije se posljedice ne bi mnogo razlikovale od ratnih. Ipak je očito da nam studija tih pojavnosti, zbog brzog i grubog oblika u kojem nastaju, pruža mnogo življe i neposrednije učinke od onih koji su rezultat dugih nizova povjesno poredanih činjenica o zemljoposjedništvu i razvoju gradske baštine nekretnina.

Moderna studija tog tipa nalazi podršku u studiji urbanih planova - planova proširenja, razvoja, itd. Suština je tih planova vrlo bliska otuđenju, bez kojeg ne bi bili mogući i kroz koje se očituju. Ono što

Plan Milana iz 1801. s Bonapartinim forumom Giovannija Antolinija, gore lijevo.

Halbwachs naglašava u svezi dvaju važnih planova za Pariz - plan Povjerenstva i Haussmannov plan (u oba se slučaju oblik tih planova ne razlikuje bitnije od mnogih planova nastalih tijekom apsolutne monarhije) - vrijedi za mnoge ako ne i za sve gradove. Na drugim sam mjestima pokušao povezati razvoj urbanog oblika Milana s reformama koje je prva javno proglašila Marija Terezija, zatim Josip II., a koje su završene pod Napolenom. Očit je odnos između ekonomski motiviranih inicijativa i oblikovanja grada; povrh svega on pokazuje primarnu važnost ekonomskih činjenica eksproprijacije u svezi s arhitektonskim artefaktima oblika. Taj odnos rasvjetjava i činjenicu da su eksproprijacije po prirodi neophodan uvjet u cjelokupnom razvoju grada - zanemarimo li na trenutak njihov politički vid, tj. način na koji se mogu iskoristiti kao prednost jedne klase nad drugom - i duboko su ukorijenjena u urbana društvena kretanja.

Može se pokazati kako Napoleonov plan za Milano⁶, koji je unatoč tome što je bio izведен iz plana pariškog Povjerenstva bio jedan od najmodernijih planova u Europi, objašnjava, u samom svom fizičkom obliku, dugačak niz eksproprijacija i izvlaštenja crkvenih posjeda od strane austrijske vlade. Taj je plan dakle precizan arhitektonski oblik određenog trenutka eksproprijacije i kao takav se može proučavati unutar tih granica. Naša će se studija poslužiti razumijevanjem neoklasične kulture, različitih osobnosti arhitekata (npr. Luigi Cagnola i Giovanni Antolini) i cijelog niza prostornih prijedloga koji, ovisno o ekonomskim razmatranjima, prethode tom planu i njime se rješavaju.

Relativna autonomija tih prostornih prijedloga može se mjeriti snagom preživljavanja u sljedećim planovima ili vezanjem s prethodnjima ali oni ne promiču ekonomске transformacije. Tako je uspjeh *Strade Napoleone*, u to vrijeme *Via Dante*, u potpunosti razumljiv unutar dinamike urbanog života. Ista dinamika koja je

omogućila uspjeh Berutovog plana u sjevernom dijelu grada, osigurala je njegov neuspjeh u južnom, gdje su njegove hipoteze u odnosu na ekonomsku stvarnost bile ili previše napredne ili previše udaljene.

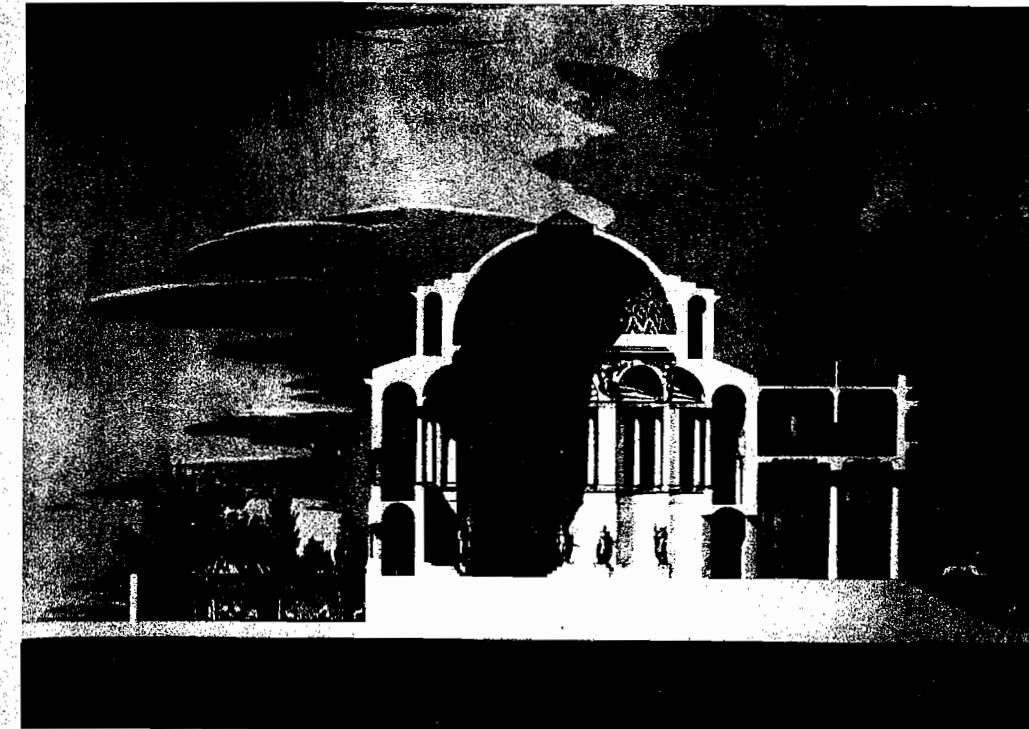
Ekonomski je dinamika izbila odlučno, slijedeći mjere koje je proveo Josip II. tijekom razdoblja od dvadeset godina, od 1765. do 1785., potiskujući vjerske redove. To je bilo pisanje i politike i ekonomije. Potiskivanje isusovaca, inkvizicije i brojnih bizarnih religijskih kongregacija koje su cvjetale kako u Milenu, tako i u nekoliko drugih gradova, čak i u Španjolskoj, nije značilo samo korak bliže građanskom i modernom napretku nego je konkretno najavilo sposobnost grada da preuzme prostrana urbanizirana područja, sistematizira ulice i ispravi nepravilne situacije, izgradi škole, akademije i vrtove. Javni su vrtovi podignuti izravno pokraj vrtova dvaju samostana i Senata.

Bonapartin forum sigurno nije bio arhitektonska potreba, ali je rođen iz potrebe grada da sebi podari moderan izgled osnivajući poslovno središte za novo moćno gradanstvo. Ta je potreba bila neovisna o svom obliku i određenim specifičnim topografskim, arhitektonskim i povijesnim uvjetima zbog kojih je bila odabrana njena lokacija.

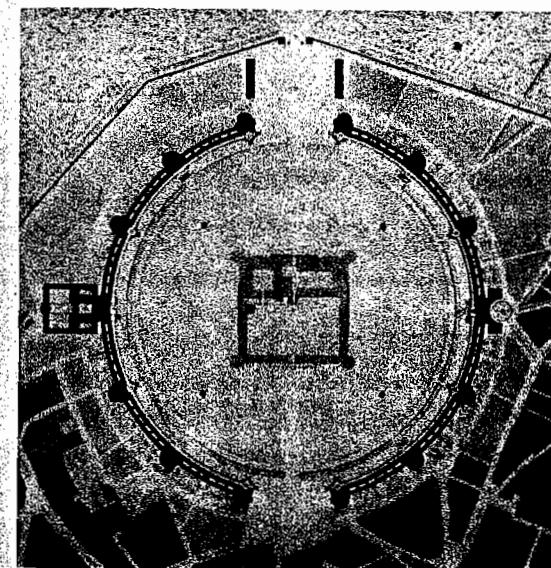
Antolinijeva ideja ostala je isključivo formalna, ali i kao takva, u posve drugačijem političkom kontekstu, zamjetno istaknuta oživjela je u Berutovom planu, osim što iz ekonomskih razloga poslovno središte više nije bilo Bonapartin forum te je zbog složene prirode urbanih artefakata plan različito djelovao na urbanu ravnotežu. Želio bih naglasiti da je taj ekonomski udar bio neovisan o svom oblikovanju.

Način na koji Halbwachs razvija svoju teoriju pomaže nam naprotiv da primijetimo konfuziju koja nastaje u teorijama koje nisu zasnovane na znanstvenim pretpostavkama, već i na nepoznavanju prirode urbanih artefakata, optužujući bezobzirno uništavanje, velike planove itd. U tom je smislu tipičan način uobičajenog analiziranja Haussmannovog djela. Poslužimo li se Halbwachsovim gledištem, možemo ali i ne moramo odobravati Haussmannov plan za Pariz prosuđujemo li ga samo na temelju njegovog oblikovanja - premda je oblikovanje vrlo važno, i sigurno je jedna od stvari koje ovdje želim razmotriti. No jednako je važno uvidjeti da je priroda Haussmannovog plana povezana s urbanom evolucijom Pariza tih godina; s tog je gledišta plan jedan od najvećih ikad postignutih uspjeha, ne samo zbog niza podudarnosti nego povrh svega zbog svog preciznog razmišljanja o urbanoj evoluciji u tom povijesnom trenutku.

Ulice koje je Haussmann otvorio slijedile su stvarni smjer razvoja grada i jasno priznale ulogu Pariza na nacionalnoj i internacionalnoj pozornici. Rečeno je da je Pariz prevelik za Francusku, a istovremeno premalen za Europu; ta primjedba pokazuje činjenicu da se veličina grada ili dijela plana, kakav god da je stvaran uspjeh tog plana, ne mogu uvijek procijeniti iz studije urbanističkih uvjeta koje on obuhvaća. Stoga, s jedne strane, Bari, Ferrara, Richelieu; s druge, Barcelona, Rim, Beč: kod prvih je vrijeme djelovalo na plan ili je čak postao samo amblem, inicijativa koja se nije prenijela u stvarnost osim kod ponekih zgrada ili ulica; kod drugih je plan usmjeravao, vodio i često ubrzavao pogonske snage koje su djelovale ili su tek trebale djelovati na grad. U tim je slučajevima plan težio budućnosti na osobit način; npr. plan koji je smatrani neizvedivim u vrijeme nastanka i čijim su se početnim ostvarenjima odupirali, mogao je u kasnijem razdoblju biti popravljen, pokazujući svoju dalekovidnost.

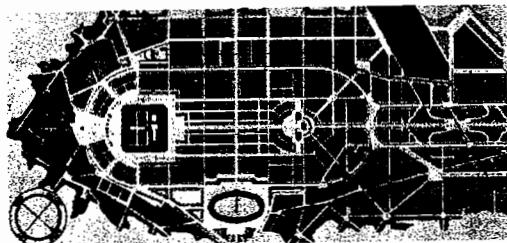
Prikaz presjeka Bonapartinog foruma, Milano, Giovanni Antolini, 1801.

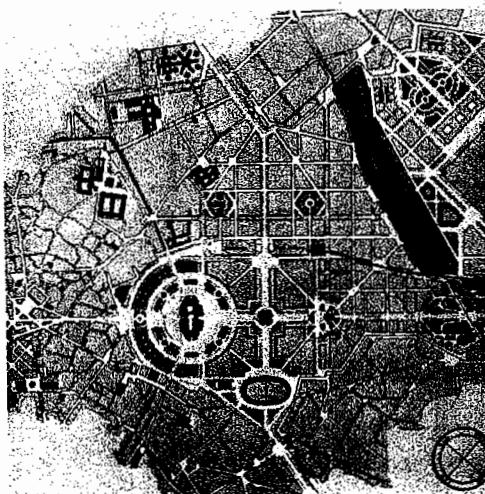
Tlocrt Bonapartinog foruma, Milano, Giovanni Antolini, 1801.

Porta Ticinese, Milano, Luigi Cagnola.

Dvije od inaćica koje je predložio inžinjer Cesare Beruta, projektant prvog glavnog plana Milana, za organizaciju zone oko dvorca, 1884.

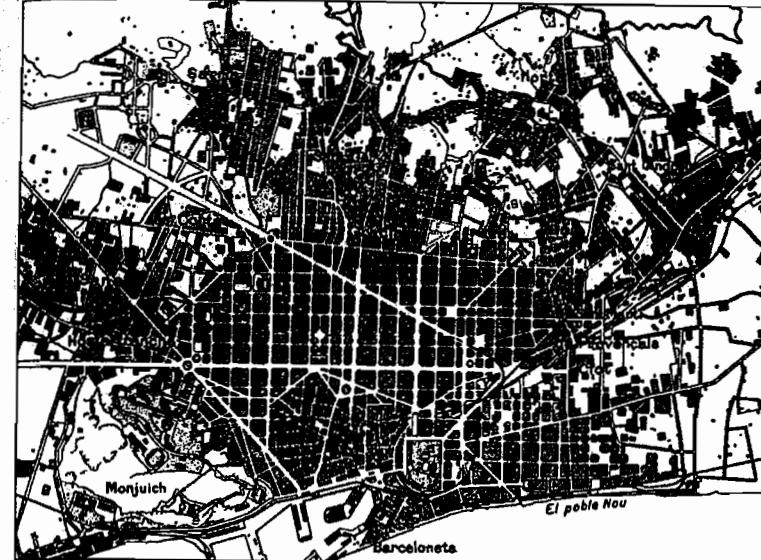

Corso Vittorio Emanuele, Milano, početak 20.g stoljeća.

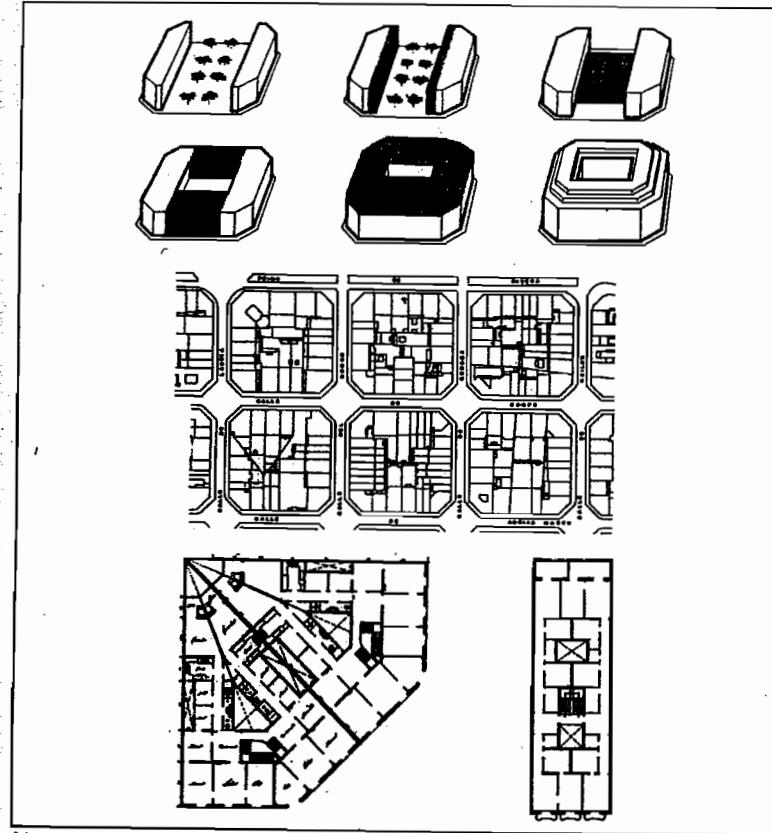
U mnogim slučajevima nije lako odrediti odnos između ekonomskih snaga i plana; jedan vrlo značajan i nedovoljno poznat primjer je Cerdáov plan za Barcelonu iz 1859. godine.⁷ Taj plan, tehnički izuzetno napredan i u potpunosti odgovarajući ekonomskim transformacijama koje su pritiskale katalonski glavni grad, bio je sveobuhvatan i prikladan premda je nudio previše velebno predviđanje demografskog i ekonomskog razvoja grada. Premda nije u potpunosti ostvaren, ili bolje rečeno u strogom smislu nije uopće ostvaren, plan je ipak određivao kasniji razvoj Barcelone. Zapravo nije ostvaren upravo onaj dio Cerdáovog plana koji je nudio tehnološke vizije prenapredne za to vrijeme i koji je ponudio rješenja koja su tražila daleko višu razinu urbane evolucije. Bio je puno napredniji od Haussmannovog plana i teško bi ga ostvario bilo koji europski grad, a ne samo katalonska buržoazija.

Opišimo ukratko glavne karakteristike plana. Njegova se održivost temelji na općoj mreži koja omogućava sintezu urbane cjeline, što je bio slučaj i s Haussmannovim planom, i unutar toga, autonomnom sustavu četvrti i rezidencijalnih jezgri. Tako pretpostavljeni plan ne samo da je unaprijedio tehničke nego i neke političke uvjete. Upravo je u tim točkama bio nedostatan, kao i u autonomnim rezidencijalnim kompleksima koje je predviđao, a koje traže veliku administraciju i koje su djelomično oživljene GATEPAC grupom 1930-ih.

Oriol Bohigas dobro je primjetio da je plan bio neodrživ tamo gdje je pretpostavljao vrlo nisku gustoću, što je hipoteza u potpunoj suprotnosti stvarnom načinu života i samoj strukturi mediteranskih gradova. Međutim, tamo gdje je transformirao *illes* ili gradske blokove⁸ u masivne izgrađene komplekse i prihvatio opći princip četvrtaste strukture, završio je sukladno ciljevima spekulacije, te je kao takav i ostvaren, samo u degradiranom obliku. U tom slučaju

Plan Barcelone

Blokovi u zoni Barcelone koja se trebala proširiti planom Idelfonsa Cerde, 1859. Gore: progresivno povećanje gustoće tipičnog bloka. Sredina: Prikaz nekoliko blokova iz katastarske mape iz 1969. Dolje lijevo: Plan uglovnice, Calle Lauria no. 80, Juli M. Fossas i Martínez, 1907.; Desno: Casa Lamadrid, Calle Gerona no. 113, Lluís Domènech i Montaner, 1902.

možemo vidjeti kako je složen odnos između projektiranja i ekonomске situacije - što ne proturječi Halbwachsовој tezi.

Kasnije se urbani rast Barcelone ostvario u onoj mjeri u kojoj je to bilo moguće, a Cerdáov plan iskorišten je kao odgovor na taj rast. On nije imao moć transformiranja političko-ekonomskih ciljeva grada i bio je zapravo predtekst ili slika kojoj se trebalo prilagoditi. Njegova je važnost međutim, neovisna i nevezana s ekonomskim snagama koje su djelovale u Barceloni, bila u tome što je predstavljao trenutak u povijesti grada, a kao takav je i prihvaćen.

Kao što smo već rekli, s obzirom na to da je grad složena cjelina, prirodno je da se može podudarati (i ponekad to čini savršeno) ili ne podudarati s planom koji iz njega proizlazi. Do nepodudaranja dolazi bilo zbog nedostataka u planu bilo zbog posebne povijesne situacije u kojoj se grad nalazi. U oba se slučaju odnos može prosuđivati samo ga sagledavamo izvan stvarnog razvoja. Tako se plan vojvode od Este za Ferraru mora prosuđivati odvojeno od njegove neostvarene realizacije i nedostatka materijala za razvoj; inače bismo ga zbog tih nedostataka morali proglašiti bezvrijednim.

Drugi je primjer Murattijev plan za Bari⁹, tipičan primjer eksproprijacije kako ju je definirao Halbwachs, a karakterizira ga ovdje kao i svugdje niz preciznih političkih i povijesnih okolnosti. U tom je slučaju zanimljivo što je plan nastao pod Bourbonima i potvrđen 1790. godine doživio kasniji razvoj koji je, premda podređen različitim transformacijama, trajao do 1918. I tada je, kao i danas, plan mijenjan na različite načine upravo tamo gdje je radio protiv spekulacija i u korist odvojenih blokova, ali preživljava ne kao čista impresija prepoznatljiva povjesničaru nego kao konkretni oblik grada, stvarajući tipičan uzorak Barija za koji je karakteristično

odvajanje starog grada i modernog Murattijevog *borga*, uzorak prepoznatljiv posvuda u apuljskim gradovima.

Pravilno je primijećeno da treba proučavati ne samo nastajanje nego i *propadanje gradova*; iz te se perspektive može započeti studija slijedeći iste smjernice kao Halbwachs, ali u suprotnom smjeru. Npr., reći da je Richelieov¹⁰ grad, povezan s velikim kardinalom, propao ubrzo s nestankom svoje osobe s političke scene ne znači ništa; on je mogao potaknuti izgradnju i osnovati to urbano središte, ali je grad morao moći svojevoljno nastaviti rast. Stoljeća propadanja nekih velikih, kao i nekih manjih gradova, modificirala su te urbane strukture na različite načine ne oštetivši njihovu izvornu kvalitetu; inače bismo morali reći da urbani život nikad nije postojao u gradovima Richelieu i Pienza samo zato što su počeli kao umjetni gradovi.

Isto vrijedi i za Washington D.C., ili St. Petersburg. Mislim da ovdje nije značajna često ogromna razlika u mjerilu između tih gradova; zapravo ona samo potvrđuje činjenicu da moramo zanemariti veličinu u proučavanju urbanih artefakata ako želimo doći do znanstvenog okvira problema. St. Petersburg se može smatrati početkom proizvoljnog djelovanja cara, a stalna bipolarnost u Rusiji između Moskve i nekadašnjeg Lenjingrada navodi na pomisao da je rast ovog drugog do razine glavnog grada i zatim velike svjetske metropole bio sve samo ne miran. Stvarne činjenice tog rasta vjerojatno su složenije od propadanja Nižnii Novgoroda u Moskvi ili, uzmimo drugi primjer, uspona Milana i dominacije nad Pavijom i, nakon nekog vremena, drugim lombardijskim gradovima.

Zemljoposjedništvo

U *Die Stadt und ihr Boden*¹¹ Bernoulli je osvijetlio jedan od najvažnijih, možda temeljni, problem grada, onaj koji čini snažan pritisak na urbani razvoj. U toj skromnog studiji, koja je jasnija i temeljnija od većine kasnijih članaka i istraživanja o tom problemu, Bernoulli se usredotočava na dva glavna pitanja. Prvo se tiče ne samo negativnog karaktera privatnog zemljoposjedništva nego i štetnih posljedica te podjele; drugo, usko povezano s tim, rasvjetjava povijesne razloge takve situacije i njene posljedice za grad.

Zemljoposjedništvo, bilo ruralnog ili urbanog zemljišta, primjećuje Bernoulli teži temeljenju na podpodjelama; nepravilni oblici polja jednaki su složenoj i često iracionalnoj organizaciji urbanog vlasništva:

“...Svakoj se inovaciji odmah suprotstavlja splet vlasničkih granica, određenih od antike, a bitno različitog karaktera od onih ruralnih granica duž kojih se kreće plug, ali zato ne manje ukorijenjenih i utvrđenih. Te parcele ne samo što su okružene kamenjem, one su zauzete kamenim građevinama. Bez obzira na to što svatko zna da bi nove ulice i nove građevine bile bolje od uskih i krivudavih ulica i trošnih kolibica, ništa se ne može napraviti dok se ne riješe neizbjježni sukobi oko vlasništva. To su dugotrajni sukobi koji zahtijevaju strpljenje i novac, a izvorna namjera često se putem izobličava.”¹²

Francuska je revolucija u velikoj mjeri bila ta povijesna činjenica kojom je započeo proces raščlanjivanja urbane zemlje. Kad je 1789. zemlja postala slobodnom, veliki posjedi aristokracije i crkve prodani su srednjoj klasi i poljoprivrednicima. Ali kao što su sva zemljjišna prava plemstva bila velikom većinom dokinuta, tako su dokinuta i zemljjišna prava drugih zajednica, te su tako razbijena velika

područja u državnom vlasništvu. Monopol nad zemljom pretvoren je u privatno vlasništvo; zemlja je postala tržišnom jedinicom kao i sve drugo.

“Zemlja je povremeno bježala iz ruku zajednice i padala u ruke mudrih poljoprivrednika i snalažljivih građana, gdje je ubrzo postala predmetom istinske i stvarne spekulacije....Grad se još jednom našao na zaokretu puta na kojem se pravo privatnog zemljoposjedništva u potpunosti očitovalo u novim građevinskim ustanovama. Nova su vremena, iznenada se budeći u drugačijem industrijskom djelovanju, pružila vlasnicima gotovo neograničene mogućnosti povećanja vrijednosti njihove vlastite zemlje.”¹³

Ova analiza vrlo jasno i racionalno opisuje situaciju u određenom trenutku povijesti grada, ali se mora suočiti i sa sljedećim argumentima. Bernoulli smatra da se zlo podpodjele zemlje nalazi među specifičnim posljedicama francuske revolucije ili je barem rezultat činjenice da revolucionari tog vremena nisu bili svjesni ogromnog komunalnog kapitala koji su otuđivali - komunalna zemljjišta koja su se trebala održavati kao zajedničko vlasništvo i velike posjedničke holding tvrtke plemstva i crkve koje je zajednica trebala konfiscirati i voditi, a ne razdijeliti privatnim vlasnicima - i time ugrožavali racionalni razvoj gradova (i sela). S druge strane, u Njemačkoj se nije dogodila revolucija, ali se sličan fenomen sa sličnim posljedicama ipak pojavio. Kad je Berlinski finansijski zakon iz 1808., u izvršenju prijedloga Adama Smitha, dopustio korištenje vladinog zemljišta za otplaćivanje vladinih dugova i prenošenje u privatno vlasništvo “što je više moguće slobodno i nepovratno”¹⁴ i ovdje je zemljjište, sada tržišna roba, postalo predmetom ekonomskog monopola. U svojoj povijesti modernog razvoja Berlina Hegemann¹⁵ je krupnim slovima prikazao strašne posljedice koje je to imalo po grad i njemačke radnike, do vremena poznatog glavnog plana predsjednika policije iz 1853., koji je označio početak poznatih

"berlinskih dvorišta."

Bernouillovo objašnjenje i sve druge teze tog tipa, premda nam u mnogom pogledu mnogo otkrivaju, moraju se kritizirati sa dva druga stajališta. Prvo je u vezi vrijednosti te analize tijekom vremena. Ona objašnjava određene upadljive ali ne i konačne značajke kapitalističko-građanskog grada. Nadalje, te su značajke podređene općim ekonomskim zakonima koji bi se ionako pojavili i stoga su, po mom mišljenju, zapravo bile pozitivan trenutak u razvoju grada. Ukratko, prelamanje zemljišta dovelo je do odumiranja grada s jedne strane, ali je s druge zapravo unaprijedilo njegov razvoj.

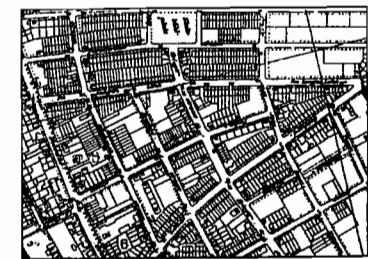
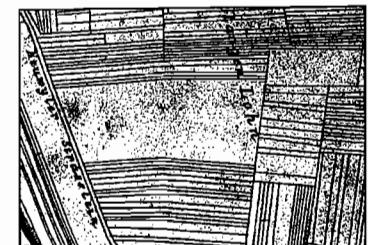
Ponovno se možemo vratiti Halbwachsovom zaključku, u kojem kaže da nema potrebe primarnu važnost pripisivati preciznom načinu na koji se javljaju opći uvjeti; ona mora nastati iz potrebe, ali ne mijenja značenje činjenica da se pojavila u jednom obliku, mjestu ili trenutku nasuprot drugima. Upravo smo vidjeli kako velika eksproprijacije, a i povećana podpodjela urbanog zemljišta postaje središnjim pitanjima francuske revolucije i Napoleonove okupacije. Ta je pojava, međutim, imala jasne prethodnike u reformama Habsburgovaca, pa čak i Bourbona, a na kraju se očitovala u tako duboko reakcionarnoj zemlji kao što je Prusija.

Te su pojave bile povezane s izradom općeg zakona kojem su podlijegala sva građanska dobra, i u tom je smislu on bio pozitivan. Podjela velikih nekretnina, eksproprijacije i oblikovanje novog katastarskog zapisničkog sustava bile su neophodne ekonomske faze u razvoju zapadnih gradova. Ono što se razlikuje od grada do grada je politički kontekst u kojem se odvijao taj proces: i samo se tu, u terminima političkog izbora, mogu naći značajne razlike.

Zapravo se u ovom trenutku ne može zanemariti prilično romantičan vid socijalista kao što su Bernoulli i Hegemann. U povijesnom i

ekonomskom ključu, ti su pisci odjek romantizma Williama Morrisa i svih izvora pokreta moderne u arhitekturi. Samo po sebi je značajno kako Hegemann napada *Mietkasernen* - tj. ne pitajući nisu li na kraju te velike najamne kuće jednako vrijedne s higijenskog, tehničkog i estetskog gledišta kao i male kuće. Isto vrijedi i za protivljenje *Siedlungenima* Beča i Berlina, gdje je kritika poprimila oblik oživljavanja pojedinih mjesnih osobitosti. Poznato je da se ti autori uvijek pozivaju na gotički grad ili državni socijalizam Hohenzollerna - stanja koja se s urbanističkog gledišta moraju jasno nadomjestiti, čak i po cijenu mogućeg pogoršavanja situacije.

Ovaj odnos s romantičnim socijalizmom vodi me do moje druge kritike Bernoullijevih teza, koja se bavi povezanošću s vizijom u kojoj se smatra da je problem modernog urbanizma određen povijesnim odnosom grada s industrijskom revolucijom. U toj se viziji hitnost problema velikog grada podudara s trenutkom industrijske revolucije; urbani se problem prije tog doba smatrao kvalitativno drugačijim. Od te premise počinju rasprave o pozitivnosti filantropskih i utopističkih inicijativa romantičnog socijalizma, o tome da se na njima temelji moderni urbanizam, i to u tolikoj mjeri da su nakon njihovog nestanka, urbanu kulturu odvojenu od

Organizacija i podpodjela zemljišta, videna tijekom evolucije područja predgrada Basela, Švicarska. Gore: usporedba vlasničkih granica iz 1850.god., Sredina: iz 1920.god. Dolje: iz 1940.god. Izvorno je zemlja korištena za poljoprivredu, zatim reorganizirana za građevinske svrhe, i na kraju iscrpljeno podijeljena u građevne parcele. Po Hansu Bernoulliju.

političkih rasprava, sve više oblikovali isključivo tehnički procesi u službi dominirajuće moći. Ovdje će se baviti samo prvim dijelom te tvrdnje, jer cijela ova knjiga ne samo da razmatra nego i niječe prepostavku njenog drugog dijela. Držim da je problemu velikih gradova prethodilo industrijsko razdoblje i da je to povezano sa samim gradom.

Kao što je Bahrdt primijetio, polemika protiv industrijskog grada proizlazi iz razdoblja prije njegovog nastanka; u vrijeme poticanja romantične polemike samo su London i Pariz već postojali kao veliki gradovi. Kontinuitet urbane problematike unutar tih gradova jasno povezuje atribut romantičara o zlima urbanizma, stvarnim ili prepostavljenima, s rastom industrije.¹⁶ Štoviše, u prvima su desetljećima 19. stoljeća, Duisburg, Essen i Dortmund bili mali gradovi s nešto više od tisuću stanovnika, dok u velikim industrijskim gradovima poput Milana ili Turina, problem industrije još nije postojao. Isto vrijedi za Moskvu i Lenjingrad.

Na prvi se pogled čini tajnovitim način na koji je većina povjesničara urbanizma pomirila teze romantičnih socijalista s analizom koju je načinio Friedrich Engels. Koja je Engelsova teza? Jednostavno ovo: "...da su veliki gradovi bolest socijalnog organizma, koja je bila kronična na selu, učinili akutnom, i tako otkrili istinsku bit / problema/ i način izlječenja."¹⁷ Engels ne kaže da su gradovi prije industrijske revolucije bili raj; on u svojoj optužbi uvjeta života britanske radničke klase radije naglašava kako je porast velike industrije samo pogoršao i učinio vidljivim ono što su već bili nemogući uvjeti života.

Posljedice rasta velike industrije stoga nisu nešto što se tiče isključivo velikih gradova; to su prije činjenice povezane s građanskim društвom. Stoga Engels niječe da se sukob tog tipa mogao uopće riješiti u prostornim terminima, a dokaz njegove

kritike može se nači u Haussmannovim projektima, pokušajima raščićavanja predgrađa engleskih gradova, te projektima romantičnih socijalista. Engels je odbacio primjedbu da je pojava industrijalizma neophodno povezana s urbanizmom; zapravo, on izjavljuje da je čista apstrakcija i, praktično govoreći, reakcionarno gledište, smatrati da prostorne inicijative mogu utjecati na industrijske procese. Vjerujem da bi bilo pogrešno išta pokušati dodati takvom stavu.

Problem stanovanja

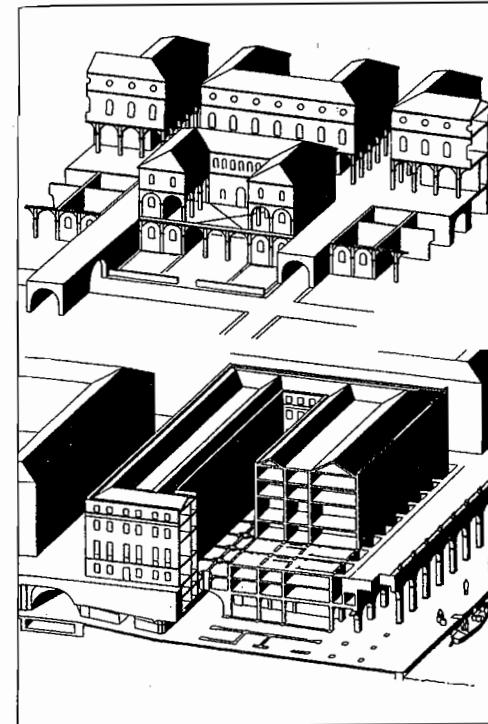
Daljnje dokaze Engelsovog stava o odnosu između socio-ekonomije i grada pruža nam njegova rasprava o problemu stanovanja. Ovdje je stav nedvosmislen. Usredotočivanje na problem stanovanja u svrhu rješavanja socijalnog problema po njegovom je viđenju pogrešno; stanovanje je tehnički problem koji se može i ne mora riješiti na temelju određene lokacije, ali nije karakteristika radničke klase. Na taj način Engels potvrđuje ono što smo već sugerirali, da je problem velikog grada prethodio industrijskom razdoblju. On piše, "...nedostatak kuća nije neka osobitost sadašnjosti; to nije čak ni jedna od patnji znakovita za moderni proletarijat u odnosu na sve ranije potlačene klase. Naprotiv, sve potlačene klase tijekom svih razdoblja patile su manje ili više ujednačenije od ove...."¹⁸

Do sada je već poznato da problem stanovanja u starom Rimu, čim je grad dosegao mjere velegrada sa svim njemu svojstvenim problemima, nije bio ništa manje ozbiljan nego što je u današnjim gradovima. Uvjeti života bili su očajni, a opisi klasičnih pisaca koji su do nas doprli pokazuju kako je taj problem bio prvi i temeljan; kao takav se pojavio u urbanoj politici od Julija Cezara do Augusta prema kasnijim danima carstva. Problemi tog tipa nisu nestajali ni

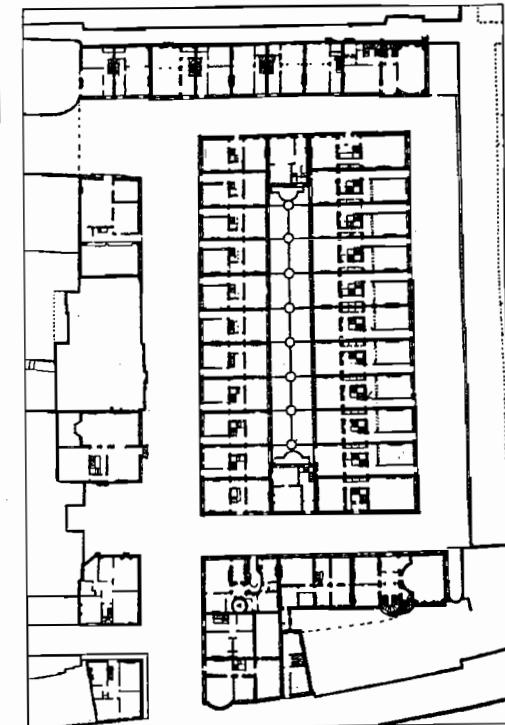
u srednjem vijeku; vizija srednjovjekovnog grada koju su nam dali romantičari u potpunoj je suprotnosti sa stvarnošću. Iz dokumenata, opisa i ostataka gotičkih gradova očito je da su uvjeti života potlačenih klasa u tim gradovima bili među najtužnijima u povijesti čovječanstva.

U tom je smislu paradigmatična povijest Pariza zajedno s cjelokupnim predmetom urbanog načina života francuskog radništva metropole. Taj je način života bio jedan od karakterističnih i odlučujućih elemenata revolucije i potrajan je do vremena Haussmannovog plana. U tom smislu, Haussmannova uništavanja ili kako god ih prosudili, predstavljaju napredak; oni koje je uznemirilo njegovo rušenje grada 19. stoljeća uvjek zaboravljuju da je to svejedno bilo priznanje, premda demagoško i jednostrano, duhu prosvjetiteljstva, jer su uvjeti života unutar gotičkih četvrti starih gradova objektivno bili nemogući i neosporno su se morali promijeniti.

Ali moralistička tendencija, implicitna ili eksplisitna u gledištu stručnjaka kao što su Bernoulli i Hegemann nije ih sprječila da dođu do znanstvene vizije grada. Nitko tko se ozbiljno bavio urbanizmom nije propustio primjetiti kako su najvažniji zaključci nastajali uvjek iz djela stručnjaka koji su se posvetili isključivo jednom gradu: Pariz, London i Berlin neodvojivo su vezani uz stručnjake Poëtea, Rasmussen¹⁹ i Hegemanna. U tim studijama, po mnogočemu tako različitima, odnos između općih zakona i određenih elemenata grada prikazan je pomoću primjera. Valja primjetiti da ukoliko monografija za bilo koju granu znanstvenog razmišljanja pruža bolji pogled na svoj specifičan predmet, u slučaju urbanizma ona nesumnjivo predstavlja prednosti jer se, vezana s konceptom umjetničkog djela kao i grad, obraća cjelokupnom posebnom elementu grada koji bi inače otvrdnuo ili postao nejasan, pa čak i posve nestao u nekom općem tretmanu.

Četvrt Adelphi, London, James i Robert Adam. Sagradena je 1768.-72. i uništena 1937.; projekt se temeljio na skici Leonarda da Vincija. Aksonometrijski crteži prikazuju sustav ulica na različitim razinama: donjni sustav otvorenih ulica za kola i podzemnih za usluge povezuje podrumne kompleksa s dokovima za ukrcavanje na Temzi. Gornji sustav ulica za pješake omogućava pristup prizemlju privatnih stanova i ima terase koje gledaju na rijeku. Po Hansu Bernoulliju.

Četvrt Adelphi, London, James i Robert Adam, 1768.-72. Tlocrt prizemlja. Po Steen Eiler Rasmussenu.

U tom je smislu jedna od vrlina Benouillijevog rada što on nikad ne gubi iz vida odnos s urbanim artefaktima. On se svakom općom tvrdnjom odnosi na specifični urbani artefakt, no unatoč tome nikad ne postaje u potpunosti povjesničarem, što je slučaj čak i s najuvjerljivijim dijelovima djela Lewisa Mumforda. Grad je za Bernoullia bio, po svojoj definiciji, izgrađena masa, u kojoj svaki element ima svoju osobitost i razlikovnost unutar sveopćeg plana.

Odnos zemljišta i njegovih zgrada gotovo da dosegom nadilazi ekonomski odnos, te možda zbog toga i nije nikad u potpunosti formuliran. U polemikama teoretičara pokreta moderne tretman rezidencijalnih četvrti kao jedinica priziva teorije velikih građevnih kompleksa ranijih povjesničara; znakovito je kako su se modernisti u potrazi za povijesnim temeljima svojih polemika o urbanizmu okrenuli prema velikim teoretičarima renesanse, osobito Leonardu da Vinciju i njegovom planu grada koji je imao sustav podzemnih cesta i kanala za prijevoz tereta i uslužne podzemne razine, s mrežom ulica za pješački promet na razini prizemlja kuća. Nakon Leonardovog projekta, u kanoničkom slijedu koji bi bio vrijedan proučavanja zbog svoje genealoške jasnoće, dolazi projekt braće Adam za rezidencijalnu četvrt Adelphi u Londonu.

Četvrt Adelphi bila je smještena na jugu Stranda između City of London i Westminstera, a braća Adam su od vojvode od St. Albana, vlasnika zemljišta dobila prava za izgradnju. Četvrt je bila dovoljno velika za građevni kompleks u kojem bi se mogao izgraditi sustav putova jednih iznad drugih, tako da doljnje ulice budu povezane s obalama Temze. To su bili pojmovi kojima je predstavljen projekt Adelphi. No da li je on važan samo u tom smislu? I može li se Leonardov projekt vidjeti kao nešto drugo do jedinstvenog prijedloga upečatljivog mjerila i jakog racionalizirajućeg impulsa?

Bernouilli je smatrao da Leonardov projekt nije bio u potpunosti u dosegu nekih drugih visoko ambicioznih tvrdnji renesanse - onih koje su grad načinile vrhunskim umjetničkim djelom u granicama prirode, građevinarstva, slikanja i politike. Leonardov projekt bio je posve drugačiji od tih idealnih shema jer je već bio u gradu, stvarnom gradu s njegovim prepostavljenim odnosima, stvarnim poput Bellinijevih piazza i venecijanskih majstora. Bio je povezan sa stvarnim iskustvom grada, i dao je konkretni oblik Milanu Lodovicu il Moroa, upravo na način na koji je i velika bolnica koja je prenjela projekte Filareta bila konkretni oblik, kao što su to bili i kanali, brane i nove ulice. Ni jedan grad nije bio toliko sagraden u svojoj cjelovitosti kao renesansni; već sam naglasio kako je ta arhitektura bila i znak i događaj i kako se temeljila na poretku iznad funkcionalnog. Upravo je to bio slučaj s velikom milanskom bolnicom, koja sigurno nije potpuno nevezana s Leonardovim razmišljanjima i čija konstitutivna prisutnost u gradu čak ni danas nije promijenila svoju važnost.

Dva i pol stoljeća kasnije, braća Adam mogla su sagraditi cijeli dio grada, stvarni urbani artefakt, unatoč svim poteškoćama koje su pratile taj pothvat. Ali možda takvo djelo i nije tako izuzetno; ono prije pokazuje da veliki primarni element može nastati, iako na izuzetan način, kao odgovor na problem stanovanja.

Urbano mjerilo

U prethodnom smo dijelu istaknuli nekoliko izoblika karakterističnih za studiju grada; preveliku važnost koja se pridaje razvoju industrije viđene u generičkom i konvencionalnom načinu u odnosu na stvarnu dinamiku urbanih artefakata, apstrahiranje problema iz stvarnog konteksta grada i zbumjenost unesenu

određenim moralističkim stavovima koji su spriječavali oblikovanje znanstvene navike misli u studijama urbanizma. Premda većina tih izoblika i predrasuda ne nastaje iz jednog izvora i ne dostiže jasno sustaviziran sklop ideja, one su odgovorne za mnoge nejasnoće i valja u većoj mjeri razmotriti neke njihove određene vidove.

Određen broj argumenata namjerno izmišljenih da bi se objasnio razvoj modernog grada, može se naći u premisama različitih tehničkih i regionalnih studija.²⁰ To pokreće problematičnu prirodu termina *grad danas*; problem u biti nastaje, tvrdi se, iz fizičke i političke homogenizacije grada nakon uspona industrijalizma. Industrija, izvor svakog zla i svakog dobra, postaje istinskim sudionikom u transformaciji grada.

U skladu s tim argumentima, promjenu izazvanu industrijom povjesno karakteriziraju tri faze. Prvu fazu, izvor transformacije grada, karakterizira uništenje temeljnog ustrojstva srednjovjekovnog grada, koji se temelji na absolutnom identitetu između mjesta rada i mjesta stanovanja, oboje unutar iste zgrade. Tako počinje kraj domaće ekonomije kao jedinstvene cjeline proizvodnje i potrošnje.

Uništenje temeljnog oblika života srednjovjekovnog grada dovelo je do lančane reakcije čije će se krajnje grananje u potpunosti mjeriti u gradu budućnosti. Istovremeno se pojavilo stanovanje radnika, masovno stanovanje i najamno stanovanje; tek je u tom trenutku problem stanovanja izronio kao urbani i socijalni problem. Razlikovni znak ove faze u prostornim terminima bio je, dakle, povećanje urbanističke površine, s neznatnim razdvajanjem kuće i radnog mesta u gradu.

Drugu fazu, koja je bila odlučujuća, karakterizira progresivno širenje industrijalizacije. Ona je prouzročila konačno razdvajanje kuće i

radnog mesta i uništila njihov prijašnji odnos sa susjedstvom. Pojava prvih tipova zajedničkog rada popraćena je izborom stanovanja koje nije uvijek bilo u neposrednom susjedstvu radnog mesta. Usporedno s tim razvojem odvijalo se i odvajanje između proizvodnih i neproizvodnih radnih mesta. Proizvodnja i administracija počinju se razlikovati, a započinje raspodjela posla u svom najpreciznijem značenju. Iz te raspodjele radnih mesta nastaje "downtown" (donji grad, centar), u engleskom smislu te riječi, stvarajući specifične međuvisnosti između ureda, koji su imali sve veću potrebu za recipročnim kontaktom. Središnja administracija industrijskog kompleksa trebala je prije kao susjede imati banke, administraciju i osiguranje, nego proizvodna mesta. Isprvu, dok je još bilo dosta mesta, ta se koncentracija dogodila u središtu grada.

Treća faza transformacije grada započinje razvojem sredstava pojedinačnog prijevoza i potpune učinkovitosti svih sredstava javnog prijevoza do radnog mesta. Taj razvoj mora da je nastao ne iz povećane tehničke učinkovitosti nego iz ekonomskog sudjelovanja javnih uprava u uslugama prijevoza. Izbor rezidencijalnog mesta postaje sve više ovisan o radnom mjestu. U međuvremenu, kako su se uslužne aktivnosti, koje su i dalje težile smještaju u središtu, razvijale i dobivale primarnu važnost, potraga za stanovanjem van grada u pokrajnjoj prirodi čak je i jačala. Posao i njegov smještaj počeli su dobivati ulogu sve ovisniju o izboru stanovanja. Građani su se selili na dio teritorija koju su željeli, uzrokujući porast pojave putovanja na posao i obratno. Odnos stanovanja i posla sada je postao temeljno povezan s vremenom; postali su *Zeitfunktion*.

Objašnjenje tog tipa stalna je mješavina istinitih i pogrešnih elemenata; svoja najočitija ograničenja ima u opisima artefakata, odmičući u neku vrstu "naturalizma" urbane dinamike dok se

djelovanje ljudi, konstitucija urbanih artefakata i politički izbor grada smatraju nevoljnima. Ono kao rezultat razmatra određene opravdane i tehnički važne urbanističke prijedloge (npr. prvi problemi dekongestije i odnosa posao-stanovanje) prije kao završetke nego kao načine, praktične principe i zakone a ne instrumente. Povrh svega ono tvori brojne zbnjujuće pretpostavke, temeljene na olakoj i shematskoj mješavini gledišta, tvrdnji, sustava tumačenja i raznolikih metoda.

Glavne teze koje postaju predmetom u tom objašnjenuju grada su uglavnom one koje se odnose na problem stanovanja i mjerilo. Prvim sam se već dovoljno bavio i prikazao doseg tog rada, osobito u odnosu na Engelsou tezu. Drugo pitanje, pitanje mjerila, zahtijeva vrlo iscrpnju analizu; ovdje namjeravam razmotriti samo nekoliko glavnih vidova mjerila s obzirom na to da se izravno odnose na do sada izložene argumente.

Pravilan tretman problema mjerila trebao bi početi predmetom polja ili područja proučavanja i intervencije. Već sam raspravljaо o tome u prvom poglavlju ove knjige i ponovo u raspravi o *locusu* i kvaliteti urbanih artefakata. Prirodno je da se ta studija polja može primjeniti u drugim smislovima, npr. u smislu operativnog mjerila. Ovdje namjeravam govoriti o mjerilu samo u smislu onoga što neki vide kao "novo mjerilo urbanizma".

Logično je da su izuzetan razvoj gradova posljednjih godina i problemi urbanizacije stanovništva, koncentracije i rasta na urbanoj površini dobili primarnu važnost u očima urbanista i društvenih znanstvenika koji proučavaju grad. Ta pojava povećanja veličine uobičajena je za velike gradove i donekle je primjetna posvuda; u nekim je slučajevima izuzetno razgranata. Stoga je Gottmann, određujući regiju sjeveroistočne obale USA između Bostona i Washingtona te između Atlantika i gorja Apalachi, upotrijebio

termin *megalopolis - velegrad*²¹ kojeg je već skovao i opisao Mumford²². Ali ako ovo i jest najsenzacionalniji slučaj povećanog mjerila urbanizma, ništa manje važna nisu ni mesta širenja u velikim europskim gradovima.

Ta su širenja sama po sebi pojave i moraju se proučavati kao takve; različite hipoteze velegrada iznijele su na svjetlo zanimljivu građu koja će nesumnjivo biti korisna za daljnja proučavanja grada. U tom bi smislu hipoteza grada-regije mogla postati istinski izvršenom hipotezom, a što više bude rasvjetljavala situacije koje prethodne hipoteze nisu mogle u potpunosti objasniti, to će postajati vrednjom.

Međutim, ono što želimo pobijati je uvjerenje da to "novo mjerilo" može promijeniti bit urbanog artefakta. Zamislivo je da promjena mjerila na neki način modificira urbani artefakt, ali ne mijenja njegovu kvalitetu. Izrazi kao *urban nebula* mogli bi biti korisni u tehničkom jeziku, ali ne objašnjavaju ništa; međutim, čak i onaj tko je izmislio izraz naglašava da ga koristi "za objašnjenje složenosti i nedostatak jasnoće ustrojstva /grada/". Posebno osporavajući tezu škole američkih ekologa za koju je "stari pojam grada kao ustrojene jezgre, određene u prostoru i različite od susjednog područja, mrtav koncept" i koji zamišljaju "jezgru koja se razilazi, oblikujući manje više koloidalno tkivo, grad apsorbiran ekonomskom regijom ili čak cijelom nacijom."²³

Američki je geograf Ratcliff, polazeći s drugačijeg gledišta od nas, također osporio i odbio popularnu tezu da su problemi velegrada problemi mjerila.²⁴ Svesti probleme velegrada na probleme mjerila znači u potpunosti zanemariti postojanje urbanizma, drugim riječima, zanemariti stvarno ustrojstvo grada i njegove razvojne uvjete. Iščitavanje grada koje sam predložio s odnosom prema primarnim elementima, povjesno su urbani artefakti i područja utjecaja koja omogućavaju proučavanje rasta grada kod kojeg takve

promjene mjerila nisu utjecale na zakone razvoja.

Čini mi se da se neodgovarajuće tumačenje "novog mjerila" od strane arhitekata može objasniti određenim sugestijama više figurativne prirode. Valja se prisjetiti kako je na početku rasprave Giuseppe Samona upozorio arhitekte kako ih u njihovim projektima percepcija povećanog mjerila urbanizma lako može dovesti do gigantizma. "Po mojoj mišljenju apsolutno ne dolazi u obzir", izjavio je "hranjeњe bilo koje ideje divovskih prostornih parametara. U stvarnosti se uvijek nalazimo u položaju koji, s općeg gledišta, predstavlja čovjeka i prostor u dobro uravnoteženom razmjeru i u odnosu analognom onome starih, osim što su u današnjem odnosu sva prostorna mjerila veća nego što su bila najutvrđenija mjerila od prije pedeset godina."²⁵

Politika kao izbor

Do sada smo se u ovom poglavlju bavili pitanjima koja su temeljno povezana s ekonomskim problemima urbane dinamike ili barem izvediva iz njih i koja se ne pojavljuju u raspravama prethodnih poglavlja (ili samo djelomično, u svezi Tricartovog sustava klasifikacije). Započeo sam opisivanje i komentiranje dviju teza; Halbwachsove, čije je djelo primjetno proširilo naše poznavanje grada i prirode urbanih artefakata, i Bernoullijeve, žustrog i inteligentnog teoretičara jednog od najšire raspravljenih pitanja modernog grada. Ta su dva autora uvela u diskusiju nekoliko elemenata koji se protežu kroz ovu studiju i koji stalno zahtijevaju ponovno preispitivanje. Bernoulli, razvijajući svoju tezu o odnosu između zemljoposjedništva i arhitekture grada, brzo dolazi do znanstvenog koncepta grada; do istoga, ali krećući s gledišta projekta, došli su i arhitekti-teoretičari kao Le Corbusier i Ludwig Hilberseimer u istoj klimi pokreta moderne.

Na prethodnim stranicama zabilježili romantične vidove stručnjaka kao što su Bernoulli i Hegemann i pokazali kako je njihov moralizam, koji je toliko pridonosio vrijednosti njihovog gledišta kao polemičara i inovatora, završio oduzimanjem vrijednosti njihovim studijama stvarnosti. Uvjeren sam da se moralistička komponenta ne može tako lako ukloniti iz našeg vrednovanja djela teoretičara grada; a učiniti to, bio bi proizvoljan čin.

Engelsovo je gledište nesumnjivo bilo lakše zadržati; on se problema dotaknuo izvana, da tako kažemo, tj. s političkog i ekonomskog gledišta, govoreći nam da problem ne postoji. Takav zaključak može se činiti paradoksalnim, no on je ujedno i vid njegovog argumenta koji nam najviše otkriva. Kad je Mumford optužio Engelsa za tvrdnju da ima dovoljno postojećih kuća ukoliko se razdjele, i za temeljenje te tvrdnje na neprovjerenim pretpostavkama da je dobro sve što posjeduju bogati, grubo je izobličio Engelsov misao, premda u biti ponovo potvrđujući vrijednost njegove teze.²⁶ S druge strane, nije iznenađujuće da se Engelsova teza nije temeljila na proučavanjima grada; u tom se smislu nije mogla razviti, jer je izvedena čisto politički.

U ovom se trenutku može prigovoriti da u potrazi za shvaćanjem složenosti problema urbanizma u svim njegovim izrazima i uspostavom odnosa svakog specifičnog objašnjenja s potpunošću urbanog ustrojstva unutar naše ideje o ustrojstvu grada, nismo razjasnili prvu činjenicu polisa – *politiku.*, Drugim riječima, ako je arhitektura urbanih artefakata *konstrukcija grada*, kako može politika, koja čini odlučujući trenutak, ne biti u tom ustrojstvu?

Ipak na temelju svih argumenata koje smo izveli, ne samo da potvrđujemo relevantnost politike nego držimo da je ne samo od primarne važnosti nego i odlučujuća. *Politika stvara problem izbora.* Tko na kraju odabire sliku grada ako ne sam grad - a uvijek i jedino

kroz svoje političke institucije. Reći da je taj izbor indiferentan je banalno pojednostavljenje problema. Nije indiferentan: Atena, Rim i Pariz oblici su njihove politike, znakovi njihove zajedničke volje.

Ako grad smatramo čovjekovim djelom, kao što radi arheolog, tada je sve što grad akumulira znak njegovog napretka; ali to ne umanjuje činjenicu da mogu postojati različita vrednovanja tog napretka, kao i različita vrednovanja njegovih političkih izbora. No ovdje se politika, koja je do sada mogla izgledati strana ili udaljena od ove rasprave o gradu, pojavljuje u novom ruhu, predstavljajući se na pravi način i u pravom trenutku.

Urbana arhitektura - koja je, kao što smo mnogo puta ponovili, ljudska kreacija - željena je kao takva; tako se talijanske piazze renesanse ne mogu objasniti ni funkcijom, ni slučajnošću. Premda su te piazze načini oblikovanja grada, takvi elementi, koji izvorno započinju kao sredstva teže tome da postanu završeci; na kraju oni jesu grad. Tako grad kao kraj ima samog sebe; dalje od činjenice njegovog prisustva u njegovim artefaktima ništa se ne objašnjava. Taj način postojanja implicira volju za postojanjem na određen način i za nastavkom takvog načina postojanja.

Taj je "način" ljepota starog grada, koji je uvijek paradigmata za naše urbanističke sheme. Određene funkcije, vrijeme, mjesto i kultura modifciraju naše gradove kao što oni modifciraju oblike njihove arhitekture; ali takve modifikacije imaju vrijednost samo kad su na djelu, kao događaji i svjedočanstvo, čineći grad vidljivim samom sebi. Vidjeli smo kako razdoblja novih događaja čine taj problem osobito primjetnim i kako samo pravilno podudaranje čimbenika donosi autentični urbani artefakt, onaj u kojem grad ostvaruje u samom sebi svoju vlastitu ideju samog sebe i zapisuje je u kamen. Ali ovo ostvarenje mora se uvijek vrednovati u smislu fizičkih putova koje stvara; između elementa slučajnosti i elementa tradicije u

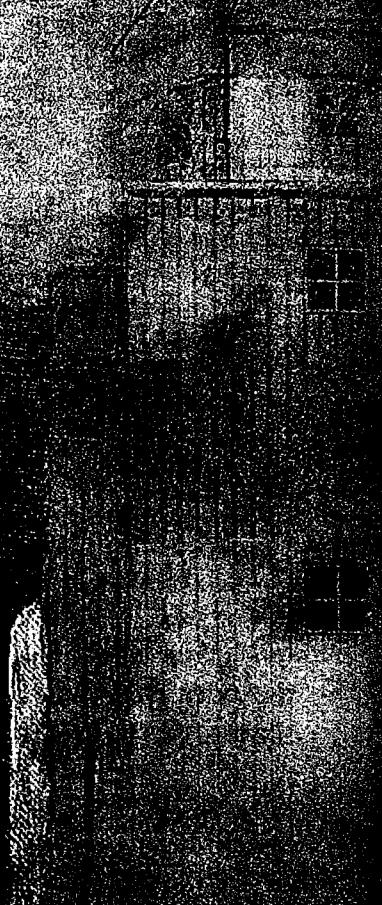
arhitekturi urbanizma ima isto toliko apsolutnog i nedvosmislenog odnosa kao i između općih zakona i stvarnih elemenata.

U svakom su gradu pojedinačne osobe; svaki grad posjeduje osobnu dušu koju su oblikovale stare tradicije i živi osjećaji kao i neostvarene težnje. Ipak grad ne može postati neovisan o općim zakonima urbane dinamike. Iza pojedinačnih slučajeva stoje opći uvjeti, a rezultat je da niti jedan urbani rast nije sponatan. Modifikacije strukture grada moramo objasniti prirodnim težnjama mnoštva grupa raštrkanih po različitim dijelovima grada.

Konačno, ljudsko biće nije samo stanovnik jedne zemlje i jednog grada, nego stanovnik vrlo preciznog i ograničenog mjesta, i dok niti jedna urbana transformacija ne znači i transformaciju u životima svojih stanovnika, reakcije ljudi ne mogu se ni jednostavno predvidjeti, ni lako izvesti. Pokušati to učiniti bilo bi pripisivanje fizičkoj okolini one iste odlučnosti koju je naivni funkcionalizam pripisivao obliku. Reakcije i odnosi mogu se samo uz teškoće izdvojiti za analizu; treba ih shvatiti unutar cjelokupnog ustrojstva urbanih artefakata. Te nas poteškoće mogu čak dovesti do potrage za iracionalnim elementom u rastu grada. Grad je iracionalan kao i svako umjetničko djelo, a njegova se tajnovitost možda ponajprije krije u tajnoj i neprekinutoj volji njegovih kolektivnih manifestacija.

Tako složeno ustrojstvo grada proizlazi iz diskursa čiji su termini odnosa još uvijek ponešto fragmentarni. Možda upravo zakoni grada uređuju život i sudbinu pojedinog čovjeka. Svaka biografija ima svoj vlastiti interes, premda je zaokružena rođenjem i smrću. Sigurno je da je arhitektura grada, ljudsko djelo *par excellence*, fizički znak te biografije, iznad značenja i osjećaja s kojima ga prepoznajemo.

Dodatak

"Capriccio", Giovanni Antonio Canaletto, 1753., prikazuje Palladijevu baziliku u Vicenzi, njegov projekt za Ponte di Rialto u Veneciji i djelomičan pogled na Palazzo Cicerati. Nacionalna galerija, Parma, Italija. "Na slici ne nedostaje brodića i gondola, niti bilo čega što gledatelji dovode u vezu s Venecijom; a znam da su mnogi Venecijanci pitali koje je to mjesto u gradu koje još nisu vidjeli", (F. Algarotti, "Raccolta di lettere sopra la pittura e l'architettura", Livorno, 1765, vol. LV).

Predgovor drugom talijanskom izdanju

U razdoblju između prvog i drugog izdanja ove knjige raspravljalo se o nekoliko u njoj spomenutih tema, a mnoge su potvrđene elementima drugih studija. Predmet uske povezanosti između studije grada i arhitekture osobito je dominirao raspravom u širokom polju arhitektonske kulture. Ta potvrda ovdje inciranog smjera uvjerila me da je rasprodani tekst potrebno učiniti ponovno dostupnim i da je ponovno objavljivanje ove knjige korisno. Međutim, mislim da bi, barem što se tiče njenog središnjeg dijela, bilo pogrešno osvremeniti je mijenjanjem odlomaka pojedinih poglavlja ili novim uvodima; to bi uništilo sveukupnu strukturu ovog djela i nametnulo mu kozmetičku preinaku.

Uspjeh ove knjige potvrđen je brojnim referencama koje se na nju odnose, prihvaćanjem dijela terminologije koji je ona uvela i činjenicom da je njen naslov naširoko citiran, i prikladno i neprikladno. *Arhitektura grada* zapravo ima precizno značenje na koje se vrijedi prisjetiti na najjednostavniji mogući način. Razmatranje grada kao arhitektonskih sredstava i prepoznavanje značaja arhitekture kao discipline koja ima samoodređenu autonomiju (i stoga nije autonomna u apstraktnom smislu) dio su glavnog urbanog artefakta kroz sve procese analizirane u ovoj knjizi; oni povezuje prošlost i sadašnjost. Takvo viđenje arhitekture ne umanjuje njezin značaj zbog urbanističkog arhitektonskog konteksta ili zbog toga što različita mjerila unose nova značenja; naprotiv, značenje je arhitekture grada u žarištu pojedinačnog projekta i načinu njegovog ustrojstva kao urbanog artefakta.

Ova se studija arhitekture ne bavi i ne proizlazi samo iz prošlosti nego na glavno mjesto postavlja arhitektonske teorije pokreta moderne. Ona je stoga procjena i nasljeda i značenja tog pokreta. U četiri godine od prvog izdanja ove knjige pojavile su se mnogobrojne

publikacije, prijevodi i interpretacije moderne, svjedoci teškoća u procjenjivanju tog nasljeđa, ali prihvatanje pokreta znači smještanje raspoložive građe u kontekst kritike.. Danas je viđenje moderne kao kvalitativnog skoka naprijed ili kao moralno-političkog pokreta napušteno; takvim ga prihvata još jedino nekoliko tvrdoglavih nazadnika, čiji rad nije ni u kojem pogledu ojačao nasljeđe koje brane. Ova knjiga nudi preliminarnu procjenu modernog nasljeđa, tražeći termine unutar kojih ono može biti korisno.

Prilikom ponovnog čitanja ove knjige uviđam da je temeljni problem pitanje tendencija i odnosa između urbanističke analize i oblikovanja. Te su teme povezane. Siromaštvo nekih modernih studija arhitekture najbolje ilustriraju eksplizitne pretpostavke (ili još gore, implicitne) o neutralnosti znanstvenih koncepcata. Neutralnost je gledište koje se može zauzeti unutar sustava koncepcata ili pravila; ali kad je problem kako tim konceptima pridružiti vrijednosti, neutralnost je besmislena. Arhitektura i teorije arhitekture, poput svega ostalog, mogu se opisati samo u skladu s konceptima koji nisu ni absolutni ni neutralni, a oni, ovisno o svojoj važnosti, mogu potaknuti korjenite promjene u čovjekovu načinu gledanja na stvari. U arhitekturi su problemi znanja uvejk bili povezani s tendencijama i izborom. Arhitektura koja nema tendencija nema ni područje ni način na koji bi se pokazala. U stvaranju teorije arhitekture, odnos s poviješću također je jedan od izbora; to potkrepljuje moj uvod i prijevod Boulléovog eseja¹ objavljenog nakon što sam napisao ovu knjigu.

Sve do nedavno je ustroj racionalizma, složeniji od shematskog, kakav su nam nudili povjesničari moderne arhitekture, nasljeđivao sukob moderne arhitekture s vlastitom tradicijom. A samo njihovom pomirbom moguće je otkrivanje pravilnog odnosa sa sadašnjosti. Nedostatak tendencija pokazuje samovoljnu i *ad hoc* prirodu mnogih studija. Odnos između urbanističke analize i oblikovanja stoga je predmet koji se može riješiti jedino unutar okvira tendencija, unutar

određenog sustava, a ne kroz neutralnost. U tom je smislu primjer Hilberseimerovog djela značajan; njegova analiza grada i strukture arhitekture strogog su međovisni vidovi opće teorije racionalizma u arhitekturi. Čini mi se da se ta dva pojma, analiza i oblikovanje, stapaju u jedno temeljno područje studije, u kojоj studija urbanih artefakata i oblika postaje arhitektura. Racionalnost arhitekture leži upravo u njenoj sposobnosti da se izgradi iz meditacije o artefaktima tijekom vremena, s određenim elementima koji u toj izgradnji imaju tvorbenu ulogu. I za arheologa i za umjetnika ruševine grada početna su točka invencije, ali samo u trenutku u kojem se mogu povezati s preciznim sustavom, onim koji se temelji na lucidnim hipotezama koje prihvataju i razvijaju svoju vlastitu vrijednost, tvoreći nešto stvarno. Ta izgradnja stvarnog čin je o kojem je meditirala arhitektura u svojim vezama sa stvarima i gradom, idejama i poviješću Nakon što sam napisao ovu knjigu i u njoj iznio neke koncepte, izvukao sam hipotezu analognog grada, u kojoj sam se pokušao baviti teoretskim pitanjima koja se tiču oblikovanja u arhitekturi. Posebno sam razradio kompozicioni postupak koji se temelji na nekim osnovnim artefaktima u urbanističkoj stvarnosti oko kojih nastaju drugi artefakti u okvirima analognog sustava. Za prikaz tog koncepta dat će primjer Canalettovog zamišljenog pogleda na Veneciju, capriccio u kojem su Paladijevi projekti za Ponte di Rialto, baziliku u Vicenzi i Palazzo Cicerati naslikani jedan pokraj drugog kao da je slikar slikao urbanističku scenu koju je stvarno promatrao. Ta tri paladijanska monumenta, od kojih ni jedan zapravo nije u Veneciji (jedan je projekt; druga dva su u Vicenzi), svejedno tvore *analognu* Veneciju, oblikovanu specifičnim elementima povezanima s poviješću i arhitekturom grada. Geografsko premještanje monumenta unutar slike tvori grad koji prepoznajemo, iako je to mjesto čistih arhitektonskih referenci. Taj mi je primjer omogućio da pokažem kako logično-formalna operacija može biti prevedena u metodu oblikovanja i zatim u hipotezu za teoriju o arhitektonskom oblikovanju u kojoj su elementi ranije utemeljeni i formalno

određeni, ali čije je značenje, koje proizlazi na kraju operacije, autentično, nepredviđeno i izvorno.

Pojedini dijelovi ove knjige dotiču se stvari koje tek treba razraditi, ali su prilično važne za potpun pregled arhitektonskih studija. One uključuju teoriju trajnosti i značenje monumenta, koncept *locusa*, evoluciju urbanih artefakata i vrijednost koju mjestu daje arhitektura kao fizička struktura institucija. Druga pitanja koja se ovdje po prvi puta sustavno obrađuju - kao što su tipologija gradnje i urbanistička morfologija ili predmet klasifikacije u arhitekturi - kasnije su proširena materijalima koji se sada moraju uzeti u obzir.

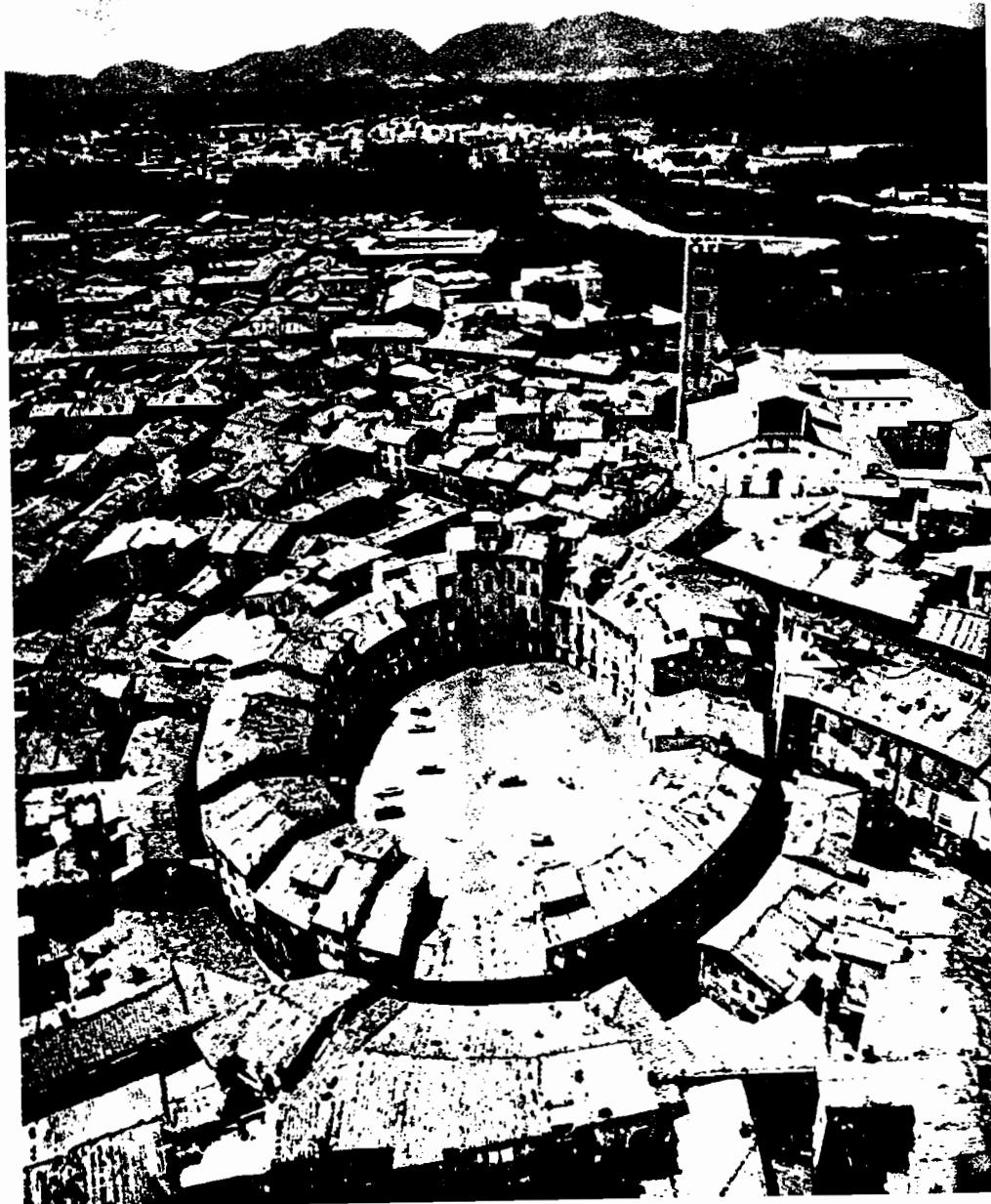
Još uvijek vrijedi poziv, objavljen uводу ове knjige, na daljnju analitičku građu o gradovima - i stoga na stjecanje autentičnijeg znanja najveće moguće raznolikosti urbanističkih situacija, koje osigurava neka neophodna predznanja o specifičnim arhitektonskim konstrukcijama grada. Raspoloživa je građa još uvijek previše fragmentarna da bismo sigurno nastavili na temelju elemenata koje nam takva analitička građa može priskrbiti. Možda bismo morali preispitati našu teoriju, malo po malo mijenjajući hipoteze na temelju novih činjenica. Monografije tog tipa neophodne su, jer na najpotpuniji način odgovaraju na pitanja urbanističke analize. Urbana konfiguracija je sustav u kojem pitanja topografije i vlasništva nad zemljom, pravila, klasnih sukoba i ideja arhitekture polako teže prema jednoj preciznoj konstrukciji i svaka opća teorija mora se uvijek uskladiti s tom činjenicom. Posljednjih su godina rađene studije na tom području i znam da je njihovo objavlјivanje donijelo korisnu referentnu građu.

Druga tema ove knjige o kojoj se u posljednje vrijeme također govori, ali na drugačiji način i koja mi je ponudila zanimljivu građu za moje vlastite teze, je funkcionalizam. Kritika naivnog funkcionalizma, kojom se bavim u ovoj knjizi, počiva na tezi da on pretjerano pojednostavljuje stvarnost i ponižava fantaziju i slobodu,

osobito kad se koristi kao kompoziciono oruđe - što je uobičajen slučaj u našim školama - ili kao standardna metoda zoniranja. Godinama sam nastavljao s tom kritikom, na primjer u uводу Boulléovu eseju, gdje sam nastojao predložiti viziju racionalizma kao alternativu funkcionalističkoj poziciji. Kritika funkcionalizma mora se smatrati novom teorijom arhitektonske kompozicije i temeljnim principom urbanističke analize. Međutim, odbacivanje naivnog funkcionalizma ne znači i odbacivanje koncepta funkcije u njenom pravom značenju. Drugim riječima, kao što ističem u ovoj knjizi, koncept funkcije mora se koristiti u algebarskom smislu, što znači da su vrijednosti poznate jedino kao funkcije jedne drugih i da između funkcije i oblika postoje puno složenije veze nego što su linearne veze uzroka i posljedice, koje stvarnost osporava.

Na kraju, zbog različitih prijema na koje je ova knjiga naišla, moram zahvaliti svima koji su je pregledavali, razgovarali o njoj i razmišljali o njenim različitim vidovima. Osvrti Carla Aymonina, Giorgia Grassija i Vittorija Gregottija² osobito su me zanimali, posebno zato što su se ti autori, s različitim gledišta, usredotočili na veze koje ova knjiga uspostavlja s arhitekturom, osobito s teoretskim temeljima mojih vlastitih projekata i osobito s teoretskim temeljima mojih vlastitih projekata i poučavanja.. Koliko zbog njihovog autoriteta, toliko i zbog novih elemenata koje su unijeli, ovi eseji mogli bi biti dio sadašnjeg rada. Zahvaljujem i Manfredu Tafuriju, koji u svojim razmatranjima teorija moderne arhitekture smješta teme ove knjige u širi okvir arhitektonskih pojava, procjenjujući moje pisanje i oblikovanje kao potpuno djelo arhitekture.³ Osim povoljnih kritika tih pisaca, njihovo mi je priznanje osobito važno, tim više što se pojavilo tijekom jednog od najtežih i najusamljenijih razdoblja mojeg arhitektonskog rada. Osobito zahvaljujem Salvadoru Tarragó Cidu na prijevodu knjige na španjolski i na dugom uvodnom eseju koji je napisao za španjolsko izdanje.⁴

Prosinac 1969.

Pogled iz zraka na rimski amfiteatar, pretvoren u tržnicu, Lucca, Italija

Uvod u portugalsko izdanje

Nije mi namjera ovim uvodnim esejom promijeniti ili ispraviti dijelove knjige, nego prije ponuditi stručnjacima nekoliko proširenja određenih tema kojima sam se bavio, osobito tendencija predstavljenih ovom knjigom, koja je u šest godina od svojeg prvog objavljuvanja potaknula nastanak brojnih srodnih djela.

Vjerujem da su značenje ove knjige *kao nacrta za arhitekturu grada* pravilno shvatili čak i oni koji su je osudili. Stoga mnoge njene tvrdnje nemaju neutralnost koju bi kritička djela obično trebala imati. Međutim, želio bih naglasiti da je kao model ovom djelu poslužila arhitektonska rasprava; namjera mi nije nije bila započeti borbu među kritikom ili omalovažiti stare idole poput funkcionalizma, nego prije svega upozoriti na određen broj prijedloga o prirodi procesa oblikovanja i studije oblika.

Namjerno se ograničavam na rijetko citiranje arhitekata, ali se često pozivam na stručnjake iz ostalih disciplina, počevši s geografima i povjesničarima. Namjerno sam se suzdržao i od postavljanja preciznih granica između starih i modernih arhitekata. Može se činiti čudnim da netko tko se bavi određivanjem granica "korpusa" arhitektonskih studija koristi teze iz disciplina koje su izvan arhitekture, ali ja zapravo nikad nisam govorio o absolutnoj autonomiji arhitekture ili o arhitekturi *an sich*, kao što neki misle; prvenstveno sam se bavio određivanjem nekih karakterističnih prepostavki arhitekture. Želja da se to učini radije u teoretskom nego u nacrtnom okviru potaknula je sumnje za koje dvojim da bi moja arhitektura inače izazvala.

Ova primjedba, koja se može činiti autobiografskom, proizlazi iz temeljnih razmatranja bez kojih je teško razumjeti puni raspon

istraživanja koje sam poduzeo, i koje, zbog specifičnih povijesnih razloga, tvori glavnu zapreku ponajprije arhitekturi. Pod tim mislim na *prazninu između teorije i prakse*. Čak i oni koji imaju jasne ideje o svojem djelovanju rijetko su je uspjeli premostiti. Ovaj argument možemo gledati iz dva kuta. Prvi, općenitije prirode, u svezi je s ograničavanjem povijesti na historiografski čin, na skupljanje čistog znanja prošlosti bez otvaranja perspektive za budućnost i na zamjenu opće vjere u napredak s povijesnom perspektivom. Ova potonja veza čini mi se jasnom s obzirom na to da je povijest umjetnosti i tehnologije neodvojiva od svih teorija umjetnosti i tehnologije. Drugi način objašnjenja te praznine je temeljen na nedostatnosti suvremenih teoretskih koncepata, što pokazuje ideološku krhkost suvremene arhitekture, koja je u potpunosti zaboravila pozicije moderne i svoje povjerenje poklonila onome što je često komercijalni ukus.

Dalnjim sam istraživanjem te praznine, koju još uvijek nazivamo "teorija ili praksa" i koju na kraju poistovjećujemo s *institucijom arhitekture*, pronašao tvrdnje nekih umjetnika o tom predmetu i pažljivo ih pročitao. Umjetnici kao Paul Klee, Henry van den Velde, Adolf Loos i drugi jasno nam pokazuju put studije na manje više sustavan način, ali su ti smjerovi, koji se isprva čine dovoljno uvjerljivima da bi ih se slijedilo, kasnije često zaboravljeni. Tako se smanjuje obim umjetničkih istraživanja, dok se filološke studije o ovom ili onom povijesnom razdoblju, rekonstrukcija činjenica i detaljne studije događaja umnažaju. Ne osporavam važnost doprinosa potonjih, ali one ne mogu biti odlučujuće za teoriju oblikovanja. To postaje jasno kad se suočimo s naslijedem pokreta moderne, koje se često uzima kao dogma (premda ne u potpunosti shvaćena) ili biva ostavljeno historiografskom zapisu. Svojim sam uvodom i prijevodom Boulléova eseja¹ posebno namjeravao razraditi teoriju arhitekture, uzimajući kao polaznu točku tekst koji je jedinstven primjer arhitektonskog jedinstva utoliko što ga je

Boullé napisao da bi oblikovao i komentirao svoje vlastite projekte i izgradnju teoriju arhitekture. Pod *izgradnjom* podrazumijevam uspostavljanje razgovora o tijelu arhitekture; ono tvori za arhitekturu i umjetnost istu vrstu referentnog okvira kakav postoji i za znanost.

Umjetnika problem prethodnika i modela, određene situacije u kojoj radi - to jest, rada unutar već problematično strukturiranog koncepta - smješta u poziciju sličnu onoj znanstvenika ili filozofa. Kad ne bi djelovao unutar tog konteksta, ni umjetnost ne bi imala smisla, kao ni znanost ni filozofija. Do sada je dovoljno jasno da arhitektura ima takav kontekst za prijenos svojih modela. Stoga su moje studije o lombardskom neoklasicizmu, Loos² i Boulléeu samo slučajno povijesne, na koncu konca, samo kulturne reference od kojih sam konstruirao svoju teoriju arhitekture; one su mi omogućile da s najvećom mogućom preciznošću utemeljim kontekst unutar kojeg mogu razvijati određene principe. Prirodno da je i povijesno iskustvo prosvjetiteljstva za mene imalo određenu važnost.

Na kraju, *povijest arhitekture je grada arhitekture*. U procesu izgradnje velikog i jedinstvenog projekta, radeći na pojedinim elementima koji se vrlo sporo mijenjaju, vremenom postupno dolazimo do invencije. Među tim elementima tipološki oblici imaju poseban značaj. U *Arhitekturi grada* glavna je, premda ne i primarna, važnost dodijeljena tipologiji. Kasnije sam u svojem poučavanju tipologiji dao najistaknutije mjesto, smatrajući je bitnim temeljem oblikovanja. Mislim da bi bilo korisno opisati putove kojima se odvijao taj razvoj.

Vidovi klasifikacije i arhitektonskog znanja i koncept tipološkog oblika glavne teme razradene u tipološkoj raspravi usko su povezane. Uzmimo kao referencu gradsku kuću. Gradska kuća je element izgradnje grada određen svojom dvostrukom prirodom: kao objekt

korištenja i kao djelo koje pripada institucionalnom karakteru arhitekture. Građa studije je, dakle, unutar samog polja arhitekture, a uključuje klasifikaciju postojećih tipologija i njihov doseg, te istraživanje značenja koje su imale i imaju izvan svih unaprijed načinjenih shema razvoja

U tom smislu odnos između artefakta i kategorije u koju spada postaje predmetom analize, a ona postaje analizom procesa same arhitekture i trajno uspostavljen odnos između određenih oblika i života kolektiva. Ali tijekom svog složenog povijesnog puta izgradnje i određivanja kao discipline, arhitektura se poistovjetila s gradom i ne može se odrediti bez njega. Pojam *hôtel* ili *Wohnhof* odnosi se na osobit kulturni artefakt i odgovara specifičnom području kulture; čak i ako se ti pojmovi izobliče i prilagode različitim situacijama, oni uvijek odgovaraju jasno prepoznatljivim artefaktima. Jedino unutar konteksta logičnog slijeda urbanih artefakata može se s određenom preciznošću procijeniti *formalni* karakter određenih pretpostavki kao i određene grupe pretpostavki koje su obuhvaćene imenom *utopija* - više manje povijesno, praktično ili djelomično ostvarenih.

Sadašnja je studija svoje uporište velikim dijelom crplja iz studija o zemljoposjedništvu i topografiji. Blok i četvrt, kao trajni elementi grada, smatraju se dijelovima otprije konstituirane urbanističke strukture u kojoj se združuju topografski, sociološki, lingvistički i drugi čimbenici. Ti elementi mogu biti podvrgnuti i sveukupnoj individualizaciji i tipološkoj karakterizaciji, iznoseći na vidjelo mjesne, regionalne i nacionalne pojave koje postaju elementima norme.

Ovdje odnos između općeg i pojedinačnog postaje izuzetno precizan; postaje mogućim, npr. uspostaviti karakteristike gotičke parcele

usko povezane s tipologijom gotičke kuće, tzv. trgovačke kuće. Tipološki odnosi te vrste mogu se pronaći na mnogim mjestima - u Veneciji, Njemačkoj, Budimpešti, po cijeloj Europi. Dok svako mjesto karakterizira njegova vlastita osobitost, čineći ga upravo onime što i jest arhitektonska konstrukcija, ono se može povezati i s puno općenitijim oblikovanjem. To opće oblikovanje možemo odrediti kao *tipološki oblik*.

Klasifikacija različitih gotičkih kuća neizbjježno vodi razlikovanju uobičajenih karakteristika koje ih ujedinjuju i čine ih jedinstvenima; to je oblik. Nakon postizanja vlastite osobnosti kroz odnose s različitim stvarnostima oblik postaje *načinom suočavanja sa stvarnošću*, načinom na koji se npr. dijeli zemlja ili priroda kuće utvrđena unutar određenog povijesnog okvira. U arhitekturi takav oblik ima vrijednost zakona s vlastitom autonomijom i sposobnošću nametanja stvarnosti. Gotičko građenje, sa svojim dugačkim i uskim oblicima, unaprijed određenim položajem stepenica i stalnim odnosom između punina i praznina, tvori specifično iskustvo jedinstva. To iskustvo ima smisao oblika čak i u različitim situacijama, čak i danas; kad arhitekt razumije ljepotu dugačkog i uskog proporcioniranja, na primjer u Le Corbusierovom oblikovanju stana, on se veže na specifično iskustvo koje je stekao kroz arhitekturu.

Tipološki se oblik, dakle, odnosi na oblik koji, bilo da je rezultat odabira tijekom određenih razdoblja ili implikacija koje su mu pripisivane, završava pretpostavkom sintetičkog karaktera procesa koji pokazuje sam oblik. Arhitekturne inovacije uvijek otkrivaju određene tendencije, ali nisu sastavni dijelovi tipoloških invencija. Razumjet ćete da nema tipološke invencije ako shvatimo da se tipologija oblikuje samo tijekom dugog razdoblja i da ima vrlo složene veze s gradom i društвom.

Osobito zanimljiv primjer je Palladijevo korištenje klasične tipologije. On se nije bavio samo heretičkim miješanjem seoskih i javnih elemenata, reducirajući vjerske zgrade u javne zgrade, nego je i nepristrano koristio, kao same svoje oblike, tipove koji su bili povezani s različitom uporabom, osobito klasični tip hrama centralnog tlocrta. U prvom slučaju su njegove arhitektonске "invencije" (unutar određenih granica) bile prethodnice najvećih otkrića "revolucionarnih arhitekata"; u drugom je njegov tretman rezidencijalne tipologije najavio svu modernu arhitekturu počevši sa Schinkelom. Malo primjera bolje ilustrira kako arhitektonsko oblikovanje zaista najlakše nastaje kroz nepromjenjive karakteristike tipologije.

Druga teza ove knjige, koja je potaknula daljnje studije, je teza o *gradu dijelova*.

Ona grad smatra cjelinom sastavljenom od mnogih dijelova koji su sami po sebi cjeline, a razlikovna je karakteristika svakog grada, pa stoga i urbanističke estetike, dinamičnost koju različitost područja i elemenata stvara među tim dijelovima. Štoviše, takav grad sastavljen od zasebnih dijelova omogućava veću slobodu izbora.

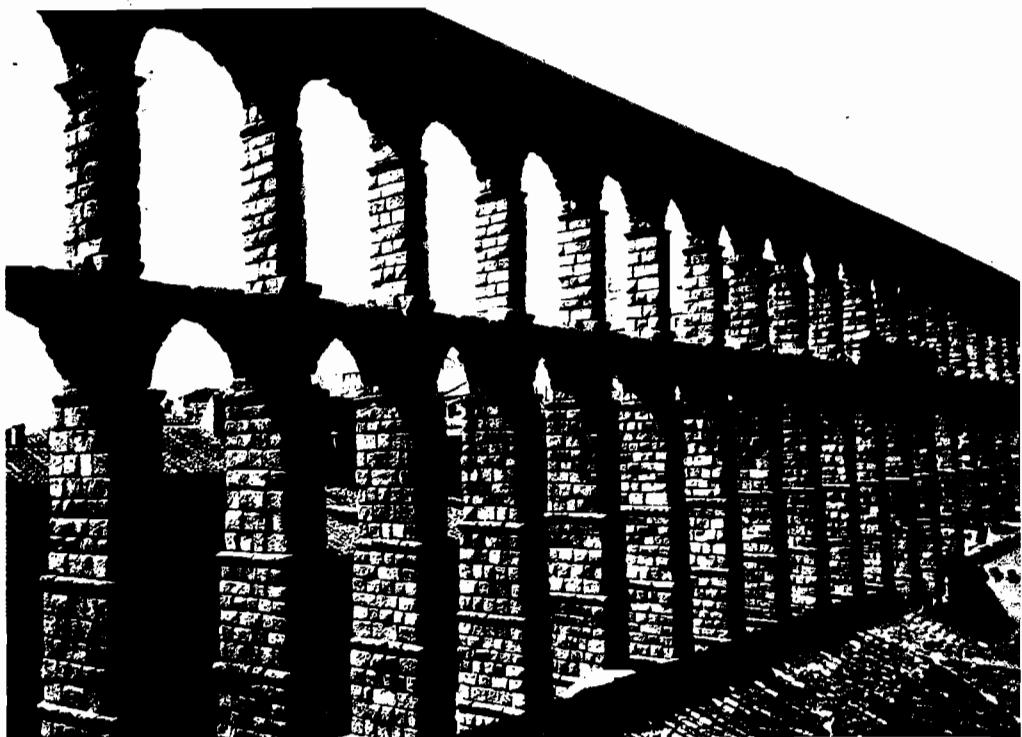
Ta je teorija razvijena studijom fizičke stvarnosti grada i njezina istina proizlazi iz svakog razdoblja njegove povijesti. Moram ovdje spomenuti i planiranje, jer i to predstavlja dio grada. Studije koje sam prije ove knjige proveo na nekim većim europskim gradovima, osobito Beču i Berlinu³, zajedno s istraživanjem jednog dijela Milana⁴, uvjerile su me u opću primjenjivost tog principa koji je temeljna hipoteza. Studije gradova Veneta koje su slijedile, i shodno su primjenjene na sve mediteranske i trgovačke gradove, još su više potvratile tu hipotezu. U nekim gradovima nalaze se rimske karakteristike koje su odolijevale utjecajima, u drugima su jači bili istočnočički utjecaji, a u nekim se kapitalizam brzo prikazao sa svim

svojim specifičnim atributima. Jedan od najzanimljivijih primjera u svezi s tim je geto u Veneciji i općenito njena struktura.

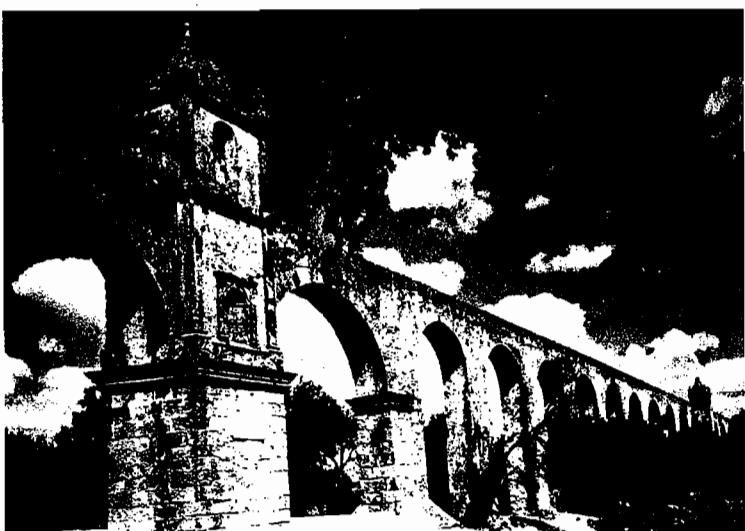
Vjerujem da bi sve te teze imale koristi od dalnjih znanstvenih istraživanja i sa stanovišta urbanističkih studija i oblikovanja, premda sam svjestan da su podložne akademskom izobličavanju. No svako bogatstvo podataka općenito vodi boljem razumijevanju i potencijalnoj invenciji. Mislim osobito na teze o primarnim elementima i monumentima, koje su po prvi put bile izložene u ovoj knjizi i poslije vrednovane dalnjom dokumentacijom. Nekoliko je istaknutih primjera koji su vrijedni dalnjeg istraživanja, uključujući amfiteatar u Arlesu i grad Vila Viçosa.

Rasprava se mora nastaviti usporedno s tipologijom, tj. prikazom kako prisustvo *oblika*, arhitekture, *dominira pitanjima funkcionalne organizacije* i nijekanjem svih teorija koje nastoje vratiti pitanja tipologije u područje organizacije zgrada. Oblik je apsolutno ravnodušan prema organizaciji upravo kad postoji kao tipološki oblik. Počinjem ovu knjigu upućujući na Palazzo della Ragione u Padovi i još uvijek se ne mogu sjetiti slikovitijeg primjera.

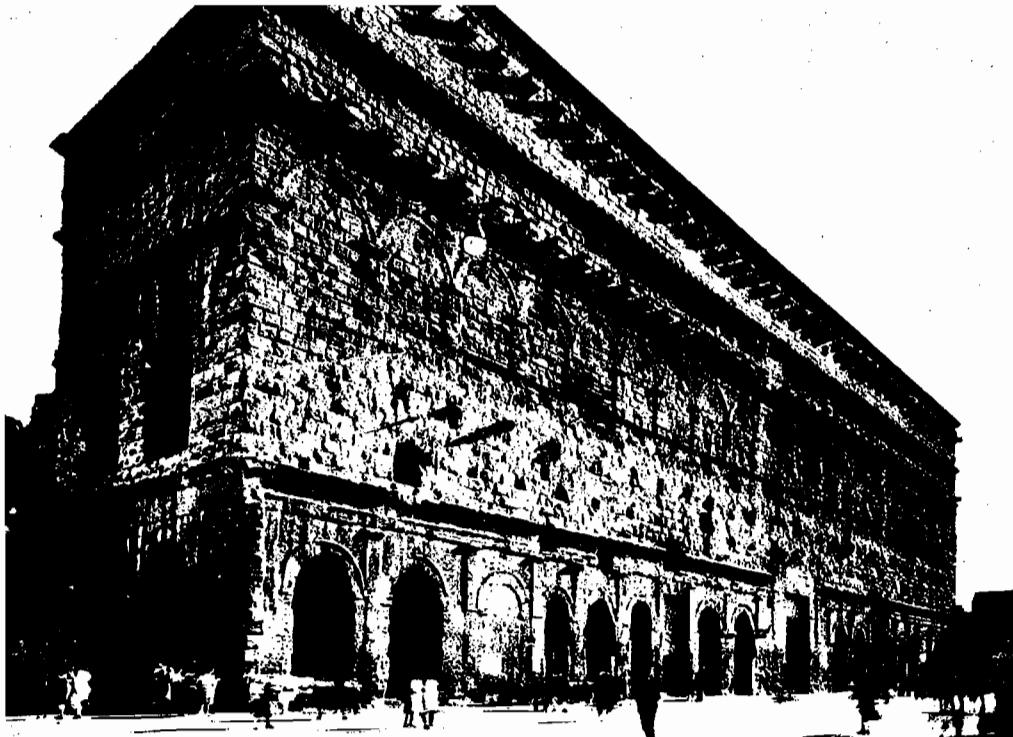
Na urbanističkoj razini Split, primjer o kojem nisam raspravljaо, najviše pokazuje. Ta velika zgrada, Dioklecijanova palača, postaje grad, pretvarajući svoje unutrašnje karakteristike u urbanističke i pokazujući beskrajno bogatstvo analognih transformacija u arhitekturi kad djeluju na specifičnim oblicima. Uspoređeno s primjerima Vila Viçosa ili Braganza, gdje citadela postaje urbanistička jezgra i gdje su transformacije povezane sa složenijim pitanjem zidova, Split predstavlja pravu transformaciju unutrašnjih prostora u zajedničkom, tj. urbanističkom smislu. Više od Arlesa, Nîmesa i Lucce (svaki sa svojim morfološkim implikacijama), Split je otkrio u svom tipološkom obliku cijeli grad i stoga se zgrada analogno odnosi na oblik grada. Ovaj primjer je dokaz da jedna

Akvadukt, Segovia,
Španjolska, iz doba
Trajana.

Akvadukt Prate, nazvan
Sérторио, izmedu São
Bento do Mato i Evora,
Portugal. Isprva pripisan
Rimljanim, izgrađen je u
prvoj polovici 16.stoljeća.

Teatar, Orange, Francuska, iz
doba vladavine Hadriana, 120.
godine naše ere. Kasnije je
korišten kao tvrđava, zatim
kao kamenolom.

zgrada može analogijom biti označena kao grad.

Ovaj koncept nije ograničen na stare i mitološke primjere; ako se sjetimo *rue corridor* Le Corbusiera i iskrivljenog značenja riječi "ulica" koje su drugi moderni arhitekti dali vanjskim prostorima galerije, shvatit ćemo da su svi djelovali na sličnoj, već postojećoj tipologiji, onoj o produženim elementima koji se granaju u manje prostorije. Talijanski arheolog nedavno je to kratko primijetio govoreći o načinu na koji klasična tipologija jasno iznosi da je "pridavanje zgradi različitih funkcija temeljenih na jednoj tipologiji" standard.⁵ To vrijedi za svu arhitekturu, a govori nam o značenju monumenta. Najbolje se može primijeniti na arhitekturu koja se najviše poistovjećuje s tipološkim oblikom, kao što je na primjer Palladijevo korištenje središnjeg plana. I moderna arhitektura razumije taj odnos između arhitekture i grada u svojem razvoju *unité d'habitation* i velikih *Höfe* njemačke arhitekture.⁶

Razvoj tih ideja omogućio mi je jasnije sagledavanje veze između studije tipološkog oblika i arhitektonskog oblikovanja. U nekim slučajevima, kao kod Palladijeve tipologije, veza je prilično očita; kod drugih, kao kod kartuzijanskih i benediktinskih samostana, koje sam analizirao u predavanjima na Politehničkoj školi u Milanu, veze između tipologije, arhitekture i grada razvijaju se rastućom složenošću i dosljednošću.

Prepoznavanje postojanja tih tako složenih, ali krajnje uređenih odnosa navelo me na postuliranje teorije o *analognom* gradu u uvodu studije gradova Veneta kao i u drugim djelima. Ta teorija razvila se iz mnogih teza postavljenih u *Arhitekturi grada*. Vjerujem da mnogi putovi mogu dovesti do tog koncepta oblikovanja jednom kad se ideje, iznesene u ovoj knjizi, utvrde kao točka polaska. Jedan put vodi izravno iz urbanističkih studija. Analizirajući Milano, naišao sam na sve poteškoće s kojima se teoretska analiza može susresti,

Svetište Cape Espichel, blizu Lisabona.

ali su te teškoće neočekivano vodile i ka slaganju elemenata koji su se na kraju uredno oblikovali. Tablice, plod rada u kojem su mi pomogli Vanna Gavazzeni i Massimo Scolari, omogućile su završetak niza operacija koje su postale prilično kompozicione prirode. Analogni grad značio je sustav vezanja grada na utvrđene elemente iz kojih se mogu izvesti drugi artefakti. Istovremeno ukidanje preciznih granica u vremenu i prostoru dopušta oblikovanju istu vrstu napetosti kakvu nalazimo u pamćenju.

U takvom analognom sustavu oblikovanja su stvarna kao i izgrađena arhitektura; ona su svemu stvarnome predmet odnosa. Kad arhitekti proučavaju Milano, moraju kao stvarni element uzeti u obzir Antolinijev neizgrađeni projekt foruma Bonaparte. To oblikovanje je stvarnost u tom smislu da je poslije preneseno u niz artefakata koji se ne mogu objasniti bez njegovog postojanja i njegovog oblika.

Taj put istraživanja predlaže istinski znanstveni pravac arhitekture. Istovremeno uviđam da korištenje geografskih tekstova, da spomenemo samo jednu disciplinu kojoj je u ovoj knjizi posvećena osobita pažnja, postaje strog, ali zatvoren oblik istraživanja. Pokušao sam koristiti te tekstove kao što se koriste materijali za izgradnju. Problem je u njihovom korištenju za postavljanje urbanizma i arhitektonske teorije. Tako sam u pisanju o gradovima Veneta tražio načine da toj gradi dam tumačenje i oblik koji teorija arhitekture može asimilirati.

Čini se da je urbanizam, shvaćen u smislu svih prije navedenih argumenata, mreža sastavljena od mnoštva niti potpuno jasnog oblikovanja. Ako na te subjekte gledamo kao na transformaciju zidova starog grada, postojeća cjelina arheološke građe, povjesno središte kao dio grada i, na kraju, sam grad u smislu svojih dijelova mogu se smatrati integralnim i nerazdvojnim elementima cjelokupnog oblikovanja.

Na kraju bih želio izraziti najiskreniju zahvalnost svojim studentima i priateljima José Charters Montieru i José da Nóbrega Sousa Martinsu, koji su preuzeли zadatak prevodenja ove knjige na portugalski i koji su svojim radom na portugalskim i kolonijalnim gradovima nastavili ovdje započet posao.

1971.

*Opći plan Splita, Hrvatska, i
okolice s kraja 18. stoljeća.
Crtež slikara i arhitekta L.F.
Cassasa, Pariz, 1802.*

Komentar uz njemačko izdanje

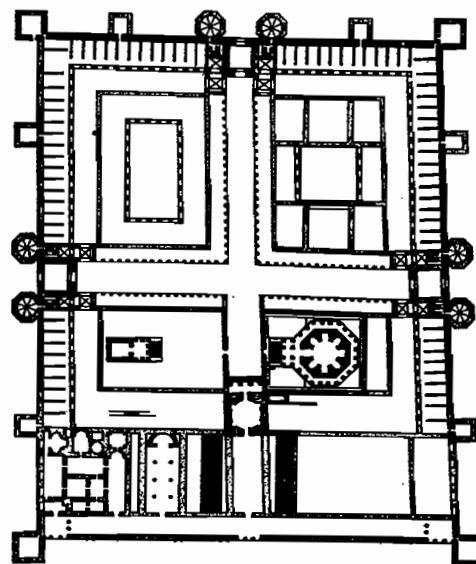
Ova je knjiga arhitektonski projekt. Poput svakog projekta ona manje ovisi o gradi kojom se bavi, nego o odnosima između činjenica koje utvrđuje. Glavni predmet ove studije bio je istraživanje značenja odnosa između jedinstvenosti oblika i višestrukosti funkcija. Još uvijek vjerujem da je taj odnos značenje arhitekture. Neki od elemenata analiziranih u ovoj knjizi poslije su postali elementima teorije oblikovanja; urbanistička topografija, studija tipologije, povijest arhitekture kao građa arhitekture. U tim se elementima vrijeme i prostor stalno isprepliću. Topografija, topologija i povijest postaju mjerila promjene stvarnosti, zajedno određujući sustav arhitekture gdje je samovoljna invencija nemoguća. Tako su teoretski suprotstavljene neredu suvremene arhitekture.

I ovu su knjigu, kao i moje arhitektonске projekte, tumačili na različite načine, ali oni koji su pokušali krenuti samo jednim putem, insistirajući na poziciji objektivnosti u urbanističkom istraživanju ili na autonomiji oblika, odabrali su pogrešan put. Ta su tumačenja pogrešna, jer prikrivaju složenu prirodu arhitekture. Pokušao sam pokazati da čitati topografiju kao arhitekt znači prepoznati formalne vrijednosti koje su joj svojstvene i, povrh svega, stvoriti odnos prema oblikovanju. Priroda zgrade tako se rađa iz prirode njenog grada.

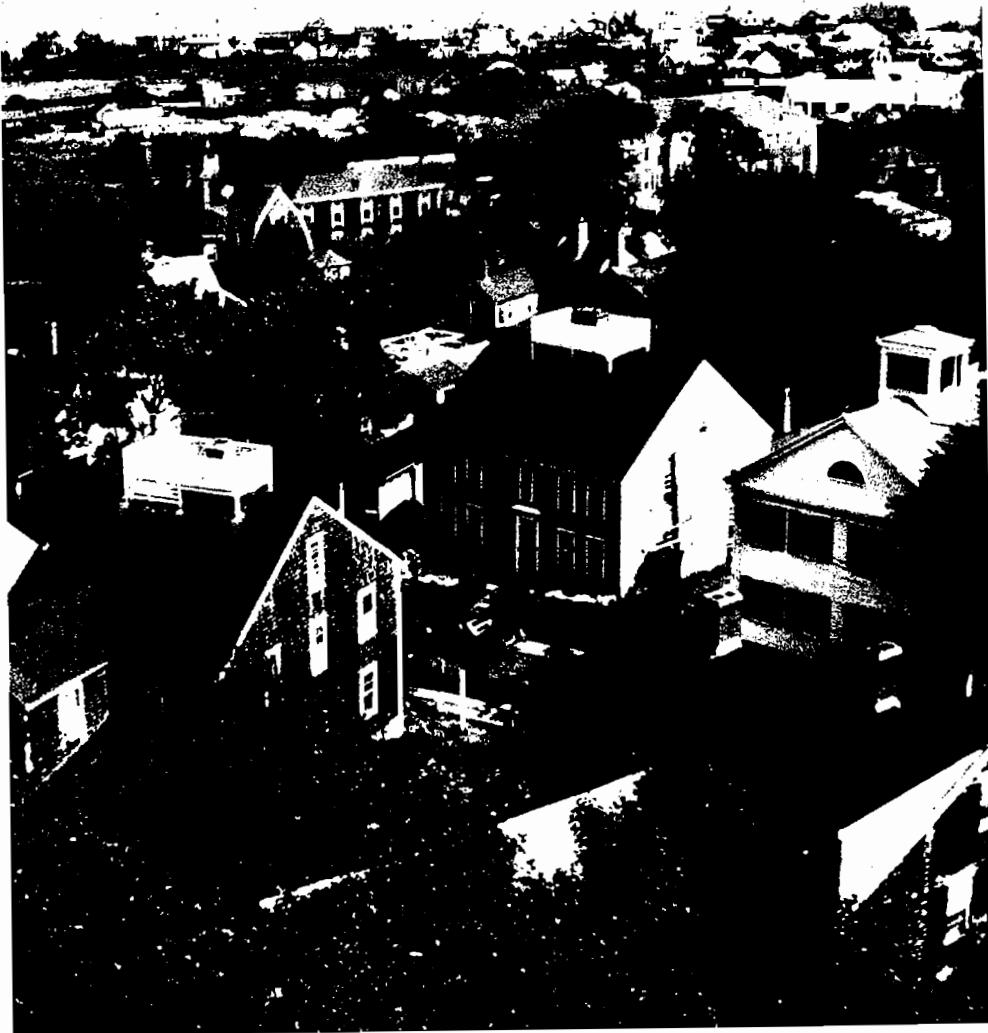
Prije pedeset godina Adolf Behne ovako je pisao o modernoj arhitekturi: "Pod konceptom oblika ne mislim dodatak ili ukras...nego prije nešto što nastaje iz osobitog karaktera zgrade.../ moderni arhitekt/ želi široku prilagodljivost najvećem broju potreba."¹ U ovoj knjizi je analiza nekoliko velikih zgrada prošlosti temeljena upravo na toj racionalnoj osnovi. Te se zgrade vide kao strukture koje su oblikovale i još uvijek oblikuju grad, nudeći tijekom vremena maksimum prilagodljivosti novim funkcijama. Grad Split,

koji se razvio unutar zidova Dioklecijanove palače i dao nove vidove korištenja i nova značenja nepromjenjivim oblicima, amblematskog je značenja za arhitekturu i odnos između arhitekture i grada, gdje najšira prilagodljivost višestrukosti funkcija odgovara izuzetnoj preciznosti oblika.

Kolovoz 1973.

*Plan Dioklecijanove palače, Split,
Hrvatska, prema rekonstrukciji G.
Niemanna, 1910.*

Pogled na Nantucket, Massachusetts.

Uvod u američko izdanje

Petnaest godina od svog prvog pojavljivanja ova je knjiga objavljena na četiri jezika i u brojnim izdanjima, te je utjecala na generacije mladih europskih arhitekata. Prvi sam put ideju o analognom gradu izložio u uvodu drugom talijanskom izdanju, a određena objašnjenja u uvodu portugalskom izdanju; od tada mi je bilo draže tekstu ništa ne dodavati. Poput slike, zgrade ili romana knjiga postaje kolektivni artefakt; svatko je može mijenjati na svoj način, ne usprkos autoru. Izraz je jasan, kao kod Henry Jamesovog "uzorka na tepihu", ali svatko ga vidi na drugačiji način. Jamesova slika sugerira da jasna analiza potiče pitanja koja je teško podvrgnuti daljnjoj analizi. Zbog toga su mi, kad sam prvi put napisao ovu knjigu, njezin stil i književna konstrukcija kao i uvijek, bile naročito važne, jer jedino savršena jasnoća racionalnog sustava omogućava suočavanje s iracionalnim pitanjima, tjera na razmatranje iracionalnog na jedini mogući način: uporabom razuma.

Vjerujem da su koncepti *locusa* (mjesta), monumenta i tipa otvorili opću raspravu koja je, premda povremeno i sputana akademizmom, dala značajne studije i potaknula diskusije kojima se ni danas ne nazire rješenje. Knjigu sam, iz kronoloških razloga, uviđavno mijenjao većinom mijenjajući ilustracije i razjašnjavajući jezik prijevoda.

Amerika....Za tu sam zemlju odlučio napisati poseban uvod. Premda sam kao mladić bio pod utjecajem američke kulture, posebno njene književnosti i filma, utjecaj je bio više posljedica očaranosti nego znanstvene utemeljenosti. Moje slabo poznavanje jezika i nedostatak izravnog iskustva te zemlje učinili su mi je nepoznatim područjem rada. Njena arhitektura, ljudi, američke stvari još mi nisu bile dragocjene. Što je još ozbiljnije, nisam mogao mjeriti svoju arhitekturu - ideje i zgrade - s nemjerljivim tijelom, statičnim i

dinamičnim, trezvenim i grozničavim kao što su Sjedinjene Američke Države. Ipak, bio sam uvjeren da je postojalo službeno talijansko akademsko nepoznavanje Amerike; filmski su je režiseri i pisci razumjeli daleko bolje od arhitekata i kritičara.

U posljednjih nekoliko godina, tijekom posjeta i rada u Americi, *L'architettura della città* ponovo je zaokupila moje misli. Premda izrazito osjetljivi kritičari to smatraju paradoksom, otkrio sam da su američki grad i krajolik odlučujuća potvrda ove knjige. Možda je to, reći će netko, stoga što je Amerika danas "stara" zemlja prepuna monumenata i tradicija ili stoga što je u Americi grad dijelova povijesna i dinamična stvarnost; ali važnije je što je Amerika izgleda izgrađena u skladu s argumentima iznesenima u ovoj knjizi.

Što to znači?

Kad su prvi doseljenici stigli na ovo prostrano područje morali su organizirati svoje gradove. Slijedili su jedan od dva modela: gradovi su bili izvedeni ili duž linija mreže, kao što je slučaj s većinom latinoameričkih gradova, New Yorkom i drugim centrima, ili su podignuti kao sela s "glavnom ulicom"; ti su postali legendarni zahvaljujući vesternima. U oba slučaja zgrade, sada već građanskih europskih gradova, imale su posebne odnose: crkva, banka, škola, bar i tržnica. Čak je i američka kuća s velikom preciznošću zadržala dvije temeljne europske tipologije: španjolski koral i pacio u Latinskoj Americi i englesku ladanjsku kuću u Americi.

Mogao bih ponuditi mnogo primjera ali baš i nisam stručnjak za povijest američke arhitekture i gradova; draže mi je ostati pri osobnim utiscima, premda ukorijenjenima u smisao povijesti. Tržnica u Providenceu, gradovi u Nantucketu gdje su kuće ribara poput dijelova brodova, a tornjevi crkava nalik svjetionicima, luke poput Galvestona - sve se čini, a i jest, izgrađeno od već postojećih

elemenata koji su onda promijenjeni svojim vlastitim kontekstom; upravo onako kako veliki američki gradovi veličaju urbanističku cjelinu od kamena i cementa, opeke i stakla od kojih su izgrađeni. Možda ni jedna urbanistička građevina u svijetu nije jednaka gradu New Yorku. New York je grad monumenata za kakve nisam vjerovao da mogu postojati.

Malo je Europljana to razumjelo tijekom godina Modernog pokreta u arhitekturi; ali sigurno je da Adolf Loos jest u svojem projektu za natječaj *Chicago Tribunea*. Taj ogromni dorski stup, koji mora da se mnogim Europljanima činio poput igre, bečki *divertissement*, sinteza je iskrivljujućih učinaka mjerila i primjene "stila" u američkom okviru.

Taj okvir američkog urbanističkog konteksta ili krajolika čini nedjeljnju šetnju kroz Wall Street impresivnom kao što bi bio i ulazak u oživotvorenje jednog od Serliovih (ili nekog drugog renesansnog teoretičara) crteža perspektive. Doprinosi europskih iskustava i preklapanja stvorili su ovdje "analogni grad" neočekivanog značenja, jednako neočekivanog kao i značenja "stila" i "pravila" koja su na njih primijenjena. To je značenje potpuno različito od onog koje povjesničari moderne arhitekture obično vide; Amerika složena od sasvim različitih primjeraka dobre arhitekture, koji se pronalaze uz pomoć vodiča - Amerika neophodno "internacionalnog stila" i izdvojenih remek djela velikih umjetnika u moru osrednjih i poslovnih zgrada. Istina je upravo suprotna.

Američka arhitektura je prvenstveno "arhitektura grada": primarni elementi, monumenti, dijelovi. Stoga, želimo li govoriti o "stilu" u smislu renesanse i Palladijanske i gotičke arhitekture, ne možemo izostaviti Ameriku.

Sve te arhitekture ponovo se javljaju u mojim projektima. Nakon

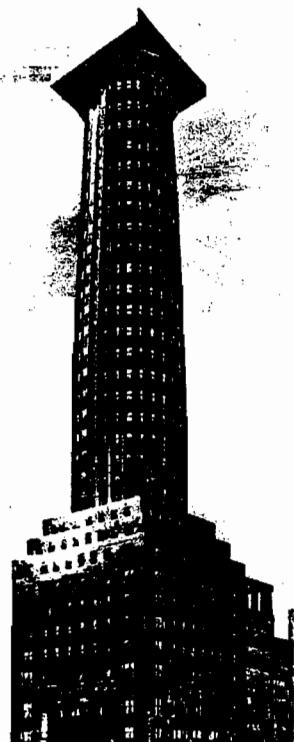
Pogled na Nantucket,
Massachusetts.

Sveučilište u Virginiji, Charlottesville, Virginija, Thomas Jefferson, 1817.

Pogled iz zraka na sveučilište u Virginiji, Charlottesville, Virginija, Thomas Jefferson, 1817.

Projekt za zgradu Chicago
Tribunea, Adolf Loos, 1922.

Pogled na Wall Street, New York.

završetka rada na *Casa dello Studente* u Chieti, jedan mi je američki student dao publikaciju o Akademskom selu Thomasa Jeffersona na sveučilištu u Virginiji. Pronašao sam nekoliko upadljivih analogija sa svojim vlastitim radom, a ipak nisam ništa prije znao o tom projektu. Carlo Aymonino je, u članku naslovljenom "Arhitektura optimizma", napisao: "Kad bi, što je absurdna pretpostavka, Aldo Rossi radio projekt novog grada, uvjeren sam da bi taj projekt nalikovao planovima od prije dvije stotine godina na kojima su temeljeni mnogi američki gradovi: mreža ulica koja dopušta podjelu vlasništva, crkva koja je crkva, javna zgrada čija je funkcija odmah vidljiva, kazalište, zgrada suda, pojedinačne kuće. Svatko je mogao prosuditi da li zgrada odgovara njegovom idealu – taj proces i struktura omogućavali su pouzdanje i dizajnera i onih koji su se kućom koristili." U tom pogledu američki grad nije samo puki uvod, nego novo poglavje u ovoj knjizi.

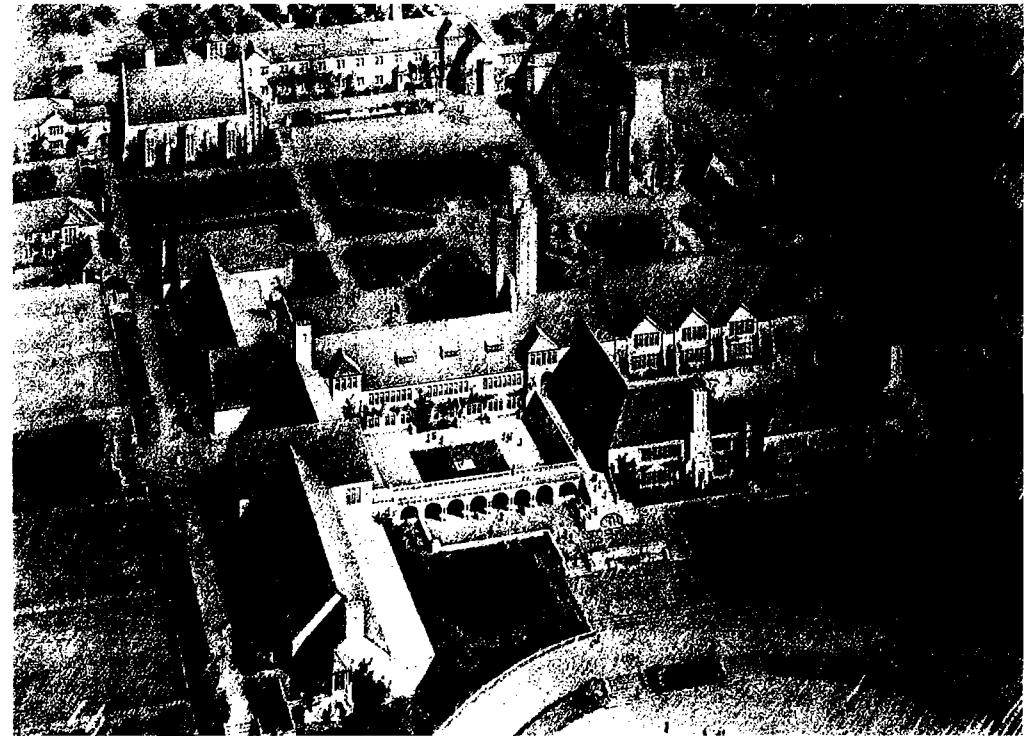
U uvodu prvom talijanskom izdanju govorio sam o neophodnom poglavju o kolonijalnim gradovima koje još ne mogu napisati. U veličanstvenoj knjizi *Urbanismo español en America* Javiera Rojasa i Louisa Morena¹ ima nacrta koji zaslužuju osobitu studiju, nacrta nevjerljivih gradova u kojima su crkve, dvorišta i galerije Sevilje i Milana transformirani u nove elemente urbanog oblikovanja. U svojim ranijim uvodima govorio sam o *la fabbrica della città*, a ne o "urbanoj arhitekturi": *fabbrica* znači "zgrada" u starom latinskom i renesansnom smislu čovjekovog građenja koje traje u vremenu. Još i danas Milanežani svoju katedralu nazivaju "la fabbrica del dôm" i pod tim izrazom podrazumijevaju i veličinu i težinu konstrukcije crkve, ideju jedne zgrade čiji proces traje u vremenu. Jasno, katedrale u Milanu, Reggio Emiliji i Tempio Malatestiano u Riminiju bile su - i jesu - prekrasne u svojoj necjelovitosti. One su bile i jesu vrsta napuštene arhitekture - napustilo ju je vrijeme, sreća ili sudbina grada. Grad je u svojem rastu određen artefaktima, ostavljajući otvorenima mnoge mogućnosti i sadržavajući

Crkva Rosario, Bahia,
Brazil.

Svetište Senhor do
Bomfim, Bahia, Brazil.

Pogled iz zraka na
umjetničku akademiju
Cranbrook, Bloomfield
Hills, Michigan, Eliel
Saarinen, 1926.

Groblište Bellefontaine,
St. Louis, Missouri.

neistraženi potencijal. To nema nikakve veze s konceptom otvorenog oblika ili otvorenog rada; to prije navodi na ideju *prekinutog rada*. Analogni grad je u biti grad u svojoj raznolikoj cjelovitosti; ta je činjenica vidljiva u odjecima istoka i sjevera koje nalazimo u Veneciji, u komadnoj strukturi New Yorka i u uspomenama i analogijama koje svaki grad uvijek nudi.

Pojedinac ne može predvidjeti prekinuti rad. On je, da tako kažem, povijesni događaj, zgoda, promjena u povijesti grada. Ali, kao što kasnije ističem u knjizi u svezi s Napoleonovim planom Milana, na kraju postoji odnos između arhitektonskog projekta i sudbine grada. Kada projekt ili oblik nije utopijski ili apstraktan, već nastaje iz specifičnih problema grada, on traje i izražava te probleme i kroz svoj stil i oblik kao i kroz mnoge druge preoblike. Te preoblike ili promjene ograničene su važnosti upravo stoga što arhitektura, ili *fabbrica grada*, tvori bitno kolektivni artefakt i nastaje iz njegovih karakterističnih značajki.

Prvo izdanje ove knjige 1966. godine zaključio sam rečenicom: "Stoga kompleksna struktura grada nastaje iz rasprave čiji su pojmovi odnosa još uvijek neodgovarajuće razvijeni. Ta je rasprava poput zakona koji upravljaju životom i sudbinom pojedinca; svaka biografija, premda stisnuta između rođenja i smrti, vrlo je složena. Arhitektura grada je pravi znak te biografije, jer je ona čovjekova stvar par excellence - čak i izvan značenja i osjećaja kojima ju prepoznajemo."

Ovo preklapanje pojedinačnog i zajedničkog sjećanja, zajedno s invencijom koja zauzima mjesto unutar vremena grada, dovela me do koncepta *analogije*. Analogija se izražava kroz proces arhitektonskog oblikovanja čiji elementi postoje otprije i oblikovno su određeni, ali čije pravo značenje nije predviđeno na početku i otkriva se tek na kraju procesa. Tako je značenje procesa

poistovjećeno sa značenjem grada.

To je, na kraju, značenje već otprije postojećih elemenata: grad se, poput biografije pojedinca, predstavlja kroz neke jasno određene elemente kao što su kuća, škola, tvornica, monument. Ali ta biografija grada i njegovih zgrada, očito tako jasno odredena, ima u sebi dovoljno mašteta i zanimanja - koji nastaju upravo iz njihove stvarnosti - da bi ga na kraju obavila mješavinom artefakata i osjećaja koja je jača od bilo koje arhitekture ili oblika i koja odlazi dalje od bilo koje utopijske ili formalističke vizije grada.

Mislim na bezimenu arhitekturu velikih gradova, ulica i stambenih blokova, na kuće raštrkane po prirodi, na gradsko groblje u gradu kao što je St. Louis, na ljude, žive i mrtve, koji su nastavili izgradivati grad. Na moderne gradove možemo gledati bez zanosa, ali kad bismo mogli vidjeti okom arheologa Mikene, iza pročelja i dijelova arhitekture pronašli bismo likove najstarijih junaka naše kulture.

Ovaj sam uvod prvom američkom izdanju napisao gorljivo iz dva razloga; zato što se u ponovnom čitanju, kao i u svakom iskustvu ili oblikovanju, zrcali moj vlastiti razvoj i zato što karakter američkog grada koji iz njega proizlazi ovoj knjizi dodaje izuzetno svjedočanstvo.

Možda je, kao što sam rekao na početku, to značenje arhitekture grada; poput uzorka na tepihu, koji je jasan, a ipak ga svatko drugaćije vidi. Ili radije, što je uzorak jasniji, to je otvoreniji složenijoj evoluciji.

New York, 1978.

Bilješke

Uvod

Urbani artefakti i teorija o gradu

1. De Saussure, *Cours de linguistique générale*, ed. Charles Bally i Albert Sechehaye (Paris: Payot, 1922); prev. W.O. Henderson i W.H. Chaloner, *Course in General Linguistics* (New York: Philosophical Library, 1959).

2. Numa-Denis Fustge de Coulanges, *La Cité antique. Etudes sur le culte, le droit, les institutions de la Gréce et de Rome* (Parix: Durand, 1864; sljedeća izdanja Haëtette); Mommsen, *Römische Geschichte*, 4 toma. (drugo izd., Berlin: Weidmann, 1856-57); prev. William P. Dickson, *The History of Rome* (New York: Charles Scribner's Sons, 1891).

3. Freyre, *Casa-Grande&Senzala. Formacao da Familia Brasileira sob o Regime de Economia Patriarcal* (Rio de Janeiro: Jose Olympio, 1958); Freyre, *Sobrados e mucambos. Decadência do patriarcado rural e desenvolvimento do urbanističko* (Rio de Janeiro: J. Olympio, 1951), vol. 2.

4. Vidal de la Blache, *Principes de géographie humaine* (izd., Pariz: Armand Colin, 1922).

5. Milizia, *Principi di Architettura Civile* (Milan, 1832), izd. Giovanni Antolini; 2izd. (Milano, 1847) izd. L. Masieri, S. Majocchi; reprint s "Riproduzione anastatica conforme all'originale" (Milano; Gabrielle Mazzotta, 1972).

Poglavlje 1

Struktura urbanih artefakata

1. Mumford raspravlja o ideji grada kao umjetničkog djela u uvodu svoje najljepše knjige, sintetizirajući većinu složene i poticajne grude, osobito iz anglosaksonske literature (ne isključujući viktorijanski eklekticizam), i zatim je razvijajući. "Grad je činjenica u prirodi, kao pećina, jato skuša ili mravinjak. Ali i to svjesno umjetničko

djelo i unutar svojeg gradskog okvira drži mnoge jednostavnije i osobnije oblike umjetnosti. Um dobiva oblik u gradu; a urbani oblici uvjetuju um, jer je prostor, ništa manje nego vrijeme, umjetnički reorganiziran u gradovima: u graničnim crtama i obrisima, u učvršćenju vodoravnih ploha i okomitih vrhova, u korištenju ili negiranju prirodne lokacije.... Grad je i fizički predmet kolektivnog života i simbol zajedničkih svrha i složnosti koje nastaju pod takvim povoljnim okolnostima. Zajedno sa samim jezikom, on ostaje čovjekovo najveće umjetničko djelo" (Lewis Mumford, *The Culture of Cities*, New York: Harcourt, Brace & Co., 1938), str. 5. Koncepcija grada kao umjetničkog djela često je karakterističan sadržaj i iskustvo u djelu umjetnika; ponekad se ime umjetnika povezuje s gradom. Predavanje Thomasa Manna u Lubecku posebno je važan primjer studije odnosa grada i literarnog djela i samog grada kao umjetničkog djela, 5. lipnja, 1926. Mann, "Lubeck als geistige Lebensform," u *Zwei Festreden* (Leipzig: Philipp Reclam, lipanj 1928), str. 7-47. Složena analiza urbane strukture javlja se u modernom obliku već u Montaigneovom putničkom dnevniku, a razvili su je stručnjaci, putnici i umjetnici prosvjetiteljstva. Michel Eyquem de Montaigne, *Journal de voyage en Italie par la Suisse et l'Allemagne en 1580 et 1581*, s bilješkama M. De Querlona (Pariz, 1774); izd. Maurice Rat (Pariz: Garnier Frères, 1955); prev. W.B.Waters, *The Journal of Montaigne's Travels in Italy by Way of Switzerland and Germany in 1580 and 1581*, 3 toma. (New York: E.P.Dutton & Co., 1903).

2. **Grad i priroda zajedničkog artefakta.** Lévi-Strauss, *Tristes Tropiques* (Pariz: Plon, 1955); prev. John Russell (London: Hutchinson & Co, 1961). Na str. 122

francuskog teksta, autor govori o "Grad...ljudska stvar par excellence." Na str. 121 uvodi neke početna razmatranja o kvaliteti prostora i tajanstvenom karakteru evolucije grada. U ponašanju pojedinaca sve je racionalno, ali to ne znači da se u gradu ne može naći nesvesni trenutak; jer grad, u terminima odnosa između pojedinca i zajednice, nudi čudnu opreku. "Gradovi su često povezani sa simfonijama i pjesmama, a usporedba mi se čini savršeno prirodnom; oni su, zapravo, predmeti iste vrste. Grad može imati viši položaj jer se nalazi na mjestu susreta prirode i varke" (str. 127). U svojoj razradi tog argumenta, Lévi-Strauss ponavlja zaključke ekoloških studija koje se bave odnosom između čovjeka i okoline i između čovjeka i oblikovanja okoline. Razumjeti grad na konkretnan način znači uhvatiti individualnost njegovih stanovnika - individualnost koja je temelj samih monumenata; "Razumjeti grad, van njegovih monumenata, van povijesti njegovog kamenja, znači ponovno otkriti specifičan način postojanja njegovih stanovnika."

3. Halbwachs, *La mémoire collective*, predgovor Jean Duvignaud, uvod J. Michel Alexander (Pariz: Presses Universitaires de France, 1950: proš. i dop. izdanje, 1968).

4. Cattaneova koncepcija. Cattaneo, "Agricoltura e morale", prvi put objavljeno u *Atti della Società d'incoraggiamento d'arte e mestieri. Terza solenne distribuzione dei premi alla presenza di S.A.I.R. il Serenissimo Arciduca vicere nel giorno 15 maggio 1845* (Milano, 1845), str. 3-11; kasnije u prvom tomu *Scritti completi editi ed inediti di Carlo Cattaneo*, izd. Arcangelo Ghisleri, 3 toma (prvo izd., Milano, 1925-26). Sada je ponovno objavljeno zajedno s drugim djelima pripisanim Cattaneu, "Industria e morale," u *opera omnia* koje je objavio F. Le Monnier: Carlo Cattaneo, *Scritti economici*, 3 toma, izd. Alberto Bertolini (Firenca, 1956), tom III, str. 3-30. Navedeni odlomak je na str. 4-5. Na tim stranama autor daje potpun okvir

svog koncepta *prirodnih artefakata*, u analizi u kojoj se lingvistika, ekonomija, povijest, geografija, geologija, sociologija i politika udružuju da bi karakterizirale strukturu artefakata. Čak i više od njegovog prosvjetiteljskog nasljeda, na vidjelo u njegovom pristupu pojedinim problemima dolazi njegov pozitivizam. "Njemački jezik koristi istu riječ za umjetnost građenja i umjetnost kultiviranja: riječ 'agrikultura' (*Ackerbau*) ne priziva kultivaciju, već konstrukciju; kolonist je graditelj (*Bauer*). Kad su neuka germanska plemena u sjeni orla vidjela kako su Rimljani sagradili mostove, ulice, zidove i malo drugačijim naporom pretvorili obale Rajne i Mozela u vinograde, priglili su sva ta djela samo pod jednim nazivom. Da, narod mora graditi svoja polja isto kako mora graditi svoje gradove" (str. 5). Mostovi, ulice, zidovi početak su transformacije; ta transformacija oblikuje čovjekovo okruženje i sama postaje povješće. Jasnoća ove formulacije primjenjena na problem regije čini Cattanea jednim od prvih stručnjaka urbanizma u modernom smislu; razmotrimo njegovu intervenciju po pitanju problema koji nastaju s novim cestovnim putevima. Tako Gabriele Rosa piše u svojoj biografiji o Cattaneu: "Problem je bio u otvaranju arterije između Milana i Venecije. Matematičari su pomno proučili geografsko pitanje, ne uzimajući u obzir stanovništvo, povijest i vrhunsku ekonomiju, elemente koji se bune protiv matematičkog reda. Za osvjetljavanje tog novog i ozbiljnog pitanja bio je potreban raznovrstan i dubok Cattaneov um.... Tražio je put koji će dozvoliti najpotpuniju privatnu dobit i javnu korist. rekao je da se rad ne mora žrtvovati tiraniji terena; da cilj nije toliko brzo proći, nego učiniti brzinu profitabilnom; dolaženje i odlaženje bilo bi češće na kraćim udaljenostima; najveći protok bio bi na liniji koja ujedinjuje najtrajnija i najstarija središta; i da će u Italiji tko god zanemaruje ljubav pojedinca prema svojoj zemlji uvijek

sijati na pijesku." Rosa, "Commemorazione di Carlo Cattaneo" (procitano na sastanku Lombardijskog instituta za znanost i pismo, 11. studeni, 1869), u *Rendiconti del Reale Istituto Lombardo*, (Milano, 1869), str. 1061-1082; ponovno izdano kao "Carlo Cattaneo nella vita e nelle opere", uvod u *Scritti completi editi ed inediti di Carlo Cattaneo*, tom I, pp. XIII-XXXIX.

5. Lynch, *The Image of the City* (Cambridge, Mass.: Technology Press and Harvard Univ. Press, 1960).

6. Sorre, "Geographie urbaine et écologie", *Urbanisme et Architecture. Etudes écrives et publiées en l'honneur de Pierre Lavedan* (Paris: Henri Laurens, 1954), str. 341-44; Mauss, "Essai sur les variations saissonnières des sociétés eskimo. Étude de morphologie sociale", with M.H. Beuchat, u *L'année sociologique*, 1904-1905 (Pariz: Felix Alcan, 1906), str. 39-132. Vidi i bilješku 1, pogl. 3.

7. O gradu kao predmetu stvorenom ljudskom rukom, vidi Oscar Handlin i John Burchard, izd., *The Historian and the City* (Cambridge, Mass.: M.I.T. Press i Harvard Univ. Press, 1963). John Summerson govori o "gradu kao artefaktu" u svojem eseju "Urbani oblici" u toj antologiji, str. 165-76. Anthony N.B. Garvan, u "Vlasnički odnosi u Philadelphiji ka artefaktu" (str. 177-201), baca svjetlo na termin s gledišta arheologa i antropologa i zatim raspravlja: "Ako se, dakle, termin uopće može primijeniti na urbani kompleks, mora se primijeniti tako da traži sve one vidove grada i njegovog života za koje su materijalna struktura, zgrade, ulice i monumenti prava oruda ili artefakti" (str. 178). U tom smislu Cattaneo govori o gradu kao fizičkoj stvari, kao konstrukciji ljudskog rada: "Rad gradi kuće, jarke, kanale, ulice" ("Industria e morale", *Scritti economici*, vol. III, str. 4).

8. Sitte, *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen* (Beč: Carl Graser Verlag, 1889); prev. George R. Collins i Christiane Grasemann Collins, *City Planning According to Artistic Principles*

(London: Phaidon i New York: Random House, 1965). Navedeni odlomak nalazi se na str. 91 engleskog izdanja. Sitteova je biografija zanimljiva. U biti je bio tehničar; studirao je na Vienna Polytechnic i osnovao državnu profesionalnu školu, Staatsgewerbeschule, 1875. u Salzburgu, i kasnije jednu u Beču.

9. Jean-Nicolas-Louis Durand, *Précis des leçons d'Architecture données à l'Ecole Polytechnic*, dva toma. (Pariz, 1802-1805; drugo izd., 1809). Navedena rečenica je iz drugog izdanja, tom II, str. 21.

10. Francesco Milizia, *Principj di Architettura Civile*, cit. br. 4 iz Uvoda u ovu knjigu; navedeni izraz je s početka drugog dijela, "Della comodità", str. 221.

11. Antoine rysostome Quatremère de Quincy, *Dictionnaire historique d'Architecture comprenant dan son plan les notions historiques, descriptives, archaeologiques, biographiques, théoriques, didactiques et pratiques de cet art*, dva toma. (Pariz, 1832). Navedeni odlomak je iz toma 2, dio o "Tipu". Quatremerova definiciju tipa nedavno je uzeo Giulio Carlo Argan na posebno zanimljiv način, u Argan, "Sul concetto di tipologia architettonica", u *Progetto e destino* (Milano: Casa editrice Il Saggiatore, 1965), str. 75-81. Vidi i Louis Hautecoeur, *Histoire de l'Architecture classique en France*, sedam tomova. (Pariz: A. i J. Picard, 1943-57), osobito tom V, *Révolution et Empire. 1792-1815* (1953), gdje Hautecoeur piše: "Kao što je Schneider primijetio, Quatremere je potvrđio da postoji 'korelacija između mjerila, oblika i dojmova koje naš duh od njih prima'" (str. 122).

12. Među novim vidovima istraživanja arhitekata o problemima tipologije, predavanja koja je dao Carlo Aymonino na Istituto di Architettura u Veneciji osobito su zanimljiva. U jednom od njih, "Oblikovanje i koncept gradevne tipologije", on tvrdi, "Stoga možemo pokušati razlikovati neke 'karakteristike' gradevnih tipologija koje nam omogućavaju da ih bolje

identificiramo: a) jedinstvenost teme, čak i ako je tip/ podijeljen na jednu ili više djelatnosti u svrhu izvodenja primjerene elementarnosti ili jednostavnosti iz organizma; to je primjenjivo i na mnogo složenije slučajevе; b) indiferentnost - u teoretskim formulacijama - prema kontekstu, tj., prema preciznoj urbanističkoj lokaciji (da li iz toga proizlazi izvjesna izmjenjivost?) i oblikovanje odnosa koji se bave jedino svojim planom kao jedinom relevantnom granicom (nepotpun odnos); c) nadilaženje pravila gradevinskog koda do mjere u kojoj je tip karakteriziran upravo vlastitim arhitektonskim oblikom. Tip je zapravo također uvjetovan kodovima (higijene, sigurnosti, itd.) ali ne samo njima" (str. 9). Aymoninova predavanja nalaze se u dva toma koje je objavio Istituto Universitario di Architettura di Venezia, *Aspetti e problemi della tipologia edilizia. Documenti del corso di caratteri distributivi degli edifici. Anno accademico 1963-1964* (Venecija, 1964); i *La formazione del concetto di tipologia edilizia. Atti del corso di carotteri distributivo degli edifici. Anno accademico 1964-1965* (Venecija, 1965). Neka od tih predavanja ponovno su objavljenja s preinakama u djelu Carlo Aymonino, *Il significato della città* (Bari: Editori Laterza, 1975).

13. Malinowski, *A Scientific Theory of Culture and Other Essays* (Chapel Hill: Univ. of North Carolina Press, 1944). **Funkcionalizam u geografiji.** Koncept organičke funkcije uveo je Friedrich Ratzel 1891, koji, analogno psihologiji, uspoređuje grad s tjelesnim organom; funkcije grada su one koje opravdavaju njegovo postojanje i razvoj. Nedavne studije razlikuju funkcije povezane s centralnošću i odnos prema općoj regiji (*Allgemeine Funktionen*) i one koji su povezane s osobitim funkcijama (*Besondere Funktionen*). U posljednjim studijama funkcija ima veći prostorni odnos. Za upotrebu ovog termina u svezi s ekologijom, vidi br. 29 ovog poglavlja. Iz te koncepcije,

geografski funkcionalizam našao se u ozbilnoj poteškoći pokušavajući klasificirati *komercijalne funkcije*, koje su se prirodno istaknule. U *Anthropogeographie*, Ratzel je grad odredio kao "dugotrajanu koncentraciju ljudi i njihovih kuća, koja prekriva znatnu količinu zemljišta i nalazi se u središtu glavnih trgovačkih žila kucavica". Hermann Wagner također inzistira na gradu kao točki koncentracije trgovine (*Handel und Verkehr*). Ratzel, *Anthropogeographie*, dva toma. (Stuttgart: J. Engelhorn, 1882. i 1891.; treće izd., 1909. i 1922.) Za sažetak tih teza njemačkih geografa, vidi rječnik *Allgemeine Geographie*, Gustav Fochler-Hauke, izd. (Frankfurt am Main: Fischer Bucherei, 1959), osobito natuknicu "Siedlungsgeographie", Guntera Glauerta, str. 286-311. Vidi i Jacqueline Beaujeu-Garnier i Georges Chabot, *Traité de géographie urbaine* (Paris: Armand Colin, 1963), i John Harold George Lebon, *An Introduction to Human Geography* (London: Hutchinson Univ. Library, 1952; peto revidirano izdanje, 1963).

14. Chabot, *Les villes. Aperçu de géographie humaine* (Pariz: Armand Colin, 1948; treće izd., 1958). Chabot klasificira glavne funkcije grada kao vojne, trgovačke, industrijske, terapeutske, intelektualne i vjerske, te administrativne. Na kraju priznaje da se u gradu različite funkcije međusobno miješaju, dobivajući na kraju vrijednost izvornog artefakta; međutim, on se više bavi osnovnim i izvornim funkcijama nego trajnim artefaktima. U Chabotovom sustavu, funkcija zajedno s planom, smatra se trenutkom urbanističkog života. Njegova koncepcija je stoga bogatija i artikuliranija.

15. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der Verstehenden Soziologie*, četvrto izd., izd. i uvod Johannes Winckelmann, dva toma. (Tübingen: J.C.B.Mohr-Paul Siebeck, 1956).

16. Jean Tricart, *Cours de géographie humaine*, dva toma. tom I, *L'habitat rural*; tom II, *L'habitat urbain* (Pariz: Centre de

Documentation Universitaire, 1963). Tricart primjećuje, "Poput svake studije artefakata razmatranih u sebi samima, urbanistička morfologija pretpostavlja konvergenciju datosti uobičajeno uzetih iz različitih disciplina: urbanizma, sociologije, povijesti, poličke ekonomije, samog zakona. Za nas je dovoljno da ta konvergencija kao cilj ima analizu i objašnjenje konkretnog artefakta, krajolika, da bismo mogli tvrditi da ima svoje mjesto unutar geografskog okvira." (tom II, str. 4)

17. Richard Updegraff Ratcliff, "The Dynamics of Efficiency in the Locational Distribution of Urban Activities", u Harold Melvin Mayer i Clyde Frederick Kohn, izd., *Readings in Urban Geography* (Chicago: Univ. of Chicago Press, 1959), str. 299-324; navedeni odlomak je na str. 299.

18. Marcel Poète, *Introduction à l'Urbanisme. L'évolution des villes, la leçon de l'antiquité* (Pariz: Boivin & Cie., 1929). Uzimajući u obzir utjecaj koji je Poète imao na urbanističke studije, vidi časopis *La vie urbaine*, koji je objavio Institut d'Urbanisme de l'Université de Paris a la Sorbonne, pod Lavedanovim rukovodstvom. Časopis, koji je izlazio tri puta godišnje od 1920 do 1940., objavljivao je studije i istraživanja o gradu, prvenstveno povijesnog karaktera i prilično visoke razine. Poèteovo monumentalno djelo, možda bez prema unutar cjelokupnom tijela studija o gradu, je *Une vie de cité. Paris de sa naissance à nos jours*, četiri toma. (Pariz: Auguste Picard, 1924-1931); tom I, *La jeunesse. Des origines aux temps modernes* (1924); tom II, *La cité de la Renaissance. Du milieu du XVe siècle à la fin du XVIe siècle* (1927); tom III, *La spiritualité de la cité classique. Les origines de la cité moderne (XVIe - XVIIe et siècles)* (1931); album, *Six cents illustrations d'après les documents, accompagnées de légendes et d'un exposé historique* (1925). Studije o Parizu sažete su u Marcel Poete, *Comment s'est formé Paris* (Pariz: Hachette, 1925). Mumford je tu knjigu opisao kao temeljni tekst bogat znanjem cijelog života.

19. *Introduction à l'Urbanisme.....*, str. 60.

20. Lavedanova djela uključuju *Géographie des villes* (Pariz: Gallimard, 1936; rev. izd. 1959) i *Histoire de l'urbanisme*, tri toma (Pariz: Henri Laurens, 1926-1952); tom I, *Antiquité. Moyen-Age* (1926; drugo izd. s dijelom o antici potpuno revidiranim, s Jeanne Hugueney, 1966); tom II, *Renaissance et temps modernes* (1941; rev. izd., 1959); tom III, *Epoque contemporaine* (1952). Također Lavedan, *Les villes francaises* (Pariz: Vincent, Freal & Cie., 1960).

21. **Prosvjetiteljska misao.** O odnosu između zgrada i grada, Voltaire je npr. napisao: "Mnogi su gradani sagradili veličanstvene zgrade, ali puno rafiniranijeg *le grand goût* u unutrašnjosti nego vanjštini, i više zadovoljavajući ukus za luksuzom privatnih osoba nego osnažujući grad". Francois Marie Arouet de Voltaire, *Le siècle de Louis XIV* (prvo definitivno izdanje, 1768), u *Oeuvres complètes de Voltaire*, 4 toma (Pariz, 1827-1829). Odlomak je iz III toma, str. 2993. Vidi i Jean Mariette, *L'Architecture françoise, ou Recueil des Plans, Elevation, coupes et Profiles des Eglises, Palais, Hôtels, & Maisons particulierès de Paris & des chateaux et Maisons de Campagne ou de Plaisance des Environs, & des plusierus autres Endroits de France, Bâtis nouvellement pas les plus habiles Architectes et levés et mesurés exactement sur les lieux*, tri toma (Pariz, 1727-1832). Ova velika zbirka reljefa zgrada, koju je izdao izdavač i tiskar Jean Mariette, ponovno je izdana od strane Louise Hauteocoeura, *L'Architecture française* (Pariz-Brussels: G. Van Oest, 1927). Vidi i Anthony Blunt, *Francois Mansart and the Origins of French Classical Architecture* (London: Warburg Institute, 1941).

22. Francesco Milizia, *Principj di Architettura Civile*. Milizieva rasprava podijeljena je na tri dijela: "Parte prima. Della bellezza", "Parte seconda. Della

“comodità”, “Parte terza. Della solidità delle fabbriche”.

23. Ibid., str. 371, iz “Parte seconda”.

24. Ibid., str. 663, iz “Conclusione della terza parte e di tutta l’opera”.

25. Ibid., str. 418, iz “Parte seconda”.

26. Ibid., str. 420, iz “Parte seconda”.

27. Ibid., str. 235, iz “Parte seconda”.

28. Ibid., str. 236, iz “Parte seconda”.

29. Tretman ovog problema morat će uzeti u obzir veliku temu ekologije koje se razvila u klasičnim djelima Humboldta, Grisebacha i Warminga, i nastavlja se do modernog razdoblja. Alexandre de Humboldt / Alexander von Huminboldt/, *Essai sur la geographie des plantes, accompagnée d'un tableau physique des regions equinoxiales...*(Pariz, 1805). August Grisebach, *die Vegetation der Erde nach ihrer klimatischen Anordnung. ein Abriss der Vergleichenden Geographie der Pflanzen*, dva toma (Leipzig: Wilhelm Englemann, 1872). Eugenius Warming, *Oecology of Plants. An Introduction to the Study of Plant Communities* (Oxford: Clarendon Press, 1909); izvorno izdanje na danskom (Copenhagen: P.G. Philipsen, 1895). Njihove polazne točke su prepoznavanje “oblika rasta” vrsta i njihov napor da prepoznaju vanjske čimbenike (fizičko okruženje) a da ne zanemare razmatranje recipročnih djelatnosti među živim bićima, uključujući čovjeka. Za iscrpu bibliografiju, vidi Jean Brunhes, *La geographie humaine. Essai de classification positive. Principes et exemples* (Chicago: Rand McNally, 1920). fascinacija urbanizmom u tim je studijama očita. Termin *human ecology* potiče još od Roberta Parka (1921). Amos H.Hawley, *Human Ecology. A Theory of Community Structure* (New York: Ronald Press, 1950). Vidi i bilješku 13 ovog poglavlja i bilješku 1, poglavlje 3.

30. Sljedeći esej je zanimljiv, premda se zapravo ne temelji na studiji grada kao konkretnog artefakta: Etienne Souriau

“Contribution à la physiologie des cités. Le vegetal ville ou rhyme et raison”, u *Urbanisme et Architecture. Etudes Œrites en l’honneur de Pierre Lavedan* (Pariz: Henri Laurens, 1954), str. 347-54.

31. Milizia, *Principi di Architettura civile*, str. 235.

32. Charles Baudelaire, *Les Fleurs du Mal*, drugo izd. (Pariz: Poulet-malassis et de Braise, 1861). Među kritičkim izdanjima ovog djela, vidi osobito J. Crepet, G.Blin, c. Pichois, izd. (Pariz: J. Corti, 1968). Navedeni stihovi su iz “Tableaux parisiens”, br. 89, “Le Cygne”. Baudelaire je jedna od literarnih figura čija je kritička intuitivnost o arhitekturi i gradu među najupečatljivijima.

Poglavlje 2

Primarni elementi i koncept područja

1. Ovaj tip koncepcije grada i njegovih dijelova temelj je teorije urbanizma Fritza Schumachera; javlja se u planu za Köln iz 1921., i u onom puno poznatijem iz 1930. za Hamburg. Za Schumacherovu teoriju, najvažnije djelo je njegov *Vom Städtebau zur Landesplanung und Fragen Städtebaulicher Gestaltung* (Tubinegen: Ernst Wasmuth, 1951). Vidi osobito poglavlje na str. 37 koje se bavi “različitim zahtjevima (Anforderungen) dijelova grada”: diferencijacija modernog grada je glavna značajka njegove individualnosti (*Eigenart*), kao što i sve njegove zone teže što jasnijem odjeljivanju jednih od drugih. Način na koji je oblikovan i njegovi ciljevi (*Gestaltungsaufgabe*) karakteriziraju njegovu strukturu neovisno od bilo kojeg pojedinog zakona ili formalnog principa. Za plan Hamburga vidi Fritz Schumacher, *Zum Wiederaufbau Hamburgs*, zapis o raspravi u hamburškoj vijećnici, 10. listopada, 1945.(Hamburg: Johann Trautmann, 1945); ponovno izdanje Schumacher, *Strömungen in deutscher Baukunst seit 1800* (Leipzig: E.A.Seemann, 1935; drugo izd., Keln, 1955). Takoder vidi Gemeinsamer

Landesplanungsamt Hamburg/Schleswig-Holstein, *Letigedanken und Empfehlungen* (Hamburg-Kiel, 1960). U svezi područja studije i nekih tumačenja “prirodnog područja” u smislu izvornog područja, vidi moju studiju, Aldo Rossi, *Contributo al problema dei rapporti tra tipologia edilizia e morfologia urbana. Esame di un’area di studio di d’Milano, con particolare attenzione alle tipologie edilizie prodotte da interventi privati* (Milano: Istituto Lombardo per gli Studi Economici e Sociali /I.L.S.E.S./, 1964).

2. O predmetu američka sociologija i Čikaška škola, vidi sljedeće: Ernest W. Burgess, “The Determination of Gradients in the Growth of the City”, u *Proceedings of the American Sociological Society*, XVIII, 1923, str. 85-97, ponovno objavljeno u Robert E. Park, Ernest W. Burgess, Roderick D. McKenzie, *The City* (Chicago: Univ. of Chicago Press, 1925), s uvodom Morrisa Janowitza (Chicago i London: Univ. of Chicago Press, 1967).

3. Homer Hoyt, *The Structure and Growth of Residential Neighborhoods in American Cities* (Washington: Federal Housing Administration, 1939). Za diskusiju nekih teza američkih urbanističkih sociologa, vidi Sorre, “Geographie urbaine et ecologie” (nav. bilj. 6, poglavlje 1).

4. Baumeisterovo glavno djelo je *Stadterweiterungen in technischer, baupolizeilicher und wirtschaftlicher Beziehung* (Berlin: Ernst und Korn, 1876). To je prva njemačka knjiga koja se na veliko čitala.

5. O Berlinskim kodovima, vidi Werner Hegemann, *Das steinerne Berlin....*, nav. bilj. 12 ovog poglavlja, i pos. dio o “Tipološki problem stanovanja u Berlinu” u poglavlju 2 ove knjige.

6. Urbana promjenjljivost grada Beča osobito je zanimljiva zbog povijesnog značenja ovog grada i opsežne postojeće dokumentacije. *Weichbild* kojeg je identificirao Hassinger nije baš rubnost; razlikuje se vlastitom slikom, i čak i danas čini visoko tipičan vid Beča kao Josefplatz. Opća evolucija grada

Sokratisa Dimitrioua, "Die Wiener Gurtelstrasse", i Karla Feltineka, "Kulturelle Mittelpunkte in den Wiener Aussenbezirke." Na kraju, vidi Robert E. Dickinson, *The West European City: A Geographical Interpretation* (London: Routledge & Kegan Paul, 1951; rev. izd., 1961); vidi osobito dio u poglavlju 10, "Vienna: Capital of Austria", str. 184-94.

7. Lynch, *The Image of the City*, str. 66-67.
8. Ibid., str. 70-71.
9. Eugene-Emmanuel Viollet-le-Duc. *Dictionnaire raisonné de l'Architecture française du XIe au XVIe siècle*, 10 tomova (Pariz: Ancienne Maison Morel, 1854-69); navedeni odlomak je iz toma VI, "Maison", str. 214.

10. Za objašnjenje *Hofquartierspflicht* zakona vidi bilješku 5 ovog poglavlja.

11. Behrens, "Die Gemeinde Wien als Bauherr", *Bauwelt*, br. 42 (1928); objavljeno na talijanskom s mojim uvodom, "Peter Behrens e il problema dell'abitazione moderna," *Casabella-continuità*, br. 240 (lipanj 1960). U tom članku govorio sam da se temeljna tematika tog njemačkog stručnjaka u području stanovanja može sažeti u dvije glavne točke: 1) samo sustav niskih kuća s vrtovima, u kombinaciji s višekatnicama, u brižljivo odabranom i proučenom području, čini četvrt skladnom, prikladnom za život javnosti i ekonomičnom; 2) materijali i pojedinačni dijelovi konstrukcije moraju biti standardizirani. Do 1910. Behrens je već pojasnio formativne procese novog urbanog prostora. U svezi problema stanovanja pokreta moderne, vidi Internationale Kongresse fur Neues Bauen, Zurich, *Die Wohnung für das Existenzminimum* (Frankfurt am Main: Englert & Schlosser, 1930; treće izd., Stuttgart: Julius Hoffmann, 1933). Ova knjiga, koja izvještava o zapisnicima drugog C.I.A.M.-a (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne), održanog u Frankfurtu 1929., sadrži glavna pisana djela arhitekata moderne o problemu

stanovanja, među kojima su: Ernst May, "Die Wohnung für das Existenzminimum"; Walter Gropius, "Die soziologischen Grundlagen der Minimalwohnung für die städtische Industriebevölkerung"; Le Corbusier i Pierre Jeanneret, "Analyse des éléments fondamentaux du problème de la 'Maison Minimum"'; Hans Schmidt, "Bauvorschriften und Minimalwohnung." Knjiga je prevedena na talijanski, s dugim uvodom Carla Aymonina, zajedno sa zapisnicima trećeg C.I.A.M.-a održanog u Bruxellesu 1930. koji se usredotočio na pitanje "Metodi costruttivi razionali. Case basse, medie e alte." O nekim metodološkim vidovima pokreta moderne, vidi Ernesto Rogers, "Problemi di metodo (La prefabbricazione)", 1944. i 1949.; ponovno objavljeno u Rogers, *Esperienza dell'architettura* (Turin: Giulio Einaudi, 1958), str. 80-81. Problem stanovanja kod modernog pokreta vrhunskim je načinom analizirao Giuseppe Samonà, koji se bavi širokim rasponom tih pitanja, usredotočujući se na odnos između arhitekture i grada. Vrijedi navesti sljedeći odlomak iz Samonàovog eseja: "Tražio se organizam koji će se polemički suprotstaviti kaotičnoj korupljenici postojećeg grada, i stoga se svim svojim djelatnostima i uslugama prilagoditi potrebama asocijativnog života, koji će moći programirati svoje ponašanje shematskom preciznošću već postavljenog standarda za sve aktivnosti, i koji će se moći prevesti u dobro određene dimenzije. Gotovo institucionalno značenje 'mjerila' kao mjeru svih aktivnosti sprječavalo je doživljavanje urbanih situacija u kontekstu njihovih društvenih primjena, probijanje njihovih diskontinuiteta i složenosti, jer se eksplozivni udar njihovih snaga i kontradiktorni interesi nisu mogli svesti na jednu shemu, čak iako je tehnički savršena." Giuseppe Samonà, *L'urbanistica e l'avvenire della città negli stati europei* (Bari: Laterza, 1969; drugo prošireno izd.,

1971), str. 99-100 prvog izdanja.

12. Jean Gottman, *Megalopolis. The Urbanized Northeastern Seaboard of the United States*, uvod August Heckscher (New York: Twentieth Century Fund, 1961; drugo izd., Cambridge, Mass.: M.I.T. Press, 1964).
13. Ova studija stanovanja u Berlinu razvijena je u mojojem članku, Aldo Rossi, "Aspetti della tipologia residenziale a Berlino", *Casabella-continuità*, br. 288 (lipanj 1964), str. 10-20; ponovno izdanje u *Scritti scelti...*, str. 237-52. Glavne publikacije o Berlinu uključuju Louis Herbert, *Die Geographische Gliederung von Gross-Berlin. Länderkündliche Forschungen* (Stuttgart, 1936); Werner Hegemann, *das steinerne Berlin. Geschichte der grössten Mietkasernenstadt in der Welt* (Berlin: Kiepenhauer, 1930; ponovno izdano Berlin: Ullstein, 1963); Robert E. Dickinson, *The West European City...* (nav. bilj. 5 ovog poglavlja), osobito poglavje 13, "Berlin", str. 236-49; Fritz Schumacher, *Strömungen in deutscher Baukunst seit 1800* (nav. bilj. 1 ovog poglavlja); Erich Haenel, Heinrich Tscharmann, *Das Kleinwohnhaus der Neuzeit* (Leipzig: J.J. Weber, 1913); Walter Müller-Wulckow, *Deutsche Baukunst der Gegenwart* (Königstein im Taunus-Leipzig: Karl Robert Langewiesche, 1909); Herman Ziller, *Schinkel* (Bielefeld-Leipzig: Velhagen & Klasing, 1897); W. Fred, *Die Wohnung und ihre Ausstattung* (Bielefeld-Leipzig: Velhagen & Klasing, 1903); Heinz Johannes, *Neues Bauen in Berlin. Ein Fuhrer mit 168 Bildern* (Berlin: Deutscher Kunstverlag, 1931); rolf Rave, Hans-Joachim Knofel, *Bauen seit 1900 in Berlin* (Berlin: Kiepert, 1968); Adolf Behne, *Vom Anhalter bis zum Bauhaus* (1922; ponovljeno izdanje u *Bauwelt*, br. 41-42, 1961); Peter Behrens, "Il futuro di Berlino", *Casabella-continuità*, br. 240 (lipanj 1960), str. 33, prijevod članka objavljenog u novinama *Berliner Morgenpost*, 27. studeni, 1912. vidi i sljedeće časopise: *Moderne Bauformen* (osobito godine između 1920 i 1930); *Bauwelt; Deutsche Architektur*; i publikacije Deutsche Bauakademie, Berlin i Institut für Raumforschung, Bad Godesberg.
14. U talijanskoj literaturi *Siedlung* je neprecizno i nesretno preveden kao quartiere. Riječ zapravo ima puno općenitije značenje "naseljavanje" i "kolonija"; na veliko je korišten za označavanje novih rezidencijalnih razvoja na rubu njemačkih gradova. Hassinger određuje *Siedlung* na sljedeći način: "Siedlung je, u širem smislu rječi, svako ljudsko naselje, čak i ločivo sklonište...kao i tabori nomadskih pastira koji bi neko vrijeme ostali na jednom mjestu, ili podignuto mjesto obitavanja, poput farme, selu ili grada." Fritz Klute, izd., *Allgemeine Geographie. Handbuch der Geographischen Wissenschaft*, (Potsdam: dva toma, 1933), tom II, str. 403. To je dio opširnog djela pod upravljanjem Klutea, sastavljenog od, osim dva navedena toma (tom I, *Physikalische Geographie*; tom II, *Das Leben auf der Erde*), još 11 tomova o regionalnoj geografiji objavljenih između 1930. i 1939. Hugo Hassinger odgovoran je za dio "Die Geographie des Menschen (Anthropogeographie), tom II, str. 167-542, s poglavljem o "Siedlungsgeographie", str. 403-56.
15. Rasmussen, *Town and Buildings Described in Drawings and Words* (prvo američko izdanje, Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press, 1951). O Ville Radieuse, vidi Le Corbusier, *La Ville Radieuse. Eléments d'une doctrine d'urbanisme pour l'équipement de la civilisation machiniste* (Boulogne-sur-Seine: Editions de l'Architecture d'Aujourd'hui", 1935; ponovno izdanje Pariz: Vincent, Freal & Cie., 1964). Za moderno vrednovanje vrtnog grada, najsvremenije je i dalje Rodwinovo mišljenje koji daje precizno i praktično vrednovanje Novih gradova i cjelokupnog engleskog urbanog iskustva. Lloyd Rodwin, *The British New Town Policy* (Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press,

1956). Sažimajući različite engleske pretpostavke, Rodwin tvrdi: "Pretpostavke omogućavaju, osobito predлагаčima, drugi prikaz britanske sklonosti i domišljatosti u kompromisu, ukratko, 'engleski um u najboljem izdanju: uvijek u dodiru s praktičnim, uvijek u vidokrugu idealnog'. Od svih Howardovih invencija, ova se pokazala najuspješnijom. Kako je velik bio objek tih ideja na razmišljanja nekih osoba uverljivo je pokazala primjedba Lewisa Mumforda; 'Na početku 20. stoljeća, dvije nove invencije zadobile su oblik pred našim očima; avion i vrtni grad, oba preteće novog doba: prva je čovjeku dala krila a druga mu obećala bolje obitavalište kad se spusti na zemlju'" (str. 12). Odlomak koji je Rodwin naveo je iz Lewis Mumford, "The Garden City Idea and Modern Planning", uvod je 1945 napisan za djelo Ebenezera Howarda *Garden Cities of Tomorrow* (London: Faber and Faber, 1945; prvo izdano kao *Tomorrow: A Peaceful Path to Real Reform* 1898.; drugo rev. izd. pod naslovom *Garden Cities of Tomorrow*, 1902)

16. Sugestivnu ali i problematičnu procjenu engleskog iskustva iznio je Doglio u članku koji smatram jednim od najpoticajnijih i najinteligentnijih u talijanskoj poslijeratnoj literaturi o urbanizmu, "L'equívoco della citta-giardino", *Urbanistica*, XXIII, br. 13 (1953), str. 56-66; ovaj je članak izvadak iz većeg eseja objavljenog u dijelovima u *Volontà*, VIII, br. 1/2, 3, 4, 5, 6/7 (1953); ponovno izdanje pod istim naslovom u obliku pamfleta (Napulj: Edizioni R.L., 1953; drugo izd., Florencia: Crescita Politica Editrice, 1974). Vrtni grad, sa svim svojim implikacijama, čini žarišnu točku od velike važnosti za europsku arhitekturu i traži vrlo detaljnu studiju.

17. Doglio, op. cit., str. 56.

18. Willy Hellpach, *Mensch und Volk der Grossstadt* (Stuttgart: Ferdinand Enke, 1939; drugo rev. izd., 1952). Navod, iz Predgovora ove knjige (str. 9), zaključuje izvještaj o "The origin and formation of

urban ethnic types", koju je dao Hellpach 1935. na Internacionalmu kongresu demografa u Berlinu.

19. David Lewis, "Complesso residenziale Park Hill a Sheffield. Un'esperienza rivoluzionaria", *Casabella-continuità*, br. 263 (svibanj 1962), str. 5-9, navedeni odlomak str. 7.

20. Bahrdt, *Die moderne Grossstadt, Soziologische Überlegungen zum Städtebau* (Hamburg: Rowohlt, 1961).

21. Milizia, *Principi di architettura civile*, str. 663.

22. Fontana, *Della Trasportatione dell'Obelisco Vaticano et delle Fabriche di Notro Signore Papa Sisto V, fatto dal Vac. Carlo fontana, Architetto di sua Santità* (Rim, 1590; drugo izd., Napulj, 1604), pt. II, fol. 18; navedeno u Sigfried Giedion, *Space, Time and Architecture* (Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press, 5 rev. izd., 1967), str. 106. Giedion raspravlja o transformaciji Koloseuma u svom poglavju "Sixtus V (1585-1590) and the Planning of Baroque Rome", str. 75-106. Važnost ove transformacije prvi put je zamjetio Gideon, premda ne s jednakim implikacijama.

23. Francoise Lehoux, *Le bourg Saint-Germain-de-Pres depuis ses origines jusqu'à la fin de la Guerre de Cent Ans* (Pariz: autor, 1951); Pierre Lavedan, *Les villes francaises*. O oblikovanju Pariza, kao dodatak knjigama Marcela Poëtea, postoje neke osobito važne studije povijesne topografije. U seriji Bibliothèque d'histoire de Paris, vidi Louis Halphen, *Paris sous les premiers Capétiens (987-1223). Etude de topographie historique* (Pariz: Ernest Leroux, 1909). Nekoliko je djela dobilo izuzetnu važnost za povijest urbane strukture, osiguravajući niz podataka i obavijesti koje omogućavaju dublje razumijevanje mehanizma urbane dinamike u oblikovanju modernog grada. Vidi, u istoj seriji, Georges Hisman, *La jurisdiction de la Municipalité parisienne, de Saint Louis à Charles VII* (Pariz: Ernest Leroux, 1912); vidi osobito pogl. VII: "La

jurisdiction du domaine de la ville", "La jurisdiction du domaine municipal public", "La jurisdiction du domaine privé".

24. Pirenne, *Les villes et les institutions urbaines*, dva toma (četvrti izd., Pariz: Félix Alcan, i Bruxelles: Office de Publicité, 1939). Takoder, Henri Pirenne, *Les villes du Moyen Age. Essai d'histoire économique et sociale* (Brussels: Maurice Lamertin, 1927); prev. I.E. Clegg, *Economic and Social History of Medieval Europe* (New York: Harcourt, Brace and World, 1937).

25. Pirenne, *Les villes et les institutions urbaines*, str. 345.

26. Ibid., p. 338.

27. Ibid., str. 48

28. Vincenzo Rizzi, *I cosiddetti Statuti Murattiani per la città di Bari. Regolamenti edilizi particolari* (Barti: Leonardo da Vinci, 1959).

29. Hall, *London 2000* (London: Faber and Faber, 1963). Vidi str. 26, 162-64.

30. Barral, *Diecinueve figuras de mi historia civil* (Barcelona: Jaime Salinas, 1961).

31. Eugène-Emmanuel Viollet-le-Duc, *Dictionnaire raisonné de l'Architecture française...*, tom VIII, "Style", str. 480. Za Viollet-le-Duca arhitektura je posljedica pomognog promatrivanja principa na kojima umjetnost može i mora počivati. Arhitekt mora tražiti te principi i strogom logikom doći do svih njihovih posljedica.

32. Usporedi ovaj odlomak iz John Summersonovih "Urban forms", u Handlin and Burchard, *The Historian and the City*, str. 165-76: "...jer sam sklon osuditi vrstu povijesti urbanizma koja se usredotočuje na arhitekturu na štetu cjelokupnog gradevnog stvaralaštva, takvo djelo može ili ne mora biti dobra arhitektonika povijest ali to nije povijest grada kao artefakt. On se mora baviti svime time i unutar granica."

33. Berenson, *The Italian Painters of the Renaissance* (London: Phaidon, 1952), str. 10. Knjiga sadrži četiri eseja objavljena odvojeno između 1894. i 1907.

34. Smailes, *The Geography of Towns* (London: Hutchinson Univ. Library, 1953; rev. izd. 1957.), str. 103 prvog izdanja.

35. Lavedan, *Géographie des villes* (nav. bilj. 20, pogl. 1), str. 91-92. Odlomak se nastavlja: "Taj pokretački element nije neophodno isti onaj koji pokreće grad. Vidjeli smo, npr. da mnogi gradovi svoje podrijetlo duguju izvoru; ti izvori gotovo nikad nisu utjecali na trasiranje cesta; prije su se našli van opće aglomeracije. To je slučaj s Cahorsom, antiknim 'Divona Cadurcorum'; izvor koji je privukao prve stanovnike daleko je od rimskog Cahorsa kao i od srednjovjekovnog ili modernog grada. Ako je Cahors izvorno bio grad pokraj izvora, njegov je plan plan grada na prolazu...pokretački element tlocrta odgovara elementu rasta, ne elementu početaka grada" (str. 92).

36. Georges Gusdorf, *L'Université en question* (Pariz: Payot, 1964), str. 83.

37. Claude Lévi-Strauss, *Tristes Tropiques* (nav. bilj. 2, pogl. 1), str. 126 engleskog izdanja.

Poglavlje 3
Individualnost urbanih artefakata; arhitektura

1. Što se tiče locusa i teorija raspodjele prostora, vidi Maximilien Sorre, "Geographie urbanie et ecologie" u *Urbanisme et architecture* (nav. bilj. 6, pogl. 1); Sorre, *Rencontres de la géographie et de la sociologie* (Pariz: Librairie Marcel Rivière & Cie., 1957); Claude Lévi-Strauss, *Tristes Tropiques* (nav. bilj. 2, pogl. 1); Marcel Mauss, "Essai sur les variations saisonnières des sociétés eskimos" (nav. bilj. 6, pogl. 1). U ovoj posljednjoj studiji, Mauss daje primjedbe o tome kako su grupna imena često i imena mjesta, i kako mut, posljednji slog u eskimskim imenima, znači "stanovnik nečega". Na taj način, primitivni su narodi bili određivani prema svom teritoriju: ovaj čovjek je s ove planine, s te rijeke itd. Značenje tog podrijetla postaje jasno u terminima spašanja dviju točaka; cesta tada poprima subjektivnu vrijednost. Vidi i

Maurice Halbwachs, *La topographie légendaire des Evangiles en Terre sainte. Etude de mémoire collective* (Pariz: Presses Universitaires de France, 1941). Važnost ovog djela na svjetlo dana izneo je Georges Friedmann u svom predgovoru drugom Halbwachsovom djelu; Friedmann je naglasio kako Halbwachsova studija, premda nije zamišljena baš s tim glavnim predmetom, dolazi odmah iza drugih velikih djela, kao što su djela Davida Friedricha Staussa i Ernesta Renana, posvećenih problemima krščanskog podrijetla. Friedmannov predgovor je u Halbwachs, *Esquisse d'une psychologie des classes sociales* (Pariz: Librairie Marcel Riviere & Cie., 1955).

2. Eydoux, *Monuments et trésors de la Gaule. Les récentes découvertes archéologiques* (Pariz: Plon, 1958; drugo izd., Union Générale d'Éditions, 1962). Vidi osobito pogl. 2, "Dieux, héros et artistes à Entremont, capitale de la confédération gauloise des Salyens." također, Henri Paul Eydoux, *Cités mortes et lieux maudits de France* (Pariz: Plon, 1959). Studija arheoloških lokacija u Provansi posebno je zanimljiva za studije urbanizma zbog stvarnog prisustva monumena na tim mjestima i zbog količine grade. U tom smislu arheološke karte rimske Galije čine tijelo grade od prvostrukne važnosti. Vidi Institut de France, Académie des Inscriptions et Belles Lettres, *Forma Orbis Romani. Carte archéologique de la Gaule Romaine* (Pariz: Ernest Leroux). Brojevi I, II, IV, V, VI i VII objavljeni su između 1931. i 1939.; drugi su objavljeni nakon rata. Svaka karta, u mjerilu 1:200.000, uključuje nekoliko regija. Za studiju urbanog razvoja u Provansi vidi i Paul-Albert Février, *Le développement urbain en Provence de l'époque romaine à la fin du XIVe siècle (Archéologie et histoire urbaine)* (Pariz: E. de Brocard, 1964)

3. Focillon, *Vie des formes* (Pariz: Ernest Leroux, 1933); *Vie des formes. Éditions nouvelles, suivie de l'éloge de la main* (Pariz:

Felix Alcan, 1939); pre., *The Life of forms in Art* (drugo izd, New York: Wittenborn, Schultz, 1948). Koncept izražen u navodu može se shvatiti u vrlo općim terminima kao temelj Focillonovog znanstvenog rada. Vidi i Focillon, *Art d'occident. Le Moyen Age roman et gothique* (Pariz: Armand Colin, 1938). Focillon je komentirao u predgovoru, "Naš rad dakle nije inicijacija, niti arheološki priručnik, nego povijest, tj. studija odnosa, različitih u skladu s vremenom i mjestom, koji su nastali između činjenica, ideja i oblika, s tim da oblik nije imao samo ukrasnu vrijednost. Oni su sudjelovali u povijesnoj aktivnosti; predstavljali su parabolu čijem su ocrtanjanu snažno doprinijeli. Srednjovjekovna umjetnost nije prirodna konkretizacija, niti pasivno izražavanje društva; u velikoj mjeri srednji vijek njezino ostvarenje."

4. Jacob Burckhardt, *Weltgeschichtliche Betrachtungen* (Stuttgart: Alfred Kröner, 1963); prev., force and Freedon: *Reflecions on History* (New York: Panteon, 1943) str. 318.

5. Loos, *Trotzdem. Gesammelte Aufsätze 1900-1930* (Innsbruck: Brenner, 1931). Navod je iz "Architektur", 1910., jednog od tekstova u knjizi. *Trotzdem* je jedna od dvije knjige koje je Loos objavio tijekom svog života i komplikacija je njegovih članaka, predavanja i drugih tekstova; druga je *Ins Leere gesprochen. Aufsätze in Wiener Zeitungen und Zeitschriften aus den Jahren 1897-1900* (Pariz: Georges Cres, 1921; drugo rev. izd., Innsbruck: Brenner, 1932). Obje knjige ponovno su objavljene u prvom tomu zbirnih djela, *Adolf Loos, Sämtliche Schriften* (Beč-München: Herold, 1962), ured. Franz Gluck. Za bibliografiju i vrednovanje Loosovog djela u odnosu na tezu ove knjige, vidi Aldo Rossi, "Adolf Loos. 1870-1933", *Casabella-continuità*, br. 233 (studeni 1959), str. 5-12, 23, ponovno izdano u Aldo Rossi, *Scritti scelti...*, str. 78-106.

6. Hugo, *Notre Dame de Paris, u Oeuvres complétées de Victor Hugo* (Pariz: Albin

Michel-Ollendorf, 1904; prev., Boston: Estes and Lauriat, n.d.). Navod iz romana, prvi put objavljenog 1832., je iz knjige III, pogl. 1, str. 170 engleskog izdanja. Vidi i bilj. 12 ovog poglavljia.

7. Laborde, *Les Monuments de la France classés chronologiquement et considérés sous le rapport des faits historiques et de l'étude des arts*, dva toma. (Pariz, 1816-36). navedeni odlomak je iz toma I, str. 57.

8. Claude-Nicolas Ledoux, *L'Architecture considérée sous le Rapport de l'Art, des Moeurs et de la Législation* (Pariz, 1804). Vidi i drugo i posthumno izdanje, *L'Architecture de Claude-Nicolas Ledoux* (Pariz: Lenoir, 1847).

9. Eugene Emmanuel Viollet-le-Duc, *Dictionnaire raisonné...*, nav. bilj. 9, pogl. 2. Opis Gaillard Castle je u tomu III, str. 82-102. Dvorac, blizu Andelysa, sagradio je Ričard Lavljeg Srca. Konstrukcija ove utvrde, vrata prema Normandiji, bila je namijenjena kao obrana od napada kraljeva Francuske. Dvorac-utvrda je potpun sustav obrambenih djela na Seini na mjestu na kojem rijeka može obraniti Rouen od vojske koja dolazi iz Pariza. Njen strateški položaj pokazao se izuzetnim, osobito tijekom borbi između Engleske i francuskih kraljeva. Viollet-le-Duc dostaje razmišljačko o tom vidu, odnoseći se na djelo A. Deville, *Histoire du château Gaillard et du siège qu'il soutint contre Philippe-Auguste, 1203. i 1204.* (Rouen: E. Frere, 1929; prvo izd. 1849).

10. Albert Demangeon, *Problèmes de Géographie humaine* (Pariz: Armand Colin, 1952). Vidi osobito, "L'habitation rurale en France. Essai de classification des principaux types", str. 261-87; prvi put objavljeno u *Annales de Géographie*, XXIX, br. 161 (15 rujan, 1920), str. 352-75. Knjiga, prvi put objavljena posthumno 1942, zbirka je Demangeonovih tekstova koji su se većim dijelom već pojavili u *Annales de Géographie*.

11. Le Corbusier, *Manière de penser l'Urbanisme* (Pariz: Éditions de

l'Architecture d'Aujourd'hui; rev. izd., Editions Gonthier, 1963); Francois de Pierrefeu i Le Corbusier, *La maison des hommes* (Pariz: Plon, 1942).

12. O Hugou i arhitekturi nedavno se u Francuskoj pojavila prekrasna studija koja se tiče odnosa između kulture i arhitekture 19. stoljeća: Jean Mallion, *Victor Hugo et l'art architectural* (Pariz: Presses Universitaires de France, 1962).

13. Odnos između čovjeka i okoliša. Vidi Maximilien Sorre,

"Geographie urbaine et écologie"; Sorre, *Rencontres de la géographie et de la sociologie*; Willy Hellpach, *Mensch und Volk der Grossstadt*; svi nav. supra. Također vidi moju kritiku "L'uomo della metropoli", *Casabella-continuità*, br. 258 (prosinac 1961), str. 22-25. Tu sam, ponavljajući poznati Bizmarkov komentar koji Hellpach također navodi (str. 23-24), napisao da je u wilhelmianskom gradu, doseljenik uživo određenu, potpuno proračunatu mjeru slobode, ili barem veće slobode od one koju je imao u prirodi; ta se sloboda također sastoji i u činjenici da je bila oblik grada u kojem su izvjesne strukture ili načini rasta bili prikladni za cijelokupnu urbanu skupnost. Čak i ako je zaokupljenost poljepšavanjem i povećanjem glavnih gradova često bila zamaskirana moćnim snagama spekulacije, u konačnom poljepšanju grada barem su mogli uživati svi njegovi gradani. Štoviše, ovaj oblik buržoaskog grada imao je značenje, a njegovi su gradani sudjelovali u njegovim rezidencijalnim i administrativnim strukturama i njegovim većim monumentalnim projektima; sigurno je da je čovjek Hellpachove metropole tu mogao poboljšati i istaćati svoja opažanja, a farmer o kojem je govorio Bismarck mogao je hodati ispod lipa duž širokih ulica i pronaći mjesto za sjest i "šušati malo glazbe" i "popiti koje pivo". U svezi polemika o velikim buržoaskim gradovima, vidi i moju raspravu o Engelsu i Hegemannu u poglavju 4 ove

knjige.

14. Kevin Lynch, *The Image of the City*, nav. bilj. 5, pogl. 1.
15. astel, *Art et Humanisme à Florence au temps de Laurent le Magnifique. Etudes sur la Renaissance et l'Humanisme platonicien* (Pariz: Presses Universitaires de France, 1959).
16. Paul Freart Sieur de Canteleu, "Journal du voyage du Cavalier Bernini en France", *Gazette des Beaux Arts* (Pariz), objavljivano povremeno između 1883-85; ponovno objavljeno kao izvadak (Pariz, 1815); prev. na talijanski, Stefano Bottari, *Bernini in Francia* (Rim: Edizioni della Bussola, 1946).
17. Što se tiče revolucionarnih arhitekata, vidi djelo Emil Kaufmann; *Von Ledoux bis Le Corbusier. Ursprung und Entwicklung der autonomen Architektur* (Leipzig-Vienna; Dr. Rolf Passer, 1933); *Three Revolutionary Architects. Boullée, Ledoux and Lequeu* (Philadelphia: The American Philosophical Society, 1952; *Architecture in the Age of Reason. Baroque and Post-Baroque in England, Italy, and France* (Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press, 1955). O kovanici revolucionarni arhitekti i razvoju suprotne teze, vidi djelo Hansa Sedlmayra, *Die Revolution der modernen Kunst* (Hamburg: Rowohlt, 1955); *Verlust der Mitte, Die bildende Kunst des 19 und 20 Jahrhunderts als Symptom und Symbol der Zeit* (Salzburg: Otto Muller, 1948). Za šru procjenu tih teza, vidi moje studije: Aldo Rossi, "Emil Kaufmann e l'architettura dell'Illuminismo", *Casabella-continuità*, br. 222 (studeni 1958), str. 42-47; "Una critica che respingiamo", *Casabella-continuità*, br. 219 (svibanj 1958), str. 32-35; obje ponovno objavljene u *Scritti scelti ...Neophodna analiza ovih djela i opća kritička procjena*, djelo je Louisa Hauteocoeura, *Histoire de l'Architecture classique*, nav. bilj. 11, pogl. 1. Za procjenu odnosa između umjetnosti i znanosti u Francuskoj tijekom Revolucije, vidi Joseph Fayet, *La Révolution française et la science. 1789-1795* (Pariz: Marcel
- Riviere & Cie., 1960).
18. Andre Chastel, *Art et Humanisme à Florence*, str. 148; Rudolf Wittkower, *Architectural Principles in the Age of Humanism* (London: Warburg Institute, 1949; drugo izd., Alec Tiranti, 1952).
19. Chastel, *Art et Humanisme à Florence*, str. 149.
20. Poznato je da je centralni plan jedna od klasičnih tema povijesti arhitekture. U slučaju San Lorenza u Miljanu, koji je također izuzetan urbani artefakt i izuzetan trajan predmet u gradu u kojem je urbana dinamika bila izuzetno snažna, arhitektura i povijest zajedno čine sliku crkve. Ova slika povezana je sa zajedničkom idejom koju grad ima o svojim monumentima. Slijedi niz bitnih djela za razumijevanje i analitičku studiju tog monumenta: Aristide Calderini, *La zona monumentale di San Lorenzo in Milano* (Milano: Cesčina, 1934); Julius Kohte, *Die Kirche San Lorenzo in Mailand* (Berlin: Ernst und Korn, 1890); Gino Chierici, "Un quesito sulla basilica di San Lorenzo", u *Palladiu. Rivista di storia dell'architettura*, II, br. 1 (1938), str. 1-4; Fernand de Dartein, *Etude sur l'Architecture lombarde et sur les origines de l'Architecture romano-byzantine*, dva toma. (Pariz: Dunod, 1865-82; ponovno tiskano u Miljanu: Grafiche Mariani Ritti, 1963, pod upravom Novindustria di Mario Botti); Eberhard Hempel, *Francesco Borromini* (Beč: Anton Schroll & Co., 1924); Henry de Geymuller, *Les projets primitifs pour la Basilique de Saint-Pierre de Rome par Bramante, Raphael Sanzio, Fra-Giocondo, les Sangallo, etc., publiés pour la première fois in fac-simile avec des restitutions nombreuses et un texte*, dva toma (Pariz: J. Baudry, i Beč: Lehmann et Wentzel, 1875-80).
21. Aymonino, "Analisi delle relazioni tra i servizi e le attrezzature", str. 33-45, nav. bilj. 12, pogl. 1. Navedeno poglavje je na str. 44. Ovaj je eseј ponovno objavljen u Aymonino, *Il significato delle città*, nav. bilj.

12, pogl. 1.

22. O Rimu i rimskom Forumu, vidi sljedeća djela: Ferdinando Castagnoli, Carlo Cecchelli, Gustavo Giovannoni, i Mario Zocca, *Topografia e urbanistica di Roma* (bologna: Licinio Cappelli, 1958); Jerome carcopino, *La vie quotidienne à Rome a l'apogée de l'empire* (Pariz: Haëtette, 1939); Leon Homo, *Rome imperiale et l'urbanisme dans l'antiquité* (Pariz: Albin Michel, 1951); Giuseppe Lugli, *Roma antica. Il centro monumentale* (Rome: Giovanni Bardi, 1946); Ludovico Quaroni, "Una citta eterna-quattro lezioni da ventisette secoli", u *Urbanistica. Roma città e pian* (Turin, n.d.) str. 5-72; prošireno i ponovno objavljeno u Quaroni, *Immagine di Roma* (Bari: Laterza, 1969; drugo izd., 1976); Pietro Romanelli, *Il foro romano* (Bologna: Licinio Cappelli, 1959). Za izuzetno zanimanje za podatke o rimskim artefaktima kao dijelom kontinuuma, i u svezi hitnosti urbanih artefakata, vidi Quaroniovo djelo, npr. ovaj odlomak na str. 15: "Što nas najviše zanima, međutim je, da je *pomoerium* bio granica grada u smislu zgrada, granica, rečki bismo razvojnog plana i građevnog koda; oni nisu imali vrijednost van granica jer se smatralo da grad završava iza te točke. Jer ekonomija obrane, udaljenost i administracija, smatrali su se zonom neprekinutog građenja, što je restriktivnije moguće. Prirodno, ništa nije zaustavilo najsirošnije dijelove stanovništva, one koji nisu uživali prava građanstva, između ostalog, da grade svoje nezakonite *barrache* izvan *pomoerium*; continentia je odgovorna za prostrana sela, isto kao i *bidonvilles* i nezakonita i poliruralna predgrađa koja se danas šire oko Rima, gdje niska cijena zemljišta i olakšana komunikacija idu u prilog naseljavanju." S takvog analitičkog gledišta, Rim, a osobito imperijalni Rim, sa svojim nedostacima, zloupotrebama i proturječnostima, završava kao slika neobično bliska slici velikog modernog grada. Nadalje, Quaroni inzistira na odnosu između rimskog principa administracije i konstrukcije i konkretnih uvjeta života u Rimu, odnosu koji je karakterizirao trajnost izvornih karakteristika i njihove mješavine s više heterogenih uvedenih elemenata. Glavna i sustavna studija urbanističkih promjenjivosti Rima pomoći raspoložive ogromne analitičke grade, sigurno će imati temeljnu vrijednost za urbanizma.
23. Virgilije, *Enieda*, knjiga VIII, 11. 359-60. *Carinae* su se nalazile na Esquilinskem brežuljku, gdje se uzdizala jedan od najbogatijih i najmonumentalijih četvrti Augustovog Rima; Rosa Calzecchi Onesti bilježi da su bili smješteni na "malom uzdignuću gdje se danas nalazi S. Pietro in Vincoli i u dolini u podnožju." Vidi Calzecchijev prijevod i uvod u *Eneida* (Turin: Giulio Einaudi, 1967).
24. Titus Livius, *Ab urbe condita*, knjiga V, pogl. LV.
25. Aristotel, *Politics* (Cambridge, Masws.: Harvard Univ. Press, 1962), knjiga VII, str. 593.
26. Pietro Romanelli, *Il foro romano*, str. 26.
27. Marcel Poète, *Introduction à l'urbanisme*, str. 368.
28. Ferdinand Castagnoli, Carlo Cecchelli, et al., *Topografia e urbanistica di Roma*. De tournonov komentar naveden je u dodatku "Parte Terza. Roma dal Rinascimento al 1870", Gustava Giovannonija, str. 537-38. Vidi i Paolo Marconi, *Giuseppe Valadier* (Rim: Officina Edizioni, 1964), posebno pogl. IX, "L'occupazione francese", str. 168-87.
29. Domenico Fontana, *Della trasportatione dell'Obelisco Vaticano...*, knjiga I, str. 101; navod Sigfrieda Giediona, *Space, Time and Architecture* (nav. bilj. 22, pogl. 2), str. 93.
30. Giedion, op. cit., str. 93.
31. Ibid., str. 96-98.
32. Jean-Nicolas-Louis Durand, *Précis des leçons d'Architecture...*, tom I, str. 17 (nav. bilj. 9, pogl. 1). Vidi i Durand, *Partie graphique des cours d'Architecture faits à l'Ecole Royale Polytechnique depuis sa réorganisation, précédée d'un sommaire des*

leçons relatives à ce nouveau travail (Pariz, 1821), kao i Aymoninove reference Durandu u tekstovima navedenima u bilješki 12, pogl.

- 1.
33. Carlo Cattaneo, *La città considerata come principio ideale delle istorie italiane* (Milano, 1858); izd. G.A.Belloni (Firense: Vallecchi, 1931); ponovno izdanje kao *La Città*, ur. G. Titta Rosa (Milano-Rim: Valentino Bompiani, 1949); i uključeno u sabrana djela, *Carlo Cattaneo. Scritti storici e geografici*, 4 toma, ur. Gaetano Salvemini i Ernesto Sestan (Florena; Felice Le Monnier, 1957), tom. II, str. 384-487. Salvemini, u vojem uvodu u *La più belle pagine di Carlo Cattaneo scelte da G. Salvemini* (Milano, 1922), naziva Cattaneove *Notizie naturali e civili su la Lombardia*... (1844) "modelom regionalne antropogeografske, čak i danas nenadmašene u Italiji" (str. I-XXXI, ponovno objavljeno u Salvemini, *Opere*, tom II: *Scritti sul Risorgimento* /Milano: Giangiacomo Feltrinelli, 1961/, str. 371-92). Vidi i Croceov sud; on je to vido kao raskol u talijanskoj povijesti (Cattaneo nije pisao povijest Italije, nego je ponudio "raskol" u *Notizie naturali e civili della Lombardia*.../sic/ koje zbog svoje zadivljujuće objektivnosti teško da su napisani nekoliko godina prije 1948"). Benedetto Croce, *Storia della storiografia italiani nel secolo decimonono*, 2 tom (četvrti izd., Bari: Laterza, 1964), tom I, str. 211.
34. Cattaneo, *La città considerata*..., u *Scritti storici e geografici*, tom II, str. 391.
35. Ibid., str. 416.
36. Ibid., str. 387.
37. Ibid., str. 396.
38. Ibid., str. 386.
39. Ibid., str. 406.
40. Ibid., str. 421.
41. Gramsci, *Quaderni del carcere*, 3: *Il Risorgimento* (Turin: Giulio Einaudi, 1964). Navod je iz poglavja o Quintinu Selli, str. 160-61. Što se tiče debate o Rimu kao glavnom gradu, vidi prekrasnu knjigu

Alberta Caracciola, *Roma capitale. Dal Risorgimento alla crisi dello stato liberale* (Rim: Edizioni Rinascita, 1976); i Italo Insolera, *roma moderna. Un secolo di storia urbanistica* (drugo izd., Turin: Giulio Einaudi, 1962). Caracciolo izvještava o dijelovima Cavourovog govora 25. ožujka 1861., gdje Pijemončani drže da je Rim "jedini talijanski grad koji nema isključivo gradska/mjesna/sjećanja" (str. 20). Vidi i odломak na str. 10-11 Caracciolove knjige: "U nacionalnom pokretu, Rim je povrh svega bio ujedinjujuća snaga izuzetne moralne moći. Ako se na cijelom otoku mogla naći zajednička tradicija onda je to bio Rim. Niti jedna studija podrijetla talijanske nacionalne svijesti ne može ne uzeti u obzir magnetsku privlačnost tog imena tijekom stoljeća. Svaki put nastojalo se obnoviti jedinstvo u povijesti Italije, ovim ili onim putem dolazio se do tog pitanja. Moć starog Rima i autoritet papskog Rima karakteristični su elementi koji određuju i gotovo sami ispunjavaju povijest Italije tijekom dva milenija. Svaka aktivna snaga na otoku mora računati s vjerskom, političkom i moralnom snagom sažetom u ime tog grada.... Ponovno na sumraku Risorgimenta, ime Rima pojavljuje se često, jednako kod neo-guelpa kao i kod liberala i demokratskih laika, jer je problem crkve uvijek tu, a on je takav da uvjetuje uspjeh svakog trenutka unifikacije i obnove. Mogu je pokušati uništit, ili gurnuti u stranu, ili neutralizirati, ali ni u kojem slučaju se taj odlučujući entitet u Italiji ne može ignorirati."

42. P. 132 (nav. bilj. 3, pogl. 1).

43. Jacob Burckhardt, *Force and Freedom* (nav. bilj. 4, pogl. 3) str. 163.

44. Karoly Kerenyi, *Die Mythologie der Griechen, Die Gotter- und Menschheitsgeschichten* (Zurich: Rhein-Verlag, 1951; die *Heroen der Griechen* (Zurich: Rhein Verlag, 1958); prev. H.J. Rose, *The Heroes of the Greeks* (London: Thames and Hudson, 1959). Navedeni

odломak je iz engleskog izdanja, str. 213. Vidi i Carl Gustav Jung i Karl Kerenyi, *Einführung in das Wesen der Mythologie* (Zurich: Rascher, 1941); prev. R.F.C. Hull, *Essays on a Science of Mythology* (London: Routledge and Kegan Paul, 1951). Volio bih istražiti neka razgranjivanja Kerenyjeva djela o konceptu *locusa* i značenju podrijetla urbanih artefakata. Međutim, osim što bi to bilo van dosega ove studije, istraživački napor tog tipa zahtijevao bi godine rada i raspoloživost velike količine analitičke građe. U svojoj *Science of Mythology* Kerenyi istražuje temelje grada, s obzirom da ta tema neprestano dotiče njegov rad o grčkim bogovima i junacima; on baca svjetlo i na višestruko i izvornost koja tvori grad kao i na njegov izvorni oblik. "Ne nalaze samo psiholozi tro i četverodjelne/sustave koji postoje/zajedno. Stare tradicije znale su važnost broja tri u tlocrtima grada, u Etruriji kao i u samom Rimu: one govore o tri kule, tri ulice, tri četvrti, tri hrama ili trodjelnim hramovima. Možemo primijetiti samo višestrukočak i ako tražimo jedno ili podijeljeno: to je priroda originala. A to već implicira barem odgovor na pitanje da vrijedi truda istraživati određeno podrijetlo različitih mjesnih i kronoloških oblikovanja."

45. Karl Marx, *Zur Kritik der politischen Oekonomie*, u *Marx-Engels Werke* (Berlin: Dietz, 1961), tom. 13. Odložak je iz uveda koji je Marx napisao između kolovoza i rujna 1857. Engleska inačica u Karl Marx, *On History and People*, tom 7, The Karl Marx Library, ur. Saul K. Padover (New York: McGraw-Hill, 1977), str. 79-80.

46. Marcel Poëte, *Introduction à l'Urbanisme* (nav. bilj. 18, pogl. 1), str. 232.

47. Carlo Cattaneo, *La città considerata*... u *Scritti storici e geografici*, tom II, str. 384-85.

48. Ibid., str. 384-85.

49. Ibid., str. 386.

50. Poëte, *Introduction à l'Urbanisme*, str. 215.

51. Roland Martin, *L'Urbanisme dans la Grèce antique* (Pariz: A. & J. Picard, 1956; drugo proš. izd., 1974).

Poglavlje 4 Evolucija urbanih artefakata

1. Maurice Halbwachs, *Les expropriations et le prix des terrains à Paris (1860-1900)* (Pariz: E. Cornely, 1909); *Les cadres sociaux de la memoire* (Pariz: Presses Universitaires de France, 1925); *La population et les traces de voies à Paris depuis un siècle*, drugo proš. izdanje prvog dijela *Les expropriations...* (Pariz: Presses Universitaires de France, 1928); *L'évolution des besoins dans les classes ouvrières* (Pariz: Presses Universitaires de France, 1933).
2. Hans Benoulli, *Die Stadt un ihr Boden* (Erlenbach-Zurich: Verlag für Architektur, 1946; drugo rev. izd., 1949).
3. Halbwachs, *La population et les tracés de voies...* Za primjenu metode i rezultate moje studije vidi i Aldo Rossi, *Contributo al problema dei rapporti tra tipologia edilizia e morfologia urbanistica...* (nav. bilj. 1, pogl. 2).
4. Halbwachs, *La population et les tracés de voies...* str. 4.
5. Aldo Rossi, *Contributo al problema dei rapporti tra tipologia edilizia e morfologia urbanistica...* Zona u Miljanu tretirana u ovoj studiji sastoji se od trokutnog područja između prijašnjih španjolskih bastiona, dviju osi, corso Italia i corso di Porta Romana (koja se širi u piazza Missori), i dio prijašnje Commune of Vigentino na jugu.
6. Aldo Rossi, "Il concetto di tradizione nell'architettura neoclassica milanese," u *Societa*, XII, br. 3 (lipanj 1956), str. 474-93; ponovno objavljeno u Rossi, *Scritti scelti...* (nav. bilj. 6, pogl. 2), str. 1-24. U ovom djelu, koje sam započeo analizom urbanističke povijesti Milana, već sam predviđao mogućnost veće urbanističke teorije koja bi mogla razjasniti jedinstvo razvoja urbanih artefakata usprkos višestrukočnosti njihovih aspekata. Tako je za

mene arhitektura 18. stoljeća postala amblematska za suprotnost između racionalne, prosvijetljene koncepcije grada i važnosti specifičnih situacija. Glavne činjenice koje se odnose na oblikovanje Napoleonovog plana za Milano su sljedeće. S Viceroyevim dekretom od 9. siječnja 1807., gradskim upravama Milana i Venecije bio je dodijeljen *Commissione di Ornato* koji je imao veliku moć i široko područje djelovanja. Zadatak povjerenstva bio je određen "izraditi opći tip unutarnje gradske ulice radi daljnje sustavizacije; poduzeti, na zahtijev uprave, potrebne projekte za simetrično poboljšanje zgrada koje gledaju na ulice i za povećanje i ispravljanje istih te izvršenje projekata izrađenih do u detalje...; paziti na javnu sigurnost u svezi zgrada, itd..." To povjerenstvo, koje je postavila vlada, sastojalo se od najvažnijih osoba s tog područja tadašnjeg Milana, među kojima Luigi Cagnola i Luigi Canonica. Prirodno je prvi zadatak koje je povjerenstvo preuzeo bilo izrada glavnog plana, za koji je projekt bio dovršen te godine, no nije propustio preuzeti aktivnu ulogu vođenja, opskrbljivanja i stalnog i izravnog uplitanja u razvoj grada u godinama od 1807-1814. Prikažimo opće crte plana: konstrukciju velikog novog središta, foruma Bonaparte, Antolini je projektirao ispred Sforza Castle; široka strada Napoleone (otprilike na mjestu gdje je danas via Dante) trebala je od tamо krenuti, otvarajući se oko Cordusia na zanimljivoj trokutnoj plazzi i zatim nastaviti pravocrtno s Ospedale Maggiore i San Nazaro u pozadini. Gotovo usporedno s tim, druga ulica počinje na dnu via San Giovanni sul Muro i vodi do hrama San Sebastiano del Tibaldi, izdvojenog i oprocrtanog unutar velike četverouglaste plaze, čije širenje oko centralnog plana naglašava njegov volumen. Corso della Riconoscenza (prije corso di Porta Orientale, a danas corso di Porta Venezia) tekla je između rezidencije nadbiskupa i palače pravde. Piazza del Duomo bila je povećana, bez remećenja

mreže starog Rima. Kao što sam napisao na kraju svoje studije "Na kraju su uzeli u obzir i poštivali umjetničke zgrade i povjesne uspomene grada; monumenti su smatrani sjedištem i svjedočanstvom gradske povijesti, i smješteni kao pozadina ravnim ulicama i središtim piazza, gotovo kao konstitutivni elementi tog većeg plana konstrukcije i reda koji povijest oblikuje tijekom vremena i u kojima se gradovi ogledaju." *Scritti scelti...*, str. 21. Postoji ogromna količina analitičke grade i korisnih kritičkih vrednovanja koji se tiču urbane povijesti Milana.

7. Oriol Bohigas, *Barcelona, entre el Plan Cerdá i el baraquisme* (Barcelona: Edicions 62, 1963). Ildefonso Cerdá, *Teoría General de la Urbanización y aplicación de sus principios y doctrinas a la Reforma y Ensanche de Barcelona*, dva toma (Madrid: Imprenta Espanol, 1867); faksimil reprodukcija s bibliografijom i drugim glavnim objavljenim Cerdáovim djelima, ur. Fabian Estape (Barcelona: Instituto de Estudios Fiscales-Editorial Ariel-Editorial Vicens Vives, 1968). Bogihas je proučavao i možda prvi obratio pozornost na Cerdáov plan i njegovo učenje; on bilježi kako je djelo iz 1867. dvadeset i tri godine prethodilo raspravi Josepha Stübbgena *Der Städtebau* (Darmstadt: Bergstrasser, 1890), pt. IV, tom IX, Stübbenove *Handbuch der Architektur* (1883-90), koja se smatrala prvom raspravom o urbanizmu. Zanimljivo je navesti nekoliko odlomaka iz Cerdáovog djela, kako ih je naveo Bogihas, uključujući procjenu Cerdáovog djela i plana za Barcelonu od strane katalanskog stručnjaka: "Veliki grad...nije ništa više dolje vrsta postaje ili gostonice...On će uvijek imati jednu ili više ulica koje dolaze s mrežu glavnih prometnica koje prekrivaju površinu naše kugle. Od tih glavnih cesta onda odlaze druge koje raspodjeljuju kretanje...za cijeli grad. Od tih, prave gradske ulice, druge se odvajaju i komuniciraju s pojedinačnim obitavalištima...Područja koja oblikuju

gradske ulice križajući se morala bi biti mnogo manja od onih koje tvore glavne ulice. Ta se, relativno mala područja nazivaju *barrios*./Ona su/ skloništa koja je čovjek rezervirao za svoj kratki posjet ili trajan, kad god se želi odvojiti od velikog kretanja koje uznemiruje čovječnost." Bogihas vrlo pronicavo iznosi kako je Cerdá, čak i ako mnoge njegove teme vuku korijenje iz literature romantičke, svejedno potpuno izdvojen u važnosti koju pridaže urbanističkoj klasifikaciji i analizi stvarnih situacija.

8. *Illa, množina illes*, je katalanski za "blok".
 9. Vidi, Vincenzo Rizzi, *I cosiddetti Statuti Murattiani per la città di Bari*...(nav. bilj. 2, pogl. 2)
 10. Pierre Lavedan, *Les villes françaises* (nav. bilj. 20, pogl. 1), str. 102-103. Richelieuov grad stvorio je veliki kardinal-ministar Louisa XIII između 1635. i 1640. Oko 1638., započeta je izgradnja zidina grada, crkve i izvjesnog broja zgrada. Godine 1641. pojavio se cijeli završeni načrt. Vrlo je pravilan, velike središnje osi koja grad dijeli na dva simetrična dijela. Ta os, koja dolazi od ulaznih vrata, ocrtna je s obje strane jednakim nizom kuća i završava četvrtastom plazom zatvorenih kuteva, gdje se nalaze glavne zgrade. Kod Richelieu-a red je bio nametnut ne samo plazi ili ulici, nego cijelom gradu; to je veličanstveno monumentalno jedinstvo koje se očuvalo sve do naših dana. S druge strane, dvorac je nestao; od početka nije nikad bio povezan s gradom. Veća kompozicija u kojoj je dvorac trebao biti razvojni element, nikad se nije našla u projektu grada. Drugi veliki francuski grad koji se razvio kao kraljevska rezidencija - Versailles-daleko je složenije topološke evolucije.

- 11. Nav. bilj. 2, pogl. 4.
 - 12. Ibid.
 - 13. Ibid.
 - 14. Ibid.
 - 15. Werner Hegemann, *Das steinerne Berlin*...(nav. bilj. 13, pogl. 2). Hegemannovo
- djelo jedan je od najvažnijih doprinosa urbanoj povijesti Berlina. To je izuzetna knjiga čija se politička odanost demokratskoj obnovi gradskih institucija temelji na izuzetnom znanju o razvoju grada. Za Hegemann je Berlin, grad koji je imao veliki broj "najamnih vojarni" zahvaljujući svom nesretnom policijskom kodu, bio i grad koji je unutar sebe imao velike mogućnosti obnove. Vidi osobito odlomke iz *Casabella-continuità*, br. 288 (lipanj 1964), str. 21-22.
16. Hans Paul Bahrtdt, *Die moderne Grossstadt*...(nav. bilj. 19, pogl. 2). Vidi osobito prvi dio knjige, "Kritik der Grossstadtkritik", str. 12-34.
17. Engels, "Zur Wohnungsfrage", tri članka objavljeni u časopisu *Volksstat* 1872. (drugo rev. izd., Leipzig, 1887); prev. c.C. Dutt, *The Housing Question* (London: Lawrence and Wishart, 1936).
18. Engels, *The Housing Question*, pt. I, str. 21.
19. Steen Eiler Rasmussen, *London, The Unique City* (prvo engl. izd., rev. s danskog izd. iz 1934, London: Jonathan Cape, 1937; ponovno objavljeno. Cambridge, Mass.: M.I.T.Press, 1967). Za Poeteovo djelo vidi bilj. 18, pogl. 1; za Hegemannom, vidi bilj. 13, pogl. 2.
20. Npr., vidi *Städte verändern ihr Gesicht* (Stuttgart: Stadtplanungs und Vermessungsamt Hannover, 1962), koji ima većinom socio-ekonomsku bibliografiju zanimljivu za taj tip formulacije problema. Neophodno je imati na umu da pretpostavka da je prva industrijska revolucija bila kvalitativan urbani skok prati (i paralizira) sva historiografija Modernog pokreta.
21. Gottmann, *Megalopolis. The Urbanized Northeastern Seaboard*...(nav. bilj. 12, pogl. 2).
22. Lewis Mumford, *The Culture of Cities* (nav. bilj. 1, pogl. 1).
23. Jean Gottmann, "De la ville d'aujourd'hui à la ville de demain. La transition vers la ville nouvelle", *Prospective*, br. 11 (lipanj 1964), str. 171-

80. Vidi i Pierre Masséov uvod (str. 5-16) tog broja posvećen urbanizaciji.
24. Richard Updegraff Ratcliff, "The Dynamics of Efficiency..." (nav. bilj. 17, pogl. 1).
25. Samoná, doprinos "Tavola rotonda sulle componenti urbanistiche e gli strumenti di intervento", u *La città territorio. Un esperimento didattico sul centro direzionale di Centocelle in Roma* (Bari: Leonardo da Vinci, 1964), str. 90-102; navedeni odlomak je na str. 91.
26. Mumford, *The Culture of Cities*, str. 168; Engelsov sud može se naći u popratnoj bibliografiji, str. 519.

- Predgovor drugom talijanskom izdanju**
1. Aldo Rossi, "Introduzione a Boullée" u Etienne-Louis Boullée, *Architettura. Saggio sull'arte*, prev. na talijanski Aldo Rossi (Padova: Marsilio, 1967), str. 7-24.
 2. Aymonino, "Per la formazione di una scienza urbanistica", u *Rinascita*, br. 27 (2.srpanj 1966); Grassi, "La costruzione logica della città", u *Architettura libri. Rivista di informazione bibliografica a cura del servizio di documentazione della CLUVA*, br. 2/3 (Venecija, srpanj 1966), str. 95-106; Gregotti, "L'architettura della città", u *Il Verri*, br. 23 (ožujak 1967), str. 172-73.
 3. Tafuri, *Teorie e storia dell'architettura* (Bari: Laterza, 1968), str. 90-92, 114, 160, 190, 192-93, 201-202.
 4. Tarragó Cid, "Prólogo a la edición castellana", u Aldo Rossi, *La arquitectura de la ciudad*, prev. Josep Maria Ferrer-Ferrer i Salvador Tarragó cid (Barcelona: Gustavo Gili, 1971, 1976), str. 9-42.

- Uvod u portugalsko izdanje**
1. Aldo Rossi, "Introduzione a Boullée", u Etienne-Louis Boullée, *Architettura. Saggio sull'arte* (nav. bilj. 1 Uvod u drugo talijansko izdanje), str. 7-24.
 2. Aldo Rossi, "Il Concetto di tradizione nell'architettura neoclassica milanese" (nav.

- bilj. 6, pogl. 4); Rossi, "Adolf Loos, 1870-1933" (nav. bilj. 5, pogl. 3).
3. Aldo Rossi, "Un piano per Vienna" (nav. bilj. 6, pogl. 2); Rossi, "Aspetti della tipologia residenziale a Berlino" (nav. bilj. 13, pogl. 2).
4. Aldo Rossi, *Contributo al problema dei rapporti tra tipologia edilizia e morfologia urbana...* (nav. bilj. 1, pogl. 2).
5. Guido Mansuelli, *Architettura e città. Problemi del mondo classico* (Bologna: Alfa, 1970).
6. *Hof* (mn. *Höfe*), dvorište.

Komentar uz njemačko izdanje

1. Adolf Behne, *Der moderne Zweckbau* (München: Drei Masken, 1923); ponovno izdanje s uvodom Ulricha Conradsa (Frankfurt am Main and Berlin: Ullstein GmbH, 1964).

Uvod u američko izdanje

1. Javier Aguilera Rojas i Luis J. Moreno Rexach, *Urbanismo español en América* (Madrid: Editora Nacional, 1973).

Kazalo imena

- Abercrombie, Patrick, 128
 Adam, James i Robert, 223, 224, 225
 Alexandre, J. Michel, 272
 Aleksandrija, 166
 Algarotti, Francesco, 236
 Andaluzija, 186
 Antiohija, 166
 Antolini, Giovanni, 205-207, 288
 Appenzell-am-Rein, 97
 Argan, Giulio Carlo, 273
 Aristotel, 165, 285
 Arles, 117, 119, 133, 163, 249
 Astronomi iz Brere, 161
 Atena, 27, 1844-192
 - Akropola, 192
 - Partenon, 187
 - Propilea, 186, 187
 - Hram Apolona Patrosa, 186
 August, car, 221
 Aymonino, Carlo, 160, 241, 265, 273, 274, 278, 284, 290
 Babilon, 178
 Bahija, crkva Rosario, 266
 - svetište Senhor do Bomfim, 266
 Barcelona, 280, 212, 213, 214
 Bari, 127, 208
 Barral, Carlos, 130, 281
 Barting, Otto, 106
 Bazel, 219
 Bassi, Martino, 158
 Baudelaire, Charles, 75, 277
 Bauhaus, 153
 Baumeister, Renhard, 85, 95, 277
 Baveno, Via Crucis, 141
 Beaujeu - Garnier, Jacqueline, 274
 Beč, 58, 86, 88, 92, 98, 100, 101, 110, 208
 - Heilingenstädter Strasse, 48
 - Josef Platz, 278
 - Karl Marx-Hof, 48, 49, 60
 - Ring, 86
 Behne, Adolf, 257, 279, 290
 Behrens, Peter, 92, 278, 279
 Bellini, Giovanni, 225
 Berenson, Bernard, 131, 281
 Berlin, 95 - 102, 106 - 108, 111, 196
 Charlottenhof, 95
 Friedrichstrasse, 108
 Fritz Reuter, aleja, 106
 Goebelstrasse, 106
 Gross-Siedlung Britz, 106
 Gross-Siedlung Siemensstadt, 106
 Grünewald, 96
 Henningsdorf, 96
 Jungfernheidweg, 106
 Pankow, 96
 Siedlung Friedrich Ebert, 107
 Siedlung Tempelhofer Felde, 107
 Tempelhof, 290
 Unter den Linden, 101
 Bernini, Gianlorenzo, 156
 Bernoulli, Hans, 198, 199, 216 - 218, 222, 223, 230, 231, 287
 Beruto, Cesare, 207, 210
 Beuchat, M.H., 273
 Bismarck, Otto von, 283
 Bloomfield Hills, Cranbrook Academy of Art, 267
 Blunt, Anthony, 275
 Bohigas, Oriol, 212, 288, 289
 Boito, Camillo, 181
 Boni, Giacomo, 164
 Bonicalzi, Rosaldo, 277
 Borromini, Francesco, 158, 284
 Boston, 89, 228
 Boullée, Etienne-Louis, 157, 238, 244, 245, 290
 Braganza, 249
 Brazilijska, 134, 177, 179
 Brunhes, Jean, 276
 Bruxelles, 279
 Budimpešta, 244
 Buenos Aires, 23
 - Rio da la Plata, 23
 Burchard, John, 273, 282
 Burckhardt, Jacob, 144, 281, 286
 Burgess, Ernest, 84, 277
 Burgundija, 93
 Burnham, Daniel, 78

Cagnola, Luigi, 206, 210
Cahors, 282
Calderini, Aristide, 285
Calzecchi Onesti, Rosa, 285
Cambridge, koledž, 128
Canaletto, Giovanni Antonio, 236, 239
Canonica, Luigi, 283, 288
Caracciolo, Alberto, 286
Carcopino, Jérôme, 285
Cassas, L.F., 256
Castagnoli, Ferdinando, 285
Cattaneo, Carlo, 34, 178 - 181, 191, 272, 273, 286, 287
Cavour, Camillo Benso, grof, 286
Cecchelli, Carlo, 285
Cerdà, Ildefonso, 212, 214, 288, 289
Chabot, Georges, 51, 61, 65, 66, 69, 134, 174
Charters Montiero, José, 254
Chastel, André, 155, 157, 284
Chicago, 78, 87
zgrada Chicago Tribunea, 263
Chierici, Gino, 284
C.I.A.M. (Medunarodni kongres moderne arhitekture), 278
Coimbra, 136
Conditt, Georg, 277
Conrads, Ulrich, 290
Córdoba, Mezquita, 70, 73
Costa, Lucio, 179
Coucy, dvorac,
Crambrook, Academy of Art,
Croce, Benedetto, 286

Daganiya, 132
Da Vinci, Leonardo, 157, 224, 225
De Dartein, Fernand, 284
De la Blanche, Pierre Vidal,
Demangeon, Albert, 134, 149, 151, 152, 283
De Montalivet, grof, 17
De Saussure, Ferdinand, 18, 271
De Tournon, grof, 171
Deville, Achille, 283
Dickinson, Robert E., 278, 279
Dikenmann, R., 16
Dimitrou, Sokratis, 270

Doglio, Carlo, 109, 280
Domènec i Montaner, Lluis,
Dortmund, 220
Duisburg, 220
Durand, Jean-Nicolas-Louis, 37, 273, 285
Duvignaud, Jean, 273

Eberstadt, Rud, 106
Ehn, Karl, 48
El-Leggún, 132
Engels, Friedrich, 220, 221, 231, 283, 289
Essen, 220
Este, vojvoda, 214
Estremadura, most Merida, 117
Evora, 250
Eyraud, Henri Paul, 142, 282

Fawcett, C.B., 130
Fayet, Joseph, 284
Feltinek, Karl, 278
Ferrara, 208, 214
Février, Paul-Albert, 282
Fichte, Johann Gottlieb, 175
Filarete, Antonio Averlino, 225
Firenca, 15, 155
kapela Pazzi, 122
okrug Santo Croce, 119
Focillon, Henri, 282
Fontana, Carlo, 120, 280
Fontana, Domenico, 118, 172, 285
Fossas i Martínez, Juli M., 213
Fossati, Giorgio, 292
Frankfurt na Maini, 88, 105, 170
Fréart, Paul, 284
Fred, W., 279
Freyre, Gilberto, 22, 271
Friedmann, Georges, 282
Fustel de Coulanges, Noma-Denis, 20, 21, 272

Gaillard, dvorac, 148, 150, 283
Galveston, 262
Garvan, Anthony N.B., 273
GATEPAC, 212

Gavazzeni, Vanna, 254
Geymüller, Henry von, 284
Giarré, L i P., 141
Giedion, Sigfried, 173, 280, 285
Giovannoni, Gustavo, 285
Gismondi, Italio, 46, 47
Glauert, Günter, 274
Göttingen, 136
Gottman, Jean, 93, 228, 279, 289
Gramsci, Antonio, 181, 186
Granada, Alhambra, 70, 73
Grassi, Giogio, 241, 290
Gregotti, Vittorio, 241, 290
Grisebach, August, 276
Grobler, aneks zgrade, 103
Gropius, Walter, 95, 105, 106, 278
Gusdorf, George, 281

Hadrijan, 166, 251
Haenel, Erich, 279
Halbwachs, Maurice, 34, 129, 182, 197 - 204, 208, 214, 215, 218, 230, 272, 282, 287
Hall, Peter, 128, 281
Halphen, Louis, 280
Hamburg, 98, 196
Handlin, Oscar, 273, 281
Häring, Hugo, 105
Hassinger, Hugo, 86, 277, 279
Haussmann, Georges - Eugéne, baron, 200 - 202, 206, 212, 222
Hautecoeur, Louis, 273, 275, 284
Hawley, Amos H., 276
Heckscher, August, 279
Hegemann, Werner, 95, 103, 111, 217, 218, 219, 222, 231, 277, 279, 283, 289
Hellpach, Willy, 90, 110, 280, 283
Hempel, Eberhard, 283, 284
Herbert, Louis, 96, 279
Hilbeseimer, Ludwig, 231
Homo, Léon, 285
Horacije, 165
Howard, Ebeneser, 280
Hoyt, Homer, 152, 277
Hugo, Victor, 147, 151, 282
Hugueney, Jeanne, 275
Huisman, Georges, 280

Humboldt, Alexander von, 276

Ile de France, dvorac Coucy, 150
Insolera, Italo, 286

James, Henry, 261
Janowitz, Morris, 277
Jeanneret, Charles-Edouard, v. Le Corbusier,
Jeanneret, Pierre, 276
Jefferson, Thomas, 264, 265
Johannes, Heinz, 279
Josip II., 206, 207
Julije Cezar, 221
Jung, Karl Gustav, 287

Kaufmann, Emil, 284
Kerényi, Karoly, 286, 287
Klee, Paul, 244
Klein, Alexander, 95
Klute, Fritz, 279
Knöfel, Hans-Joachim, 279
Kohn, Clyde Frederich, 275
Kohte, Julius, 284
Köln, 276
katedrala, 172

Laborde, Alexandre de, 147, 151, 283
Lasdun, Denys, 113
Lavedan, Pierre, 61, 66, 71, 134, 135, 178, 275, 280, 281, 289
Lebon, John Harold George, 274, 275
La Corbusier (Charles Edouard Jeanneret), 108, 151, 152, 247, 252, 278, 279, 283, 284
Ledoux, Claude-Nicolas, 283
Lehoux, Francoise, 147, 280, 284
Letchworth, 110
Lévi-Strauss, Claude, 34, 137, 271, 272, 281
Lewis, David, 280
Lisabon, svetište Cape Espichel, 253
Livy (Tit Livije), 165, 285
Lodovico il Moro, 225

Lombardija, 180
London, 89, 112, 126 - 128, 196, 220, 224
okrug Adelphi, 223, 224
Bloomsbury, 128
Hampstead Garden Suburb, 112
Westminster, 128, 224
Loos, Adolf, 144, 146, 244, 245, 263, 264, 282, 290
Luj XIV., 200, 275
Luj XV., 200
Lübeck, 272
Lucca, 249
Lugli, Giuseppe, 284, 285
Lutyens, Edwin, 112
Lynch, Kevin, 35, 36, 89, 90, 137, 153, 273, 278, 284

Madrid, 181
Maffei, Scipione, 38
Malcontenta, vila Foscari, 139
Malinowski, Bronislaw, 51, 274
Mallion, Jean, 283
Mann, Thomas, 271
Mansuelli, Guido, 285, 290
Marconi, Paolo, 285
Marija Terezija, 206
Mariette, Jean, 275
Marseille, Unité d' Habitation, 113
Martin, Roland, 192, 274, 287
Marx, Karl, 188, 287
Massé, Pierre, 290
Mauss, Marcel, 35, 273, 281
May, Ernst, 278
Mayer, Harold Melvin, 275
McKenzie, Roderick D., 277
Medjid-al-Djamia, v. Córdoba, Mesquita, Mendelsohn, Eric, 105
Mies van den Rohe, Ludwig, 108
Milano, 90, 118, 158, 179, 215, 220, 254
Aleja pralja, 40
Forum Bonaparte, 205 - 207, 209, 254
Corso San Gottardo, 40
Corso Vittorio Emanuele, 211
Duomo, 158, 180
kanal Naviglio, 40

Trg Duomo, 181
Vrata Ticinese, 210
San Gottardo, 90, 118
San Lorenzo Maggiore, bazilika, 157, 158, 161
dvorac Sforza, 210, 287
Milet, 68
Milizia, Francesco, 25, 38, 39, 42, 54, 62, 63 - 65, 68, 139, 171, 273, 275, 277, 280
Mock von Herisau, J. Jakob, 97
Mommsen, Theodor, 29, 181, 271
Montaigne, Michel Eyquem de, 271
Montesquieu, Charles Louis de, 152
Montpazier, 148
Moreno Rexach, Luis, 265, 290
Morris, William, 219
Moschetti, A., 29
Moskva, 215, 220
Müller-Wulekow, Walter, 279
Mumford, Levis, 224, 229, 231, 271, 275, 280, 289, 290
Muthesius, Hermann, 102, 105

Nantucket, 260, 264
Napoleon I., 170, 206
Napoleon III., 295
New York, 89
Wall Street, 263, 264
Niemann, 258
Nîmes, 73, 117, 119, 249
Nižnji Novgorod, 215
Nóbrega Sousa Martins, José da, 255
Normandija, dvorac Gaillard, 150

Orange, kazalište, 250
Orta, Sacro Monte, 139, 140
Osborn, F.J., 109
Oud, J.J.P., 106
Oxford, koledž, 128

Padova, 30, 73, 136
Palača Ragione, 27, 28, 29, 32, 73, 133, 145, 249

Palladio, Andrea, 139, 155, 248, 252, 284
Palmanova, 177
Pariz, 27, 89, 92, 118, 122, 136, 195, 196, 198, 201, 208, 220
Bastilja, 136
Croix-Rouge, 122
Éetvrt Marais, 90
Place de la Concorde, 173
St.-Germain-des-Prés, 118, 122
Park, Robert E., 84, 133, 152, 277
Parker, Barry, 112
Parma, Nacionalna galerija, 236
Pavia, 215
Periklo, 187
Pienza, 215
Pierrefeu, François de, 283
Pirenne, Henry, 123 - 125, 281
Platon, 19
Poéte, Marcel, 54, 59, 61, 66, 69, 71, 72, 134, 166, 178, 188, 190, 191, 222, 275, 280, 285, 297
Potsdam, dvorac Babelsberg, 101, 104
Prag, 101
Prata, akvadukt, 250
Providence, 262

Quaroni, Ludovico, 285
Qutremére de Quincy, Antoine
Chrysostóme, 42, 147, 273
Quedlinburg, 170

Rainer, Roland, 277
Rasmussen, Steen Eiler, 108, 222, 223, 279, 289
Ratcliff, Richard Updegraff, 55, 229, 275, 290
Ratzel, Friedrich, 67, 274
Rave, Rolf, 276
Renan, Ernest, 282
Ričard Lavljeg Srca, 148
Richelieu, 208, 215, 289
Richelieu, Armand Jean du Plessis de, kardinal, 285
Rim, 27, 57, 91, 123, 174, 192, 196, 208
Antonijev stup, 173

St. Gotthard, prijevoj, Ponte del Diavolo, 90
St. Louis, groblje Belle Fontaine, 267, 269
St. Petersburg, 143, 215, 220
Salamanca, 136

Salvemini, Gaetano, 286
Salzburg, 274
Samonà, Giuseppe, 230, 278, 290
Sangusko, grof, 146
Santiago de Compostela, 24
São Bento do Mato, 250
Schinkel, Karl Friedrich, 101, 102, 104, 189, 248, 279
Schmidt, Hans, 278
Schneider, R., 274
Schumacher, Fritz, 83, 102, 105, 277, 279
Scolari, Massimo, 254
Sedlmayr, Hans, 284
Segovia, akvadukt, 117, 250
Seine, 118, 148
Sella, Quintino, 285
Serlio, Sebastiano, 263
Sevilja, 267
 Corral Valvanera, 40
Sheffield, 113
Siksto V., 118, 121, 173
Sitte, Camillo, 36, 273
Smails, Arthur E., 133, 134, 281
Smith, Adam, 217
Smithson, Alison i Peter, 113
Sorre, Maksimilien, 35, 65, 139, 152, 273, 277, 281, 283
Souriau, Etienne, 276
Spengler, Oswald, 175
Split, 249, 256, 257
 Dioklecijanova palača, 249, 258
Stockholm, 110
Strabo, 59
Strauss, David Frierick, 282
Stübben, Joseph, 288
Stuttgart, 105, 289
Summerson, John, 18, 273, 281

Tafuri, Manfredo, 241, 290
Taranto, 94
Tarrago Cid, Salvador, 241, 290
Taut, Bruno, 106, 108
Torino, 220
Toskana, 181
Trajan, 250
Tricart, Jean, 54, 55, 57, 61, 66, 83, 149,

230, 274, 275
Tscharman, Heinrich, 279

Unwin, Raymond, 112

Van de Valde, Henry, 95, 105, 244
Varese, Sacro Monte,
Veneto, 155, 248
Venecija, 170, 249
 Duždeva palača, 73, 172
 Trg sv. Marka, 172
 Most Rialto, projekt, 236, 239
Verona, tržnica, 38
Versailles, 289
Viana, Calle Pais Vasco, 40
Vicenza, bazilika, 236, 239
 Palaca Chiericati, 236, 239
 Villa Capra (Rotonda), 139
Villa Viçosa, 117, 249
Viollet-le-Duc, Eugéne-Emmanuel, 91, 93, 94, 130, 135, 139, 148, 149, 152, 278, 281, 283
Virgilije, 285
Virginia, sveučilište, 264
Voltaire, Francois Marie Arouet de, 62, 275

Wagner, Herman, 274
Warming, Eugenius, 276
Washington, D.C., 215, 228
Weber, Max, 52, 274
Wellwyn, 110
Wilhelm I., 284
Winckelmann, Johannes, 274
Wittkower, Rudolf, 284

Ziller, Hermann, 279
Zocca, Mario, 285
Zürich, 94, 101

Biografski podaci

Roden u Milanu, 3. svibnja 1931., Aldo Rossi je studirao arhitekturu na Politehnici u Milandu gdje je diplomirao 1959. Još u vrijeme studija radi u arhitektonskom časopisu *Casabella-Continuità* u vrijeme dok je taj imao vodeću ulogu u talijanskoj kulturi. Rossi je sudjelovao u časopisu u nekoliko funkcija tijekom razdoblja dok je njegov glavni urednik bio Ernesto Rogers: prvo kao suradnik (1955.-1958., br. 208-219), zatim kao član *Studijskoga središta* (1958.-1969. br. 221-248), i na kraju kao urednik (1951.-1964., br. 249-294).

Podučavateljsku djelatnost Rossi je započeo kao asistent na tečaju urbanizma Ludovica Quaronia u Arezzu 1963., i kao asistent za tečaj Carla Aymonina "Organizacijske karakteristike zgrada" na *Istituto Universitario di Architettura* u Veneciji, 1963.-1965. Godine 1965. pridružio se Školi arhitekture fakulteta u Milandu i postao sudionikom važnih kulturnih djelatnosti koje je promicao Talijanski studentski pokret. Godine 1972., 1973. i 1974. predavao je na *Eidgenössische Technische Hochschule* u Zurichu. Od 1975. profesor je dizajna na *Istituto Universitario di Architettura* u Veneciji. Tijekom rujna i listopada 1976. upravljao je Prvim međunarodnim seminarom arhitekture u Santiago de Compostela u Španjolskoj, na temu "Dizajn i povjesni grad" (Prvi S.I.A.C. Seminario Internacional de Arquitectura en Compostela; rasprave objavljene u Salvador Tarrago Cid i Justo Beramendi, izd., Proyecto y ciudad historica, Santiago de Compostela, 1977.), kao i na drugom od tih seminara 1978. Bio je gostujući profesor na *Cooper Union School of Architecture* u New York Cityju 1977 i na *Yale School of*

Architecture 1980. Sudjelovao je na brojnim skupovima diljem Europe, Latinske Amerike i Sjedinjenih Američkih Država.

Rossijevo glavno pisano djelo, *Arhitektura grada*, objavljeno je 1966. i od tada je prevedeno na nekoliko jezika. Neka od Rossijevih drugih djela pojavljuju se u *L'analisi urbana e la progettazione architettonica* (Milano, 1970), uključujući rezultate studijske grupe kojom je upravljao u Milanskoj školi arhitekture; u primjerku *Scritti Scelti sull'architettura e la città* 1956.-1972. (Milano, prvo izdanje, 1975.; drugo izd. 1978.); i u brojnim časopisima objavljenima u Italiji i drugdje. Od 1965. do 1972. uredio je sveske *Polis-Quaderni di architettura e urbanistica* za Editori Marsilio u Padovi. Godine 1973. upravljao je međunarodnom sekocijom za arhitekturu na XV. Trijenalu u Milandu, kada je objavljen zajednički primjerak *Architettura Rionale* s njegovim uvodom (Milano, 1973.). Rossijeva *Znanstvena autobiografija* objavljena je 1981. u seriji *OPPOSITIONS BOOKS*.

Nakon eseja *L'architettura di Aldo Rossi* (Milano: Franco Angeli, 1976.) Vittorio Savija, objavljeni su brojni članci i nekoliko monografija o Rossijevom djelu, uključujući *Aldo Rossi u Americi 1976.-1979.*, Kennetha Framptona, izd., s uvodom Petera Eisenmana (Institut za arhitekturu i urbanizam, katalog 2). Za iscrpne bibliografije o pisanim djelima Alda Rossija i o njemu samome od 1954. do 1979., pogledajte Aldo Rossi, *Project and Drawings 1962.-1979.*, Francesco Moschini, izd. (New York: Rizzoli, 1979.).

Rossijev projektantski rad blisko je povezan s njegovim pisanim djelima. Među glavnim izgrađenim djelima su *Unita di abitazione za Societa Monte Amiata*, kompleks u *Gallaratese 2*, Milano, 1969.-1974., i osnovna škola *Fagnano Olona* u Vareseu, 1972.-1977. Godine 1977., radeći s Carлом Aymoninom, Giannijem Braghierijem i Vittoriom Savijem, osvojio je natječaj za oblikovanje *Centro Direzionale* u Firenci.

Rossi je sudjelovao na IBA (Internationale Bauausstellung) natječaju za stambeni projekt u Berlinu, gdje je osvojio posebnu prvu nagradu; dobio posebno mjesto na natječaju za redizajn povijesnog dijela Berna, Švicarska i završio svoje Kazalište svijeta u Veneciji. Projektirao je i groblje u Modeni, školu u Broni, te množinu kuća na različitim lokacijama u Italiji. Aldo Rossi je tragično preminuo u jesen 1997.

